

Բացարձակ

ՄԱՐԿԻ ԲՈՒՆԱԿԱՆՈՒԹՅԱՆ ԵՎ ԱՊՐԱՆՍԻ

Դ. ՏԱՐԻ 1965
Մ Ա Ր Տ 3

پاكين
 مجلة شهرية ادبية وفنية علمية
 مدير المسؤول
 السيد ارنيك كارنيك قزاجيان

•

PAKINE
 REVUE MENSUELLE
 LITTÉRAIRE & ARTISTIQUE
 Propriétaire
 Dr. A. KAZANDJIAN

•

բ Ա գ ի ն
 ԱՄՍԱԳԻՐ
 ԳՐԱԿԱՆՈՒԹՅԱՆ
 ԵՒ ԱՐԹԻՍՏԻ

ՎԱՌԷ ԽՍՐԱԳԻՐ
 Կ. ՍԱՍՈՒՆԻ
 ԽՄԱԳԻՐՆԵՐ
 ԵՂ. ՊՕՅԱԶԵԱՆ, Պ. ՍԵԱՊԵԱՆ

ԽՄԱԳՐՈՒԹՅԱՆ
 ԱՆԴԱՍՆԵՐ
 Յ. ԳԵՆԱՐԴ
 Յ. ՈՍԿՈՒՆԻ
 Բ. ՓԱՓԱՅԵԱՆ
 Վ. ՕՇԱԿԱՆ

ԽՐԱԳՐՈՒԹՅԱՆ ՀԱՍԵՆ
 ED. BOYADJIAN
 B.P. 1153, BEYROUTH - LIBAN
 Հեռագրային թիւ 252786/14

ԳՐՈՒԹԻՒՆՆԵՐ ՈՒՆԻՆ

- Ս. ՍԻՄՈՆԵԱՆ
- Լ. ԳԱՐՄԷՆ
- Կ. ՍԱՍՈՒՆԻ
- Ա. ԳԱՌՕՆԷ
- Ա. ԶԱՐԽՈՒՏԵԱՆ
- Գ. ԳԵՂԱԿ
- Վ. ՕՇԱԿԱՆ
- Լ. ՄԿՐՏՉԵԱՆ
- Բ. Փ.
- Ե. Պ.
- Պ. Ս.
-
- ՆՇՄԱՐՆԵՐ
- ՄՇԱԿՈՒԹԱՅԻՆ ԼՈՒՐԵՐ

Բագրու

ԱՅՍԱԳԻՐ ԳՐԱԿԱՆՈՒԹԵԱՆ ԵՎ ԱՐՈՒԵՍՏԻ

Դ. ՅԱԿՈԲ, ԹԻՒՆՅ

Մ Ս Բ Յ 1965

ԳԻՏՐԱՐԻՐ

ԵՐԿՈՒ ՀՈՂԱԿՈՑՏԵՐ՝

ԱՐԱԿԱԾԻ ԼԱՆՋԻՆ...

ԳՐԵՑ՝ ՍԻՄՈՆ ԱՍԽՈՆԵԱՆ

Ա.

Վերջին գառաստանին օրը, Աստուծոյ աստիճանին առջեւ, ես իմ բոլոր մեղքերուս համար թողութիւն պիտի ըստանամ, բայց իմ մէկ մեծ մեղքէս, որուն համար թողութիւն չեմ սպասեր...

Այ հաշտուած եմ դժոխքի յաւիտեանական բոցերուն մէջ մնալու գաղափարին հետ:

Ես մե՛ծ մեղք մը գործած եմ, անբաւելի, աններելի եւ անհասկելի, զոր պատճելու համար, պէտք է հուաքեմ բոլոր ուժերս:

Ֆրբ եսթանասուն տարեկան աստուծոյ Մկրտն իր վաթսուն տարեկան հարսին հետ առաջատու մտաւ, իսկ՝ այն ատեն հազիւ ասանդըղտս տարեկան պատանի մը՝ մեղանչկցի մեղքով մը, որ մահա-

ցու էր եւ որ սակայն չի գանուիր ետք մահացու մեղքերուն մէջ...

Հարսը մարաչցի էր եւ կը կոչուէր Նույ Լուսին: Մինչեւ իր վաթսուն տարեքը Նույ Լուսինը մնացած էր իրապէս կոյս՝ անբիծ ու անարատ, Մարիամ Աստուածածնի պէս, ասանց սակայն ունեւարտ իր ճագարէքցի Յովսէփը:

Լուսինը, ցախեկանկան այդ բոսցարարուհին, այնքան մասնադուած չէր իր կուսութեամբ, որքան Յովսէփ մը ունեւարտ ըլլած ու անզոպելի ցանկութեամբ:

Անուազն երեսուն տարիներ Նույ Լուսին ինզրիբ էր գլուխ մը, եզրխատոյ մը, իր վրայ հսկող, պինդ պաշտպանող, իր շիճնայից միտհութիւնը ըստփոփող... Ե՛մէն անգամ որ շուաքը ընելու գար մեր տունը, յատակ կերպով եւ ամենախանկեղութեամբ մարդիկէս

կը պահանջէր իր դարձին դարձան մը, այսինքն՝ ամուսին մը: Կարծես սար մը ըլլար մայրիկս, որուն թուլ Լուսինը կ'ըսէր - Հո՛վ արե՛ք, սարն'ը, դարդիս դարձան արե՛ք...:

Լուսինին դա՛րդը: Ըսի՛ր էրի՛կ կ'ուզէր իր վաթսուէն ետք:

- Բոլոր Սասունցիները լաւ կը ճանչնաս, - յաճախ կը կրկնէր մայրիկիս, - բոլորն ալ քեզ կը յարգեն ու մտիկ կ'ընեն խօսքերդ: Սասունցիներուն մէջ պետարներ (ամուրիներ) շատ կան: Չանձրացայ մինակութենէս...:

Բարբախտաբար թուլ Լուսինը չէր կրնար լուկ այն քրքիջները, որոնց կ'արժանանար իր դարձին դարձան ուզելու պաղատանքը:

Ինք առանց լսելու մեր քրքիջները, կը շարունակէր լուացքը իր նիւար ու ուկրոտ ձեռքերով, որոնք միշտ հինայուած կ'ըլլային բոցի դոյն հինայով մը. օճառի փրփուրները կը բարձրանային ու լուացքի տաշտը կը ծածկէին իրենց սպիտակովը. կարծէք լուացքի տաշտը ծով մը ըլլար թուլ Լուսինի անդաման դարձով փոթորկուած:

- Բարձիս վրայ, գլխուս մօտիկ՝ զըլու՛ն մը կ'ուզեմ, որ միայն շնչէ եւ ինձի մոռցնէ մինակութիւնս: Ե՛մ՝ Ռապայ, ինձի պաշտպան մը տուր եւ զիս ասանկ մինակ մի՛ դրկեր գերեզման, - գրեթէ ողբադին կ'ըսէր թուլ Լուսին՝ լուացքի տաշտին ճերմակ փրփուրներուն խառնելով իր համակ սպիտակ զլուկը...:

Բայց ճեւ Ռապայը, այսինքն Տէր Աստուածը, մինչեւ անոր վաթսուներ անլի մեծ խլութեամբ մը չէր լսած թուլ Լուսինի ի խորոց սրտի արձակած թախանձանքները: Աստուծո՛վէ ետք, անկէ յոյսը կտրելով՝ թուլ Լուսին իր վերջալուսային յոյսը դրած էր մօրս վրայ եւ կը շարունակէր.

- Մանո՛ւշ համըմ, - կ'ըսէր մօրս, որ այդ համըմութեան կ'արժանանար իր ծաղումէն առելի՛ թուլ Լուսինին գլուխը մը դռնէլու իր կարողութեանը համար, - Մանո՛ւշ համըմ, տէ՛ր մը գտի՛ր ինձի: Իսկ եթէ այդ տէրս Սասունցի՛ մը ըլլայ:

մինչեւ գերեզման իջնելու կ'աղօթեմ քու տանդ համար...:

Ու ամէն շաբաթ կը շարունակուէր մեր լուացքը թուլ Լուսինի հինայուած ձեռքերով եւ այրապահանջ յանկերդով:

Բ.

Հայկական քեմփ...:

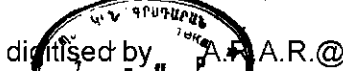
Հայէպի մէջ: Քսանական թուականներ:

Բայց ի՞նչ էր Հայկական քեմփը կամ հիւզաւանը...:

Հայկական հիւզաւանը իրճիթներու կոյտ մըն էր, շինանիւթ ունենալով Հին տախտակներ, ժանգոտած թիթեղներ եւ թուղթ, որ կը ծառայէր ծածկելու անհամաչափ ու ծեր տախտակներու միջեւ գոյացած բացուածքները եւ այլ բազում ծակեր: Հետագային Հայկական հիւզաւանին «գուրժուաները» շինեցին կամ վերակառուցին հողէ տնակներ, այսինքն... վիլլաները հիւզաւանին: Գասակարգային տարբերութիւններ կա՛ն ամէն տեղ, նոյնիսկ մարդոց մտածումներուն մէջ եւ մուրացկաններուն միջեւ: Մուրացկաններ կան ցեղատիկերու մէջ, ինչպէս մուրացկաններ թագաւորներու, եպիսկոպոսներու, բարձր պաշտօնատարներու, կալուածատէրներու եւ վաշխառուներու մէջ: Երանի՛ թէ այս աշխարհի վրայ գէթ մուրացկանները միայն ներկայացնէին միատարր ու հաւասար դաս մը...:

Ես այս պատմութեան մէջ այսպիսի շեղումներ ու զտածումներ յաճախ պիտի ունենամ, ինձմէ հեռացնելու համար իմ աններելի ու անչափելի մեղքիս խոստովանութեան պահը, որ դառնութեան բաժակին պէս կ'երկարի աչքերուս առջեւ:

Հայկական հիւզաւանը Հայ ժողովուրդի ազգային երազներէն մեծագոյնին իրադարձումն էր: Արտաշէս թագաւոր, Արտաշէսեան Հարսութեան հիմնադիրը, առաջին անգամ փորձեց ի մի ձուլիլ Հայաստանի տարալեզու եւ տա-

րացեղ բոլոր բնակիչները եւ առաջ բերել ցեղային միութիւն. ապա Արշակ թագաւորը նոյն փորձեց Արշակաւանի մէջ, Հայաստանի այլեւայլ շրջաններու մարդերէն միատեսակ բնակչութիւն մը ըստեղծելու համար, դէթ... յանցանքներու մէջ: Երկուքն ալ սակայն շատ մասնակի չափով մը միայն յաջողեցան:

Հայ ժողովուրդի համազգային միութիւնը լայնածիր չափով փորձուեցաւ եւ իրագործուեցաւ Հալէպի հիւսիսային շրջաններուն մէջ միայն, երբ քսանական թուականներուն Հայաստանի, Կիլիկիոյ, փոքր Ասիոյ եւ Պոլսոյ մերձակայ վայրերու Հայ վաղթականները զանգուածաբար եկան ու շինեցին հայկական աւան մը՝ Թիթեղէ, տախտակէ եւ նոյնիակ թուղթէ տնակներով, ուր եւ տեղաւորուեցան: Յայտնենք թէ թուղթը ճակատադրական դեր ունի այս պատմութեան մէջ եւ կը ինդուրի կարեւորութեամբ հետեւիլ անոր դիրքաւ փրցուելու յատկութեան:

Թրքերէնն ու հայերէնը իրենց բոլոր բարբառներով գոյակից դարձան Հայկական հիւղաւանին մէջ: Խրուչըղի գոյակեցութեան տեսութիւնը Ամերիկայի խորանարդ կապիտալիստներն ու սովետ քառակուսի պրոլետարները միասին ու խաղաղ ապրեցնելու՝ այնքան դժուար ու ծանր չէ, որքան Հայաստանի բոլոր բարբառները պատկից ապրեցնելը: Մեսրոպեան հայերէնը խոսող մշտի Հայերու թաղամասը կցուած էր ծանր թրքերէն խոսող ձիպինի Հայոց թաղամասին: Ձէյթունցիին դրան առջեւ դրուած փայտի դէզերուն վրայ Կեսարացին կախեց չամանուած իր երչիկները:

Արտաչէն եւ Արշակ թագաւորներու ծրագիրներուն համադրեալ իրագործումն էր Հայկական հիւղաւանը:

Համազգային այդ մեծ երազի իրագործման ճամբուն վրայ էր որ մարաշի Խուլ Լուսինը եւ սասունցի Մկրտն Հանդիպեցան իրարու:

Այլապէս ուրիշ ուր Լուսինն ու Մկրտն իրար պիտի դռնէին. Մասունը ո՛ր, Մարաշը ո՛ր...

Լուսինը նոյնիակ խուլ եղած չըլլար, ինք եւ Մկրտն իրար պիտի չհասկնային, մէկը Մարաշի իր թրքերէնով եւ միւրը Մասնոյ իր անաղարտ բարբառով: Խուլ Լուսինը Ինչպէս պիտի լսէր Մկրտնի եօթանասունի խոր քարայրէն եկող խուլ հատալանները:

Գ.

Շարաթ օր մըն էր: Խուլ Լուսինը ըստ սովորականին մեր լուացքը կ'ընէր: Իր հինալուծ ձեռքերը, երկու կարմիր ձուկերու պէս, լուացքի տաշտին ճերմակ փրփուրներուն մէջ կը կորսուէին ու կը յայտնուէին:

Կէսօր եղեր էր եւ դեռ չէր լրացուցած մեր լուացքը, որովհետեւ նախորդ օրը Հայրս շաղաղքէն եկած էր՝ հետը բերելով երկու ամիսներէ ի վեր իր չլուացուած լաթերը: Դպրոցէն եկեր էր եւ պայուսակս նետեր անկին մը, սպասելով ճաշի:

Հօրս մտերիմ քանի մը Մասունցիներ եկեր էին մեր տունը, բարի գալուստ մտղթելու եւ հետը զրուցելու:

Յանկարծ դրան առջեւ կանգ առաւ Մկրտն, կա՛ղ Մկրտն, որ Հայկական վարժարաններու դրան առջեւ կարկանդակ կը ծախէր: Շալկած՝ իր եօթանասուն տարիները եւ ծախած կարկանդակներու պարագա քապլան (տախտակէ մեծ արփսէ), կանգ առաւ Մկրտն, իր սեւ շալվարով եւ իր հաստ, երկար ու ճերմակ պիտերով, որոնք իր ուժեղ անցեալին միակ վկաններն էին, ինչպէս փյած տան մը սիւնները: Ետեկց իր դունաթափ փափախը, որուն անցեալ գոյնը գուշակելի իսկ չէր այլեւս, կարկանդակներու իր քապլանին ետտանին դրաւ մեր գրան առջեւ, անոր վրայ դեռեղեց պարպուած քապլան եւ սպա՝

- Բարիւ ձիւ, - ըսաւ ու իր կէտկաղ սաքը նետեց մեր սեմէն ներս, ուր քիչ անդին Խուլ Լուսինը լուացք կ'ընէր...: Մկրտն կաղալով բարձրացաւ երկու աստիճաններէն:

Խուլ Լուսինը պահ մը ընդհատեց լը-

ապքը, քր չինայուած երկու ձեռքերը
Հանգչեցուց ճերմակ լափերուն վրայ, ու
գոնց շուրջ, օճառի փրփուրները Հատ-
Հատ սկսան պայթիլ, ապա խորունկ կեր-
պով նայեցաւ Մկրտչին ձտեւէն, որ զը-
նաց բազմիւ մետրին վրայ, Հօտ կող-
քին:

Մայր նկատեց որ Պուլ Լուսինը
մասնաւոր ուշադրութեամբ նայեցաւ Կաղ
Մկրտչին:

Այն օրը Պուլ Լուսինը առաջին ան-
գամ զըլայով կը տեսնէր Մկրտն:

Պուլ Լուսինի սիրտը երեւի թփրը-
տաց... Լուսչքը կանգ առաւ: Պուլ Լու-
սինը կարծէք կը մերժէր շարունակել լը-
ւացքը:

Մայր զգաց թէ Հօտած է ճակատա-
դրական պահը իր համըմութիւնը փա-
տեղու...:

- Մկրտ' աղբար, - ըսաւ մայրս:

- Հրամսէ՛, Մանուշ քուրիկ, - պա-
տաւանեց Կաղ Մկրտն, իր թաւ ու եր-
կար պեխերը ոլորելով:

- Գուն միտակ աս, շատ վերալուծ կը
մնաս, լուսչքը ընող, կերակուրդ եփող
մէկը յուշիս. մե՛ջք ես, - ըսաւ մայրս:

- Ըզօրդ (ճիշդ) է, - պատասխանեց
Մկրտն, որ քան-երեսուն տարիներ ա-
ռաջ ճարտափ տարածեց էր Մանուշ շըր-
ջակայ Քիւրտեղուն մէջ...:

Պուլ Լուսինը կը Հետեւէր փոսակ-
ջուրեան, առանց բան յտելու եւ առանց
բան Հասկնալու. միայն բնազդաբար կը
զբար թէ իր բախտն էր որ այդ վայր-
կեանին կը դարձնուէր...:

- Նայէ՛, Մկրտ աղբար, - ըսաւ
մայրս, - եկուր քեզի տունեք այս աղ-
ջիկը, առնա՞նք եղէք, - ու մայրս ցոյց
տուաւ Պուլ Լուսինը, որ այդ պահուն
կարծէք զործադուլ ըրած էր՝ իր չինայ-
ուած երկու ձեռքերը տաշտի ճերմակ լա-
թիրուն վրայ Հանգչեցուցած...:

Մկրտն ոլորեց իր սարսափելի պեխե-
րը եւ նայեցաւ Պուլ Լուսինին, որ այդ
պահուն քառասուն տարի առաջ ընելէք
էր նազը ըրաւ՝ ամօթիւս մախտով մը,
ապա զլուխը ծոնց եւ վերակաւ իր ա-
նաւարտ լուսչքին:

Արեւը կը դարձնէր Պուլ Լուսինի վրո-
նակէն, կը փափանցէր անոր միւստապի-
տակ մարերուն մէջէն ու կիփնար ըտաց-
քի տաշտին վրայ:

Ինձեւ մպխտ մը փնկաւ վախճանէն
ետք իր նալը շիրմանցուցած Պուլ Լուսի-
նի պէտքին վրայ, ինչպէս Հատապայթ
մը՝ սակարկներուն իրայ:

- Մ'նչ վ'ըսես, Մկրտ' աղբար, -
մայրս կորսով շարունակեց Հատապի-
թիւ ախմայ. ուտանձնած իր առաքեղու-
թիւնը...:

- Գացիւ է խայխայ, մացիւ է վաց-
վայ, - Մանուշ քարբոտով պատասխա-
նեց Կաղ Մկրտն եւ շարունակեց ոչորել
իր պեխերը, որոնք այդ պահուն կարծէք
սանկի երկարիչ սկսան:

- Չա՛ւ վ'ըլլայ, Մկրտ' աղբար, -
ըսաւ մայրս, - կ'ընակ կ'ընակի կու տաք,
պիթիք վ'ըլլաք...:

Մկրտն փաղաղէն առջի խլաւ եւ ա-
ռանց վերջնական պատասխան մը տալու
մեկնեցաւ, կարկանդակներու իր պարտազ
քապլան ու ետտատին թեւին տակ ա-
ռած:

Ես եւ եղբայրներս խնայեցինք Մկրտ-
չին ետեւէն:

Հայրս զայրացաւ մեր վրայ եւ ը-
սաւ.

- Գիտէ՞ք թէ ո՛վ եղած է Մկրտն...:

2

Ես՞որդ շարաթ, երբ կէտերն զըլ-
րոցէն նկայ, իրարանցում մը կար մեր
տունը: Պուլ Լուսինը մեր լուսչքը կէս
ձրած էր ու զացած իր տունը, որովհե-
տեւ սասունցի Մկրտն... աղջիկտեւի ե-
կած էր քանի մը Հնուար աղազկան պա-
ռաններով:

Ոնկն մայրս, որ յդէ էր իր վերջին
զաւակով, սփպուռեցաւ ինք նստիլ լը-
ւացքի տաշտին աղջեւ ու շարունակել կէս
մնացած լուսչքը...:

Մեծ սէրերը մեծ զոհեր կը պահան-
ջեն:

Պուլ Լուսինի մեծ սիրոյն զոհուե-
ցաւ մօրս վերջին զաւակը, որ վիժումէն

եռք յայտնի եղաւ թէ ձանձ մըն էր՝ արտփն վեց ամսու։ Զ'արթեր աշտեղ ողորալ անուազտ եղաւ յը մը։

Լուսինը այնուհետեւ բուսք չըբու։

Ստիկա եղաւ իր վերջին յուսքը, զոր կարելի է կոչել... անուարտ յուսքը, Եւսպերթի համանուարդն պէս։

Պ.

Տաս օր ետք, շարժուան մէջ խոնարհ օր մը, պիտի ամուսնանային Սուլ Լուսինն ու Փայ Միլրոն... Պիտի տեղար ոսկի եւ մարդարիտ, եթէ Լուսինի եւ Միլրոնի կրկնընկերուն՝ նման բաներ մնացած ըլլային... :

Որոշուած էր պատկը կատարել Սուլ Լուսինի տարտակաչէն տան մէջ՝ Հարկական Հիւզաւանին մէջ, երեկոյեան ժամը 8-ին։

Միլրոն տուն փեայ պիտի ըլլար, փոխադրուելով Լուսինին գալուածքը, որ մաշած տանտակէ հիւզակ մըն էր, ժանգոտած թիթեղէ տանիքով։ Ի վերջոյ Լուսինը գալուածատէրն էր... :

Պատկադրութիւնը պիտի կատարէր Տէր Ներսէս Մարտոյեանը, որ Հայկական ջեմփին մէջ յայտնի էր իբրեւ ամէնէն աման պատկ եւ ամէնէն աման թաղում կատարող քահանան... Սակը քառօրէ մեծիտ էր՝ վնարեւ կրցողներուն, իսկ ձրի՝ չքաւորներուն համար, եթէ աք վերջինները - պատկառող կամ մեռնող, միւսն յինն է, - իբնէ Մարտոյեան քահանայէն բան մը պահանջելու լիւր էին... :

Սուրբ տարածուած էր ամբողջ քեմփին մէջ... :

Հարսանեկան հաղուտներ չէր հազած Սուլ Լուսինը. չիթէ նոր զգեստ մը, մարուր ու բուրոյղ եւ գոց կապոյտ բոլորակներով կէտիկուտած՝ կը ծածկէր խորապէս յայտարար հարսնութիւնը։ Մայրս թեյ որ ունէր իր հին զարդերէն, որոնք դեռ կը մնային իր հին սնտուկին մէջ եւ աւելցած էին իր երկու հարսնութիւններէն, իր առաջին ամուսնոյ Պե-

տոյին օրերէն եւ հօրս շրջանէն, տուած էր Սուլ Լուսինին։

Յատկապէս Սուլ Լուսինի գլխուն վրայ ուշադրութիւն կը հրաւիրէր ձեռնահիւ ծոպիկներով եւ խոշոր նախշմբով այն նազման, զոր մայրս նորակարտութեանը իր գլխուն կապած էր՝ իր Պետոյին առջեւ։

Սո եւ ջեմփի ընկերներս նախ ներկայ եղանք պատկին. պատկ տանն ո՛չ ոսկի տեղաց եւ ո՛չ մարդարիտ, բայց Սուլ Լուսինի տան թիթեղապատ տանիքի վրայ տեղացին բազմաթիւ քարեր, զորս ջեմփին չար տղաքը նետեցին... :

Տէր Ներսէս իր քառօրէ մեծիտը առնելէ ետք մեկնեցաւ. ապա մեկնեցան նաև հիւրերը։

Սուլ Լուսինը եւ կազ Միլրոն մնացին առանձին... :

Հիմա հասած եմ եզրը մեծ մեղքին, անքաւելի, աննեքելի եւ անչափելի, որուն համար միայն թողութիւն պիտի չստանամ վերջին դատաստանին, Աստուծոյ ատեանին առջեւ, եւ զոց հիմա պատմելով պիտի խոստովանիմ... :

Գարնանավերջի պայծառ գիշերը քաւական յոսանքացած էր։ Հայկական հիւզաւանի տուններուն կրկերը, բոյրն տը քարիւղէ յամբողջ, հառահառ ալաւծ էին մարիլ։ Հայկ պի գոց-կապոյտ երկնքին վրայ աստղերը կը փայլէին Սանկարծ քեմփի մէջ անկիւնէն պայթեցաւ երգ մը՝ զարնիլ շիար, մուք գիշեր էր... : Այդ աստղերուն Հայկ պի մէջ հարսանիքներուն սովորութիւն էր երգել աչք երգը։ Բայց այդ գիշեր Լուսին մը կար երկնքին մէջ եւ Լուսին մը՝ երկրի վրայ, Հայկ պի հիւզաւանին մէջ, Սուլ Լուսին. մը, որ նոյն այդ գիշեր հարս կ'ըլլար քառասուն աստղերու յայտարարումով մը, իր վաթսուամեակին, կը ուրիշներ այդ տարիներն յոբելիան կը առնեն կամ ձերանոց կը մտնեն։

Վերջապէս Սուլ Լուսինին համար հասած էր քառասուն աստղերէ ի վեր երգուած գիշերը։
Կեանքս կրնայ սկսել մարդուն օրնա՛ք

տարիքէ հտը, նոյնիսկ մահուընէն հտը...

«Լուսին չկար» երգողները քեմփի ընկերներս էին, անկիւնադարձի մը վրայ խմբուած՝ Պուլ Լուսինի առաջատաներ բացած տունէն քիչ անդին: Մօտեցայ իրենց. դեռ կը շարունակէին ոգեւորուած երգել... «Ըի խոււր կ'երթար առաջ-առաջ, զիմուամ էիմ մտքիմներով»:

Ի վերջոյ երգը դադարեցաւ, քեմփին քանի մը տուներէն քնաթաթախ մարդոց արձակած հայհոյանքներով, որոնք թէ՛ Մարաշի թրքերէնով եւ թէ՛ Տարօնի սուկիզարեան բարբառներով հիւսուած էին:

Լուսիքին: Ընկերներս ժողովի նըստան. զպատերազմական խորհուրդը պատրաստեց գիշերային յայտագիրը: - Լրտեսել Պուլ Լուսինի տան ճառագմական գործողութիւնները, որոնք զրգոխի արդիւնք մը կը խոստանային:

Պուսբը, առանց զինուած ըլլալու ճոսիներով», անցաւ դարձի:

Քեմփին զրեթէ բոլոր տուններուն լոյսերը արդէն մարած էին. յոգնած բանուորները չէին կրնար արթուն մնալ մինչեւ ուշ գիշեր: Զարմանայի կերպով Պուլ Լուսինի տան լոյսերը չէին մարած դեռ, մինչդեռ ընկերներս նախապէս ինծի հաւատարմացուցած էին թէ «անոնք» շուտով պիտի մարեն լոյսերը...:

Մօտեցանք...

Զարմանալի կերպով կը հեւայի: Աններեի յանցանք մը գործելու նախաձայրկեանի երկիւղը բռնած էր զիս: Կարծես մեն գողութեան մը պիտի մասնակցեի:

Արդէն պաշարուած էր Պուլ Լուսինի խրճիթը, եւ ընկերներս մեն հեռադիտակի վրայ ինկած աստղաբաշխներու պէս իրենց աչքերը մօտեցուցեր էին Լուսինի տախտակէ խրճիթին բազմաթիւ ծակերուն, զորս Պուլ Լուսինը խորամանկութեամբ մը այդ շարքի ամբողջ ծածկած էր թուղթի կրկնակի խաւերով: Ընկերներուս եւ ինծի համար դժուար չեղաւ բանալ մէկական ծակ:

Ես եւս տեղաւորուած էի ծակի մը առջեւ, ի՞մ աստղադիտակիս առջեւ, դի-

տելու հեռաւոր երկինքի մը մէջ եթէ ոչ աստղերը, զէթ մոլորակ մը - Կաղ Մըլրոն եւ արբանեակը - Պուլ Լուսինը:

Կարծէք իրապէս, խոր գիշերին, աստղադիտակի մը առջեւ նստած՝ կը հետազօտէի հեռաւոր երկինքի մը մէջ հազիւ նշմարելի բան մը. այդ պահուն ինծմէ այնքան հեռու ըլլալ կը թուէր Պուլ Լուսինի տնակը, որուն մաշած տախտակներուն հիմա կ'ստի էի արդէն:

Աստղաբաշխները իրենց հեռադիտակները ուղղած են երկրէն շատ հեռու, երկինքներու մէջ կորսուած միզամաներու եւ շարաշային աստղաճոյրերու մինչդեռ հիւշաւանի մեր հեռադիտակները այդ պահուն ուղղուած էին երկրի վրայ շատ խոնարհ տեղ մը, Հայկական քեմփին ամենախոնարհ անակիւն վրայ, ուր այդ գիշեր ինկած էին աստուծոցի մոլորակ մը եւ մարաշցի արբանեակ մը, երկու ծերունիներ, որոնք այդ տնակին ծիփին մէջ, իրարու շուրջ պիտի դառնային այս աշխարհի վրայ շրջան մը, շատ շատ քան տարի, երկինք մեկնելէ ստալ...:

Սկսայ դիտել:

Դեռ կը շարունակուէր զողջ:

Անմիջապէս յայտնեմ թէ անսովոր ոչինչ կար:

Պուլ Լուսինը իր հարստեանկան չիթէ հագուստով ճնճուկի պէս կ'ուստատէր, ասդին-անդին կ'երթեւեկէր, տեղափոխուած ու թափթփած իրերը կը հաւաքէր, եւ կը դնէր իրենց տեղերը եւ կը թօթուէր բարձերուն փոշիները:

Կաղ Մըլրոն տակաւին կը զանուէր ճիշդ իր այն կերպարանքին մէջ, որով քանի մը ժամ առաջ կեցած էր Տէր Ներսէսի առջեւ, իրեւ իրիկնամուտի փեսայ, քառորդ մեծիտի պսակողչէք տալէ առաջ:

Ահաւասիկ մեր հեռադիտակներուն առաջին արդիւնքները, որոնք, ոչինչ սունէին անսովոր, նոյնիսկ կարելի է ըսել՝ յուսահատական էին. ընկերներուս նախատեսած խտովի ու անսովոր բաները հեռու էին անգի ունենալէ, իրերու այդ ընթացքով:

Ես նոյնիսկ կը պատրաստուէի մեկ-
նելու տուն, երբ ընկերներէս մէկը, շա-
րաճճի Ներսէսը՝ բոլորովին ինքնավըս-
տաս՝ հրամայեց.

- Սպասէ՛, քիչ հոգ չկը տեսնես... .

Ծ.

Նոր հարսը, մեր Խուլ Լուսինը, որ-
դէն աւելը վերջացուց. անիկա դրաւ ա-
ւելը դրան ետին. յետոյ փուց անկողի-
նը. յայտնապէս երկու հողիներու հա-
մար պատրաստուած լաշն անկողին մըն
էր. տաքածեց ձիւնաթոյր սաւանը եւ ա-
նոր վրայ կիսածալ դրաւ վերմակը. տ-
մէն ինչ, յատկապէս անկողին, վերմակ,
ծածկոցներ, շատ մաքուր բլլալ կը թը-
ւէին, եւ խեղճ Լուսինը, ուրիշներու ան-
խոնջ լուացարարուհին, որքա՞ն յոգնած
ըլլաւ էր այդ շարաթ ամբողջ, իր սե-
փական, հարսանեկա՞ն ճերմակեղէննե-
րը մաքրամաքուր պատրաստելու հա-
մար, տեսակ-տեսակ հոտաւէտ օճառնե-
րով, արոնց իւրաքանչիւր կոտորակը
բերուած էր տաքեր տունէ մը, եկեղե-
ցիի պնակին մէջ նետուած լուծանքուն
պէս:

Պա՛հ մը՝ հո գարձայ. իրապէս դի-
շերը յառաջացած էր. զմութ գիշեր էր՝
ընկերներու երգած երգին պէս. ասո-
ղները մանկիկներուն աչքերուն պէս կը
կայծկտային՝ Հալէպի երկինքին դոց-
կապոյտ թափէլը ծակծկելով:

Կրկին ինկայ հեռադիտակիս առ-
ջեւ... .

Կազ Մկրտն վերցուց իր վափաթը եւ
սպա սկսաւ հանել փետայակներն շատ
քիչ նմանող իր վերարկուն: Բայց այդ-
քան միայն. հոն կանգ առաւ. չհանեց
ո՛չ թանկանակը եւ ո՛չ շալվարը: Քարիւ-
ղի լամբարը իր բարձրագոյն կէտին վը-
րայ պրկուած էր, եւ իր լոյսով խար-
խուլ պատին վրայ նետած էր հսկայ ու
անշարժ շուքը սասունցի Մկրտին, ո-
րուն շուքը սակայն ատենո՞ք, արեւա-
ծագնքուն եւ արեւամարներուն, ինկած
էր Մասունի ամենի ձորերուն մէջ, իսկ
այժմ այդ պատին վրայ կանգնած էր,

խանդարուած մոզական լապտերի մէկ
պատկերին պէս՝ պաստառին վրայ: Իսկ
Խուլ Լուսինի արագ-արագ երթեւեկող
շուքը յաճախ կը կտրատէր Մկրտին ան-
շարժ ու մեծ շուքը... .

Մկրտն կը շարունակէր ոտքի վրայ
մնալ, անշարժ ու անվճռական՝ սխալ
ճակատամարտի առաջնորդուած զինու-
թականի մը պէս: Յայտնապէս խարխլած
փեճակ մը ունէր. կարծէք այդ օրը ա-
մէնէն շատ կարկանդակ վտճռուած ըլ-
լար, սովորական մէկ քապլալի տեղ եր-
կու քապլա եւ պարսպ քապլան վերցը-
նելու կարողութենէն իսկ պարպուած:

Այդ անշարժ պա՛հը տեսց կրկար:
- Սպասէ՛, քիչ մնաց, - քովէս դարձ-
եալ մոլտաց ներսէսը... .

Կազ Մկրտն սպա շարժեցաւ, իր մեծ
շուքին հետ: Իր չհանուած թանկանակով,
սեւ ու փայլուն աթլանէ շալվարով եւ
հասա դօտիով երկնցաւ՝ Մովսարի ձիւ-
նին պէս սպիտակ անկողինին վրայ: Քիչ
յետոյ Խուլ Լուսինը իր բոլոր ընկեղեն-
ը՛ր վերջացնելէ հոգ եկաւ ու նստաւ Մըկ-
րոյի կողքին: Մկրտն, ատանց փափախի,
իր ճերմակ մազերով ու սարսափելի պե-
խերով, այնքան նման էր հանգստեան
կոչուած դրա՛վարի մը... .

Քաղցր զրոյցը պէտք է կկտէր նոր
հարսին ու փեսին միջեւ. կ'երեւի թէ
երկար սպասումներուն պտուղը քաղելու
ժամանակը հասած էր թէ՛ Խուլ Լուսինի
եւ թէ՛ մեզի համար... . Յայտնապէս Լու-
սինը քաղցր բաներ կ'ըսէր իր Մկրտին,
վասնզի իր երգմանին ծոպերը ուլիկնե-
րու բոժոժներուն պէս կը շարժուէին:

Բայց Մկրտն արդէն... . քնացեր էր
ամենախոր քունով մը՝ աշխարհի ամէ-
նէն մաքուր անկողիններէն մէկուն մէջ,
եւ անշուշտ ընկղմած՝ երազներու մէջ.
արդեօք իր երազին մէջ Մասնոյ սարերուն
վրայ ոչխա՞ր կ'արածէր, թէ՛ Քիւրտերու
դէժ կոբւ կը մղէր. թրեւս հին հարսա-
նիք մը կը շարունակէր՝ Մասնոյ իր դի-
ղին մէջ, փողի մը հեշտալուր շերտի
հետ, կամ շատ հաւանաբար յաջորդ օր-
ուան կարկանդակները կը վաճառէր Հա-
յոց վարժարանի մեծ դրան առջեւ... .

Այս բոլորը լուրջ հասանականութիւններ են, քաջ զերբրականը այն էր որ կազմ Մկրտն հիմա, առաջատար սենեակին մէջ, առաջատար գիշերով, կը քնանար, կը խոկար ու կ'երազէր:

Չըլլալիք բաները կ'երազուին, - կ'երեւի:

Մինչդեռ Պուլ Լուսինը կը մնար արթուն, զերարթուն, սեւէ սահմանապակէ աւելի:

Ընկերներու պրկուած ու լարուած ուշադրութիւնը լուծողական ստացած էր:

Քովէս բարձրացան զբերջներ ...

Հիմա կը տեսնէինք թէ Պուլ Լուսինը փոքրէք կ'ընէր արթնցնելու կազմ Մրկրտն, որ միտմամանակ թէ՛ կը խոկար եւ թէ՛ կ'երազէր: Պուլ Լուսինը իր հինարուած ձեռքով կը շոյէր եօթնասունամեայ մազերը Մկրտին, որ իր երազին մէջ թեքեա իր առաջին սիրածին հետ կը համբարուէր:

Պուլ Լուսինը աւելի սպասելու իրաւունք չունէր Մկրտին, քանի որ իր միակ փափակը եղած էր իր բարձին քով գընալի մը, որ միայն շնչէր եւ ուրիշ ոչինչ չէր, մինչդեռ ահա Մկրտին զբուրով որ միայն կը շնչէր, այլևս կը խոկար:

Կազ Մկրտն այդ պահուն շոյանքներով արթնցողը չէր, նոյնիսկ զինք շոյող ձեռքերը... հինարուած ըլլային:

Կ'երեւի թէ յուսահատեցաւ Պուլ Լուսինը. ոտքի ելաւ մարելու լամբարը. մօտեցաւ այն պատին, որուն վրայ կեռէ մը կախուած էր լամբարը, եւ որուն ծաղկեղէն մեր աչքերը առնուազն երկու ժամէ ի վեր կը լրտեսէին զինք: Էդ գայլի իր աչքերը կարծես քախեցան մեր աչքերուն...

Յանկարծ ճիշտ տրձակեց եւ վազեց դէպի Մկրտն, ու սկսաւ ուժգին ցնցել պոյն՝ զոտալ-գոչելով:

- Ելի՛ր, թողին Վիւնէրը մեր պատուին հետ կը խոզան, էլի՛ր եւ աէր եղիք մեր պատուին:

Մենք լիզապատա փախուա տուինք եւ խմբովին կանգ առինք Պուլ Լուսինի

տունէն քառական Հեռաւորութեան մը վրայ:

Սուր Լուսինի դուռը բացուեցաւ:

Գրան սեմին իր յաղթ հասակով կանգնեցաւ կազ Մկրտն, դաշոյն մը բռնունով ձեռքին: Կողքին երեցաւ Լուսինը, էգ զազանի պէս: Կարծէք կենդանաբանական պարտէզի ծերացած երկու վազրեր ըլլային, վանդակէն զուրս բերուած: Էդը սուր կը ճշար, իսկ արուն կը դուռար: Էգի ճիշերին կը ծնէին ու կը ծորէին սփիճներ, անունն բեղմնաւորութեամբ մը, երկվայրկեանը քանի մը հաս: Քփճները մենք էինք, կանգնած՝ մութին մէջ, յիտուն մեթր հեռաւորութեան վրայ, իսկ արուի զոտցնեբուն մէջէն կը ժայթքէին բազում հայհոյանքներ Սասնոյ բարբառով:

Սասունցի Մկրտն կ'ըսէր Սասնոյ բարբառով՝ իր աջ ձեռքին բարձրացուցած դաշոյնը.

- Եսի արեամ կոյրուց կիզամ... (սես արեան աղբիւրներէն կու գամ):

Այդ պահուն կազ Մկրտն կը խօսէր բառերով, որոնք փոքր առնուած էին Քեոփ Օհանէն, վասնզի Քեոփ Օհանի ցաւման արտայայտութիւնները խորունկ դարձած են բոլոր Սասունցիներուն վերայ:

Մկրտն կու գար «արեամ կոյրերէն» վերջին «կոյր» (աղբիւր) սակայն շոքած ըլլալու էր...:

Մտրողը թողը արթնցած էր. Կէս դիշեր էր. մութ դիշեր էր եւ լուսնիներ կային՝ երկինքի եւ երկրի վրայ:

Վարի Լուսինը կը ճշար.

- Թաղին սփիճները մեր պատուին հետ խոզան:

Սասունցի Մկրտն դաշոյնը կը շարժէր օգին մէջ եւ կը հայհոյէր հայհոյանքներ, որոնք հիմնական մութիքը առաջատար սենեակին մէջ իրաւործուած ըլլալով, այժմ կը սփռուէր ու կը տարածուէր հայկական քեմպի այդ թաղամասի բոլոր կիներուն ու աղջիկներուն վրայ, որոնք հեռուէն թէ մօտէն ազգականական կապ ունէին սփիճներուն հետ:

որոնք իրենց պատուի՛ն հետ խաղցած էին:

Բազմութիւնը խոնարհեցաւ Խուլ Լուսինի տան առջեւ, որ այդ գիշեր տառապանի պիտակէ կը կրէր:

Թողին երեւելիները միջամտելին եւ մեծ գոտաբարձի մօտ հանդարտեցուցին կառաջած Կասունցին ու Խուլ Լուսինը...

Կազմութիւնը մտաւ դաշտը, որ երկրէն իր ընթացքով միակ թրն էր, եւ որով պայմանած էր Օսմանցիներ ու զիւրտ աւազակներ:

Վերջապէս Խուլ Լուսինը յաջողած էր արթնանիլ թարմ փնսան, անոր հետ ամբողջ թաղն ալ արթնանալով:

Բազմութիւնը հեռացնուէլ ցրուեցաւ...

Կազմութիւնը եւ Խուլ Լուսինը երկու ծեր վաղբերու պէս վերադարձան իրենց դատապարտուած եւ անմեղապէս մարեցին լոյսը, առաքատի էական մասը դուրսը անցընելէ ետք:

Անաւարտ իր լուսաքին պէս, Խուլ Լուսինին համար տուապատի անաւարտ գիշեր մը եզու դարնան այդ օրը:

Խուլ Լուսինը հասնաբար շատ դժուոր չեղաւ պատահարէն, վասնզի ոչ զէջ ուրախութեամբ հաստատեց թէ Մկրտչին մէջ զոտած էր իր պաշտպանը՝ հայհոյսի՛, ապառնացո՛ղ եւ նո՛յնիսկ «խանչէր» (դաշոյն) ցոյց տուող:

«Մանչէ՛ր», որուն զոյուկեան մասին լուր իսկ չունէր, տակաւին լրիւ խուզարկած չըլլալով տուն-փեսային զերած ծրարները: Վերջապէս արու եւ երկաթեայ բան մը գտած էր նոր փեսային մէջ, զոր Թողին գիծները այդ գիշեր արթնցուցեր էին իր ամենախոր քունէն:

Խուլ Լուսինին ուզածը ճի՛շդ այդ տեսակ զըլուխն մըն էր, որ սենէք նաեւ դաշտն բարձրացնող ձեռքեր: Վերջապէս Մասունցի մըն էր... Մալրիկէս ճի՛շդ իր ուզածը...

Կասունցի աչեւս միմակ չէր...

Սասունէն բերուած դաշոյնը քան տարի ետք պատեանէն ելաւ եւ առանց դերք կատարելու դրուեցաւ իր

պատեանէն ներս, Մկրտչին փեսայութեան պէս:

Մկրտն այդ գիշեր այնքան նեղն էր իր դաշտային...:

Յաջորդ օրը, հայրս կանչեց զիս, սասանց ու բաւ:

— Գիտե՛ս թէ ո՛վ էր Մկրտն, երկրի մէջ:

Երկրի՛ն մէջ: Վերջին Կասունցիները միշտ երկր՝ս կեանք ունեցած են՝ երկրի մէջ եւ երկրէն դուրս:

Հայրս ապա պատմեց թէ ո՛վ եղած է Մկրտն եւ ինչե՛ր ըրած՝ երկրին մէջ... Եղած է «խան Փիտայի», եղած է Անդրանիկ փաշայի աչքին լուսը:

Ապաննած է թալլոց տաղակները, դարձանահարած է անիրաւ Կարկահաւաք մը — «թահախարար»: ասոր վերաւ հետապնդուած է երկար տարեալ եւ ստիպուած՝ Ասատէն փախած է նախ Տիւրքանակերտ, ուր դարձեալ դարձանահարած է օսմանցի օտարկան մը: Եւ ասոր սնցած՝ Հալիպ, առաջին մեծ պատերազմէն ջիշ առաջ:

Յս այդ բոլորը զբաժ է հասնաբար այն դաշտայնով, զոր եւ նախորդ գիշերը տեսեր էի Մկրտչի ձեռքին մէջ, ո՛րն ձեռքին մէջ, որով հիմա զողորմագին կարկանդակներ միայն կը ծախէ:

Հայրս Կազմութիւնի մասին իր գեղուցումը փոկեց հետեւեալ վերջաբանով:

— Հիմա ձեզի պէս գիծներուն գծեր զախը (ժողրանջի աւարկան) կղած է ատանկ մարդ մը... Թա՛ւ ձեզի...

Ձ.

Թաւաղեցան տարիները:

Կազմութիւնը շարունակեց ծախել կարկանդակներ, իր քաղաքային վրայ, հայկական վարժարաններու դռներուն առջեւ:

Կարկանդակներուն թերած հասոյթով տարիներով ապրեցան ինք եւ իր կիները: Խուլ Լուսինը: Երկու ծերունիները որքան թէ մարդու կարգ չմտաքին: Մկրտն ու-

մուսնութենէն ետք կը Հազուէր մաքուր եւ գրեթէ ամէն օր կ'ածիրուէր:

Յուշ Լուսինը այլեւս ուրիշներու լրացքը չէր ընէր: Իր բուրբ կորովը կը սպասէր իր տան եւ ի՛ր գլխաւորին մաքրութեանը, կորսուած տարիներու վրէժը լուծելու կերբով մը: Նոյնիսկ մօրս օգնելու չէր գար: Բայց Հաւանաբար կ'աղօթէր մօրս եւ իրեններուն Համար: Ըստ իր խոստման:

Այսպէս անցան տարիներ...: Ո՛չ Մկրտն թրջերէն ստրկեցաւ եւ ո՛չ ալ Յուշ Լուսինը՝ Հայերէն: Ինծի Համար գրեթէ Հանկուտկ մնաց թէ այդ երկուքը իրար ի՛նչպէս Հասկնան տարիներով... Հաւանաբար նախամարդերու կամ խուրհամրերու պէս: Քերեւս իրար չհասկնալով, իրար Հոտուրտալով:

Ապրեցան: Ապրեցան միասին:

1946 թուի ամբան էր: Ներգաղթը արդէն սկսեց էր եւ որեւորո՞ւ ամբողջ Հայ ժողովուրդը: Հայաստանէն նամակներ սկսեց էին Հասնիլ, երկար դադարէ մը ետք: Ներգաղթի քանի մը կարաւաններ մեկնեց էին արդէն:

Մերան գիշեր մը, սասունցի Մկրտն եւ Յուշ Լուսինը բարձրացան սենեակս, երկրորդ յարկի վրայ, Հայէպի մէջ:

Մկրտն իննսունի սեմին թեւակոխած էր, իսկ Յուշ Լուսինը՝ ութսունի, Գրեթէ քսան տարիներ անցած էին իրենց ամուսնութենէն, այսինքն այն օրէն՝ երբ ես դարնան գիշեր մը լրտեսեր էի այս խնկարօյր ծերունիներու առաջաստի գիշերը՝ գործելով անբաւելի մեղք մը:

Յուշուեցայ: Յիշեցի պատանութեանըս, յիշեցի քեմփի օրերը, յիշեցի իմ ալ կեանքէս փրցուած քսան տարիները: Նստան դէմս, կողք-կողքի, ծեր արագիւններու պէս...:

Մկրտն ծոցէն Հանեց եւ ինծի երկարեց նամակ մը, զոր նոյն օրը ստացած էր Հայաստանէն: Այդ նամակը եկեք էր Հասցէովը այն փուռին, ուրկէ Մկրտն կը վերցնէր իր ծախած կարկանդակները:

Յեզնը նոյնիսկ չէր գիտեր թէ ո՞վ էր զրկեր իրեն այդ նամակը, վասնզի ինք,

որքան կը յիշէր, մօտաւոր Հարազատ մը չունէր Հայաստանի մէջ:

Պատուեցի պահարանը:

Երկար նամակ մըն էր:

Առաջին իսկ տողին առջեւ մնացի շուարած:

Շարունակեցի ընթերցումս...

Բայց իրապէս սարսափեցայ երբ մըտածեցի, թէ ի՛նչպէս պիտի կարենայի Հաղորդել թովանդակութիւնը. զգացի անհրաժեշտ ճարտարութեան եւ ուժին պակասը մէջս:

Ի՞նչպէս Հաղորդել...:

Նամակին բերած անակնկալը ողբերգութիւն մը չէր, բայց այնպիսի նորութիւն մըն էր, որ կոշուած էր տակն ու վրայ քնելու այս ծերունիներու կեանքին վերջաւորութիւնը:

Նամակի ընթերցումէն ետք, ոտքի ելայ եւ սկսայ երթեւեկել սենեակիս մէջ:

Ի՞նչպէս Հաղորդել. ի՞նչպէս եւ ուրկէ՞ սկսիլ: Նախ ի՞նչ ըսել: Նայեցայ երկու ծերունիներուն: Անոնք այդ պահուն այնքան նման էին երկու շարժուն մոմիաներու, պժուսուած՝ սիրոյ չորցած իւղովը, եւ պատրաստ՝ սխալ Հպումով մը քայքայուելու, ինչպէս կ'ըլլան, կ'ըսեն, մոմիաները:

Ինչպէ՛ս քայքայել այս մոմիաները, որոնք քսան տարիներէ ի վեր կենդանի մեռելութիւն մը պահեր էին:

Մկրտն, որուն Համբերութիւնը կ'երեւի թէ բոլորովին սպասեր էր, Հարցուց ինծի.

— Սիւօ՛, ըմ հուզգի, ի՞նչ է գրուկ ընդրա մէջ...:

— Քճուի՛ Մկրտ, — սկսայ վերջապէս, — այս նամակը քեզի դրած է քո՛ւ տըղադ...:

— Չհասկնցայ, — Հարցուց Մկրտն, իր դուրսը օրօրելով, խոր ալեւոյթի Հասած ծերունիներու յատուկ գլխու օրօրումով մը:

Բառերը Հատ-Հատ գոռալով կրկնեցի.

— Փո տղն քզի Յամակ է գրէ... Իննսունամեայ Մկրտն այս անգամ

ճշգրտութեամբ լսեց ու հասկացաւ ըսածը, բայց զրեթէ զոռաց երեսին.

- Լաւ՛, նսի տղայ չունը՛մ...

Պատասխանեցի կտրուկ կերպով.

- Ա՛յապէս դրուած է նամակին մէջ:

Երկար այդ նամակին մէջ մանրամասն ու փաստացի պատմուած էր ամէնէն անուպատելի եւ շերեւակայուն լիք պատահաբար: Նամակի ընթերցումէն ետք ես համոզուած ու հաւատարմացած էի թէ ի՛րապէս Մկրտիչի աղան գրած է այդ նամակը, մինչդեռ հայրը, իննսունամեայ Մկրտն, որ դիմացս նստած է, չէր ընդունէր, չէր կրնար ընդունիլ թէ ինք զուակ մը ունեցած ըլլայ, որ կարենայ իրեն նամակ գրել...

Ի՞նչպէս հաղորդել նամակին շարունակութիւնը: Քիչ ետք Խուլ Լուսինը միջամտեց թրքերէնով եւ հարցուց թէ ո՞վ գրած է այդ նամակը եւ ի՞նչ գրուած է անոր մէջ:

- Սպասէ՛, - զոռացի զառամած այդ պայուհիին...

Նախընտրեցի նամակին բովանդակութեան հիմամբ հարցաքննել Մկրտն եւ աստիճան առ աստիճան ստուգել, ապա ներդաշնակել երկու կողմերը՝ նամակը եւ Մկրտն, համոզել ու համոզուել՝ դեբազանցօրէն անհաւատալիին:

- Մկրտ՛, - ըսի, - դուն երկիր ամուսնացե՛ր էիր:

- Այո՛, - պատասխանեց Մկրտն՝ դողդողալով, արդեօք ճշմարտութեանէն թէ Խուլ Լուսինէն:

- Միայն մէ՛կ օր պահեցար հարսին հետ, ըզո՛րդ է, Քեռի՛ Մկրտ, - հարցուցի կրկին իննսունամեայ ծերունիին:

- Ըզո՛րդ է, - հաստատեց Մկրտն:

- Կնոջը անունը Կուլէ՞ն էր, - հարցուցի:

- Ըզո՛րդ է, - պատասխանեց Քեռի Մկրտն:

Ուրեմն մինչեւ այստեղ նամակն ու Մկրտն համերաշխ կ'ընթանային: Դժուարութիւնները եւ անհաւատալիները կը սկսէին սակէ անդին:

Նամակը կ'ըսէր.

Քեռի Մկրտն երբ Սասունէն փախչելով կ'անցնի Տիգրանակերտ, հոն կ'աժուանանայ: Պսակին յաջորդ օրը, երբ զիշեր մը միայն պառկած էր հարսին՝ Կուլէին հետ, ոտիկան մը կու գայ ձեռքակալելու զինք: Մկրտն իր գաշտնով - այդ դաշտնով, զոր ես եւս տեսած էի քսան տարիներ առաջ՝ Մկրտի երկրորդ ամուսնութեան զիշերը, Հայկական հեղաշունչի մէջ, - կը սպաննէ ոտիկանը եւ տակուին միտքայ փեսայ՝ կը փախչի ու կ'անցնի Հալէպ: Ի՛նչպէր տեղի կ'ունենայ 1914 թուի Յունիսին, առաջին համաշխարհային պատերազմէն շատ քիչ առաջ:

Ապա կը պայթի պատերազմը: Հարսը յի՛ վիճակով կը յափշտակուի Քիւրտի մը կողմէ, որուն տան մէջ ծնունդ կու տայ իր մանչուն՝ Վարդանին, որ հիմա... կը զրէ այս նամակը:

Ուրեմն երկու պակ, միայն մէ՛կ զիշեր իրական փեսայութիւն եւ մէ՛կ զուակ...

Մկրտն հիմա թողուած է մասժուանրու մէջ: Կը վառէ «ճգարա» մը եւ կը հարցնէ.

- Կուլէն ո՞ղջ է:

- Ո՛ղջ է, - կը պատասխանեմ:

Բարեբախտաբար Լուսինը թէ՛ խուլ է եւ թէ՛ հայերէն չի գիտեր: Բայց կնշական ընաղղով կը զգայ թէ նամակին պարունակութիւնը խորտապէս կը շահագործուէ նաեւ զինք: Ուստի աստե՛ստեան կ'ուզէ միջամուկ ըլլալ, բայց զինք կը ջանամ հեռու պահել մեր խօսակցութեանէն:

Մկրտն այս անգամ կը հետաքրքրուի եւ կը հարցնէ.

- Որե՞ն օղջ մացիր է ըմ Բուլփոթ (ի՞նչպէս ողջ մնացեր է իմ կինս - Կուլէն) ... Ես մեռուի ըմ գիտեմ (Ես մեռած գիտէի զայն) ...

- Կուլէն ալ քեզ մեռած կարծած է մինչեւ վերջ, - կը պատասխանեմ Մըկրտին, - միայն թէ առաջին ներգաղթող Սասունցիներէն իմացած է թէ դուն եւս ողջ ես եւ... ամուսնացած:

Միասին կը նայինք Խուլ Լուսինին...

Բազմեցութեամբար նամակին մէջ ուր-
շան երկարօրէն պատեալ էր թէ ի՞նչպէս
ինքեւ եւ ից մայրիկը կըցեթ են աղափոր:
Սեփոփելովս կը հարցուէմ Մկրտչին:

- Կուէն Քիւրտին մօտ կը մնայ ա-
տեն մը, յետոյ իր տղուն հետ կ'ազատի
եւ կը յաջողի մտնել սրբանոցը, ապա
կ'անցնի Յոնաստան եւ անկի՝ Հայաս-
տան...:

Քեռի Մկրտն Հետզհետէ կը Համարտի
թէ կը կինը աքաղախով կրնար ողջ մնա-
ցած ըլլալ:

Կը մնայ մեծաբոյն հարցը - աղա՞ն,
Վարդանը:

Ի՞նչպէս Մկրտն Համուել որ միակ
դէշերուան մը փեսայութեան ծնունդը
կընար լուսը Վարդանը եւ մանասանը
կրնար Քիւրտին արդիւնքը եղած չըլլալ:

Յանկարծ միտքս կ'իյնայ նազարէթ-
ցի Յովոտիքը, Յիստափ ձեռական հայրը,
ոտան նահանգու երկիրդին մէջ պիտի
դունէր ինքզինք Մկրտն, էթէ դժբախտա-
բար Մկրտն ստուած կամ... պատժուած
ըլլար մեր գիտութեամբ:

- Մկրտ, - կ'ըսեմ, - Կուէն երբ
ի՞նք կ'ընէ թէ Վարդանը քու որդիք է,
բեղի կը մնայ խպլիլի (ընդունիլ)։- Ո՞՞՞նվ
(պղտիկով, այսինքն՝ յի՛) գացեթ է
Քիւրտին մօտ, մտն'վ, - կ'ըսեմ ու կը
կրկնեմ:

Խեղճ Մկրտն իննսուենի սեմին կ'իմա-
նայ զոյտովիւնք իր առաջին կնոջ եւ
միակ մանչուն:

- Մի, - կ'ըսէ Մկրտն, - Աստու
բան է. նիլ ի՞նչ գիմաւ...:

Ապա՝

- Ուրիշ ի՞նչ է գրէ եղ Վարդան, -
կը հարցնէ Մկրտն...:

- Քեզի՛ կը սպասէ, - կը պատասխա-
նեմ, - կ'ուզէ ոք դուն ալ Հայաստան
երթա՞ իրենց մօտ:

- Գացեր է հայնալ, մացեր է վայ-
վայ, - կը մըմնջէ Քեռի Մկրտն ու կը
նայի Ո՞՞՞ւ Նուսիին:

Կը Հասկնամ Մկրտն ստանալ կարե-
ւորագոյն հարցը.- Ի՞նչ պիտի ըլլայ Նու-
սինը, Խո՛ւ Հուսիինը ոք բարեբախտա-

բար դեռ տեղեակ չի նամակին բովան-
դակութեանս Հեաք կրնա՞ք տանիք Նու-
սինը, պէ՞տք է ստնի, պէ՞տք է եր-
թայ...:

- Քեռի Մկրտ, - կ'ըսեմ, - Վար-
դանը իմացած է թէ դուն մտնանացած
ես եւ կ'ուզէ որ երկրորդ կինդ, Հուսիին
այ, հեաք տանիս...:

Խեղճ Մկրտն իր իննսուենէն եաք ի՞նչ
պէս պիտի պահէ երկու կիներ, երկուքն
ալ կեանքի ծովուն մէջ կեանքէն ծարաւ
մնացած:

- Ուրիշ ի՞նչ է գրէ եղ Վարդան, -
կը հարցնէ Մկրտն, առանց Վարդանը
տակաւին իր տղան կոչելու:

- Վարդանը եւ իր մայրը՝ Կուէն
կ'ապրին Արաղածի գիւղերէն մէկուն
մէջ: Լաւ վիճակ ունին եւ կ'ուզեն որ
վերջին օրերդ անպայման անցընես ի-
րենց մօտ, երկրորդ կնոջդ հետ...:

Քեռի Մկրտն կը թաղուի անկողնիլ
մտածումներու մէջ. միայն ձեռքի շար-
ժումներ կ'ընէ, որոնց իմաստը քակել
նուազ զժուաք չէ, քան ուրարտական բե-
ւեռագիր վերծանելը:

Նամակը կը վերադարձնեմ Մկրտչին.
Մկրտն սակայն կը խնդրէ որ իմ մտա-
մնայ ձեզ մաքթուպո եւ երկու-երեք օր
եաք պատասխան մը գրկուի, իմ՝ ձեռ-
քով:

Կը մէկնին Մկրտն եւ Ո՞՞՞ւ Նուսինը,
երկու շարժող մոմիաներու պէս:

Երեք օր ետք, երեկոյեան մօտ, Քե-
ռի Մկրտն կէցաւ սենեակիս դրան առ-
ջեւ: Առանձին եկած էր:

- Բարեւ, Միւ՛ս, - ըսաւ ու դէպի
զբանայանս առաջացաւ, օրօրուելով. քէ է
մը ծերութեանէն եւ աւելի շատ յուզու-
մէն:

- Բարեւ, Քեռի՛ Մկրտ, - պատաս-
խանեցի եւ խնդրեցի որ նստի:

Մերժեց, նստիլ եւ շարունակելով՝ ոտ-
քի մնալ՝ իր վերջին պատգամը տոնող
ծեր նահապետի մը պէս հաս-հատ ը-
սաւ:

- Վարդանը զո՞ւմ էր... (Վարդանը
իմ սղաս է) :

Երկու պսակ, միայն մէկ զիշեր՝
բնիսուն տարիներու մէջ եւ մէկ մանչ... :

Ես կը յիշեմ տեսած ըլլալ տեղ մը,
բայց ե՞րբ, խոչոր ու Հին նարնջներ մը,
մէկ-հատիկ պտուղով...

Աղա Մկրտչն կ'իմանամ նաեւ թէ
ժուլ Վուկինը փմացեր է ամբողջ պա-
մուսիները եւ լաց ու կոծի մէջ է ին-
կած... : Իր Մկրտն իրանցնելու սարսա-
փը Հեղեղեր է գինջ... : Ջուզեր Հայրե-
նիք էրթալ, կը վախնայ որ Հոն Մկրտն
լքէ դինք եւ անցնի Կուլէին... կողմը :

Յետոյ էրկու կին նայն յարկին տակ
ի՞նչպէս պիտի սպրիս մէկ ամուսինի
հետ :

Արտագամբ՝ լանջին վրայ... :

- Ա՛յ Ալագեալ, - կ'ըսեմ միտքէս,
- գոն ատանկ զմեղք մը կը շալկե՞ս
մէջքդ... :

Վարդանի նամակին կը պատասխա-
նեմ :

Գննառնէն ետք խորձ Մկրտչին բերը
լա՛տ ծանրացաւ, կարկանդակներու ի՞ր
քտադրայէն շա՛տ ասելի : Աւելի դիւրին
պիտի ըլլար Մկրտչին համար իր ինսու-
նէն ժող, որական երկու քաղաք կար-
մանքակ շարիւղ ու փառատել, զան երկու
կինեք պահել... :

Կ'անցնին ամիմները : Կարծեմ քանի
մը նամակներ գացին ու եկան... :

1948 թուի վերջին կարաւանով Սա-
սունցի Մկրտն եւ Խուլ Ղուսինը մեկնե-
ցան Հարաստան :

Ես մտցայ զանեք... :

է .

1954 :

Այդ թուին այցելեցի Հարաստան :

Յունիսի պայծառ օր մը մեկնեցայ

Աստուծոյնը զընտրելու :

Ալագեալ... :

Ճամբուն զրեթէ ամբողջ տեղու-
թեանը կը մրմնջէի երբ մը .

- Ալագեալ, բարձր տարին, մոռնա
կիտուել կատարին... :

Քանի մը ժամ ետք կը հանիմ Թա-
լին քողաքադիւղը, որ կեդրոնն է ընթը-
զործկոմի (գաւառ), Արագածի լանջին
փրայ :

Ինքնաշարժը կանգ կ'առնէ Թալինի
կրտսեպարական պտուղներու տեղի :

Զիս կը դիմաւորէ Թուխ ու թիկնեղ
զի՞նու որակեմ մը, իր պաշտօնական հա-
մադրեալով, կուրծքէն կախած՝ իր գո-
լոր շքանշանները, քսակէ աւելի, բոլորն
ալ շահուած՝ ճակատամարտերու մէջ .
անիկա եղած էր Թամանեան զաւոյգի
փոխ-հրամանատարներէն մէկը . անունը,
պրօսն կը յիշեմ, Գրիգոր Արաւհամեան
էր :

Ժակական ատիւն մը... :

Գրիգոր Արաւհամեանը շքանշանն թէ՛
դիմուորական հրամանատարն էր, թէ՛
գաւառապետը եւ թէ՛ քրեակոմիտեք Հա-
յաստանի գերագոյն սովետի մէջ :

Արեւոտ օր մըն էր, երբ վարուեցր զը
Համբուրտի ամբոն հետ, Երկու բարի
դրացուհիներու պէս : Գոնջան զեղեցիկ
օր մըն էր : Արագածը ծաղկեր էր նշնիտի
հանդարն :

Մասունցի հրամանատարին հետ
դուրս կու պանք կառավարական պալտ-
տէն : Աճէն կողմ վանանչ, որ կը տա-
րածուի ղէպի վեր՝ քոլոր ճամբաներէն,
կարծէք հասնելու Համար Արագածի ընթս
քաղաքները, մինչեւ Լուսաւորչի Գան-
թիլը : Կանանչը վարժէք կը քալէր : Գի-
մացք Թալինի նին տանարն է, վարժա-
ւուն ու ճարտարապետական գործող թը,
կարծեմ հինգերորդ դարէն մնացած :
Կարծէք այդ տանարը կ'ազդէր միւս-
նակը . կարծէք այդ տանարը ազդեցող
մըն էր Արագածի մեծ տանարին մէջ :
Մեծ լուսնիւն մը փսիք էր իր լայն սա-
ւանջ արեւ ու ծագիկ նաւաքելու հա-
մար :

Կը դիտեմ լուրջ մեծ կարոտով մը,
որ կու ընթս հինգերորդ դարին :

հէսօրը ժօռեցեր էր: Սասունցի հըրամանատարը կ'ըսէ:

- Ճաշը պիտի ընենք Աշնակ գիւղին մէջ:

- Ինչո՞ւ Աշնակի մէջ, եւ ո՛չ թէ Քալինի կամ Եղարշիկ գիւղի մէջ, - կը հարցնեմ իրեն:

Եղարշիկ գիւղին մէջ հօրեղբայր մը ունէի...

- Որովհետեւ Աշնակ գիւղի Կոլխոզին նախագահը այդպէս փափաքեցաւ, երբ երէկ լսեց թէ դուք պիտի գաք Արագած, - կը պատասխանէ սասունցի հրամանատարը:

- Ո՞վ է այդ նախագահը, - կը հարցընեմ:

- Քիչ ետք կու գայ ու կը ծանօթանաք իրեն: Լսեր է ձեր մասին, - կը պատասխանէ սասունցի հրամանատարը:

Կը քալենք դէպի Քալինի տաճարը, խոտերուն մէջէն:

Յանկարծ ինքնաշարժ մը կանգ կ'տանէ կառավարական պալատին առջեւ: Երկու հողիներ կ'իջնեն կառքէն. տնոնցմէ մէկը կը յառաջանայ դէպի մեզ: Ես եւ հրամանատարը արդէն ժօռեցեր էինք Քալինի տաճարին:

Նոր ժամանող մարդը կը հասնի մեզի: Սասունցի հրամանատարը կ'ըսէ.

- Ինքն է, Աշնակ գիւղի Կոլխոզի նախագահը:

- Բարի եկեր էք, ընկե՛ր Միմոնեան, - կ'ըսէ Աշնակ գիւղի Կոլխոզի նախագահը, ձեռքս ուժգին սեղմելով:

Քառասունի ժօռ բարձրահասակ ու առնազէմ տղամարդ մըն էր:

- Բարի տեսանք, ընկե՛ր նախագահ, - կը պատասխանեմ:

- Ես Վարդանն եմ, Միկրոյի տըղան... - կ'ըսէ Կոլխոզի նախագահը:

- Ո՞ր Միկրոյի, - կը հարցնեմ:

- Մոսքե՞ր էք Միկրոն, - կը հարցնէ քիչ մը զարմացած եւ թեթեւօրէն շիկնելով, - ա՛յն Միկրոն, որուն նամակները դուք գրած էք Երզաղթի լըջանին, 1946 թուին...

- Թուէ լուսինի ամուսինը, - կը

հարցնեմ եւ կը փաթթուիմ Վարդանին, Աշնակ գիւղի Կոլխոզի նախագահին:

Պահ մը Արագածը կը մշուշուի աչքերուս առջեւ. աչքերս լեցուած են արցունքով: Վարդանին աչքերն ալ կը լեցուին նոյն բանով:

Ահա՛ թէ ո՞վ էր Կոլխոզի նախագահը...

Կը բռնեմ Վարդանին թեւէն եւ կ'առաջարկեմ նստիլ:

Կը նստինք խոտերուն մէջ, Քալինի տաճարէն ինկած քարի մը վրայ:

Մինչ այդ, Երիտասարդ մը կու գայ եւ սասունցի հրամանատարին կը յայտնէ թէ հեռամայն ունի: Հրամանատարը կը մեկնի:

- Է՛ Վարդան, ո՞ւր է Հայրիկդ, - կը հարցնեմ սրտատրոփ:

- Մեռա՛ւ Հայրիկը, - կը պատասխանէ Վարդանը՝ յայտնապէս յուզուած:

- Ծ՞րբ:

- Սեւ ծովուն վրայ, նաւուն մէջ, Պաթում չհասած, - կը պատասխանէ Վարդան, խոտերուն մէջէն ծաղիկ մը փրցնելով:

- Յետո՞յ, - կը հարցնեմ գրեթէ շըփոթահար:

- Ես դիրենք դիմաւորելու համար Պաթում գացեր էի: Կը սպասէի հօրս եւ իր կնոջ նաւէն իջնելուն: Հօրս դաւաղը միայն կրցայ դիմաւորել, Լուսին մայրիկին հետ...: Հայրս կը մեռնի Պաթում հասնելու քիչ մնացած: Նաւապետը, ըստ օրինի, կ'ուղէ դիակը նետել ծովը, Սեւ ծովը... բայց իր կինը, Լուսին մայրիկը սարսափելի ողբուկոծ մը կը բարձրացնէ, երբ կ'իմանայ թէ իր Միկրոն պիտի նետեն ծովը... Լուսին մայրիկը գլուխը կը զարնէ նաւին պատերուն, իր մագերը կը փետտէ, նաւապետին ու նաւատիրնորուն ոտքերուն կ'իյնայ, որպէսզի հայրիկս չնետն ծովը: Ձեռքերը երկինք կը բարձրացնէ եւ աղիողորմ կը դռչէ.

- Իմ Միկրոն չեմ ձգեր որ կեր դառնայ ձուկերուն: Հա՛ղ կ'ուզեմ իմ յառնընթաց ամուսինիս համար...: Հա՛, - կ'ըսէ Վարդանը, - հօրս վրայ դաշտին մըն ալ կար, հին օրերէն մնացած:

Յունչ մը կ'առնէ Վարդանը եւ կը վառէ սիկատէթ մը:

Մասունցի Հրամանատարը կը վերադառնայ եւ կը Հրամայէ՝ կարծէք թո՞մանեան գունդի վաշտերէն մէկուն:

- Դէպի՛ Աշնակ...:

- Ընկե՛ր Հրամանատար, - կ'ըսեմ Գրիգոր Արքահամեանին, որ կարծեմ Մասնոյ Բիրչէնք դիւղէն կը սերի ե՛ւ ազգականն է թո՞փալ Սահակի, - քիչ մը սպասեցէք. թող Վարդանը լրացնէ իր պատմութիւնը...:

- Խո՛նչ պատմութիւն, - կը Հարցնէ Հրամանատարը, որ եթէ Սասուն մնացած ըլլար, կարիճ հովիւ մը եղած պիտի ըլլար Բիրչէնք դիւղի արօտներուն մէջ, Մարտիոնի նուիրական լեռան կողերուն վրայ, - կ'երեւի թէ իր Հօրը պատմութիւնն է...:

- Այո, - կը պատասխանեմ թամանեան գունդի նախկին փոխ-Հրամանատարին եւ Վարդանէն կը խնդրեմ շարունակել:

- Ի վերջոյ բարի նաւապետը, - կը շարունակէ Վարդան, - կը մեղքեայ Լուսին մայրիկին եւ կ'արտօնէ ծով շնետել Հօրս մարմինը. արդէն շատ մօտեցեր էին Պաթումին: Նաւը կանգ առաւ: Բարձրացայ նաւուն վրայ. տեսայ Հօրս դիակը միայն... Իմ ծնելէս առաջ մեկնեմ էր, ու իմ Հասնելէս առաջ մեռեր: Դիակին վրայ ինկած՝ դեռ կու լար Լուսին մայրիկը: Հօրս մարմինը իջեցուցինք եւ թաղեցինք ծովեզերեայ գերեզմանոցը: Սեւ ծովուն եզերքը երգեցի՝ «ՍԻՐՏՍ ՆՄԱՆ Է ԷՆ ՓԸԼԱՄ ՏԸՆԵՐ...»: Կը յիշե՞ս այդ երգին այս տողերը:

Երբամ՝ ձի թայիւմ էմ գարեմ գետեր,
Ընմիմ արկնրու ասգերացըմ կեր:
Սեւ ծով մ'եմ տեսե, սիպտակն էր բոլոր.
Ային կը գարնէր, չէր խառնի յիբար.
Էմ ո՞րն է տեսե մէկ ծովն երկքաւար...:

- Յետո՞յ, - կը Հարցնեմ Վարդանին եւ կը նայիմ սասունցի Հրամանատարին, որ նոյնպէս յուզուած է, Հա-

կառակ անոր որ Վարդանի Հօր պատմութեան ծանօթ ըլլալ կը թուի:

- Յետոյ, յետոյ, - կը շարունակէ Վարդանը, - Լուսին մայրիկը տուի եւ բերի Արագած, մեր դիւղը՝ Աշնակ, ուր պիտի երթանք քիչ յետոյ: Մայրս իր ամուսինին տեղ գտաւ անոր կինը միայն, քառասուն տարիներու սպասումէ ետք. կարծէք Լուսինէն կ'առնէր իր էրիկին ըոյրը. իսկ ես մնացի անհայր, բայց երկու մայրիկներով. Հազիւ քանի մը ամիսներ միայն ունեցայ Հայրիկ ունենալու ուրախութիւնը կամ... պատահեց: Մայրիկս՝ Կուլէն՝ մեռաւ երկու տարի առաջ, իսկ Լուսինը՝ երեք տարի առաջ: Երկուքն ալ թաղեցի կողք-կողքի...:

- Մերո՞վ էին իրարու հետ երկուքը, - Հարցուցի Վարդանին:

- Շատ սիրով, - պատասխանեց Վարդանը, - երկու Հարազատ զոյրերու պէս. իրենց Համար, ծիծաղելով, յաճախ կ'երգէի «Երկու զոյրերը, շնչաւով ճերկուսա էլ մի բոյն»...: Կարծէք իրենց Համար դրուած ու երգուած ըլլար այդ երգը: Լուսինը գրեթէ չէր լսեր ու չէր հասկնար երգին բառերը, բայց իր կարմիր ձեռքերով կը բռնէր զլուսն ու կը Համարէր դիս, երբ կը զգար թէ աւարտած էի երգը:

- Ուրեմն թույլ Լուսինը փրկուած էր նախանձի տաղնապնէն, որոնց սարսուփով սկիզբը չէր ուզեր Հայրենիք մեկնել, - ըսի Վարդանին:

- Դէպի՛ Աշնակ, - այս անգամ շատ վճռական կերպով Հրամայեց թամանեան գունդի նախկին փոխ-Հրամանատարը՝ Արագածի արեւին տակ շողացնելով իր կուրծքի քսան շքանշանները, եւ ձեռքով նշան ըրաւ կառավարական պալատի մօտ կեցած ինքնաշարժի վարիչին:

Ինքնաշարժը կանգ առաւ մեր առջեւ:

- Բրիգադապետ Յունանն է, - ըսաւ Վարդանը եւ ինծի ներկայացուց վարիչը:

Հրամանատարը, Վարդանը եւ ես բարձրացանք ինքնաշարժը, որ թալինէն սուրաց գէպի Աշնակ դիւղը:

- Հետո՞ւ է Աշնակը, - Հարցուցի:
 - Քոստի բազմաթիվ աշնակը կ'ըլլանք, -
 շատս հրամանատարը:
 Քառորդ ժամ հետք, բրիգադավար
 Յուսանք ետ գառնարով գեղի ինձի՛ ը-
 սաւ:

- Ահուատի՛կ Աշնակը...
 Վարդանը կարծէք խոր քունէ մը ըս-
 քա՞վա՞րով ըսաւ Յուսանի:

- Բրիգադավար, գերեզմանոցի քո-
 վէն անցիր ու Հոն կեցիր:

Ինքնաշարժը շրջանոց մը ըրաւ եւ
 կանոց առաւ գերեզմանատան առջեւ:
 Իջանք ինքնաշարժէն:

Յառաջացանք Հողակոյտերու մէջէն:
 Վարդանը կը քալէր առջեւէն: Քիչ հոսք
 կանոց առաւ եւ փոքրիկ բարձրութեան
 մը վրայ ցոյց առաւ երկու Հողակոյտեր:

- Ատիկա կուլէ մայրիկիս գերեզմանն
 է՞, իսկ ասիկա՛ Լուսին մայրիկին, - ը-
 սաւ՝ ցոյց տալով կողք-կողքի բարձրա-
 ցող Լիւկու Հողակոյտերը, երկու... քոյ-
 բերու պէս ամի բոյժն:

Մտեցայ. կանոսնը հասեր էր մին-
 ջաւ Հողակոյտերու երգիքը. կարծէք
 ծաղկած յրջային այգ Հողակոյտերը.
 տեղակայ ինչ կակաչներ՝ արիւնտո
 աչքերու պէս: Մտեցայ նախ Թուլ Լուսի-
 նի Հողակոյտին վրայ եւ փրցուցի երկու
 կակաչներ, ոք այնքան նման էին Թուլ
 Լուսինի այն ըտյոք աչքերուն, որոնցմով
 տեսած էր իմ աչքերս՝ առազաստի ա՛յն
 անշէրը, իր Հի՛ն Հիւղակին մէջէն... Պահ
 մը կարծեցի թէ ես Հիմա Թուլ Լուսինի
 Հիւղակին մէջն եմ, իսկ ինք Լուսինը,
 մեծ սասանակահին մէջ, եւ դիտ կը գի-
 տէ իր կակաչէն աչքերով...:

Երանի՛ թէ միայն վարդանի մը
 Համար բացուէին Թուլ Լուսինին սկանձ-
 ները եւ փնջը բէք ազօթքը, դար ես կը
 մրմնջէի իր Հողակոյտին վրայ:

Յետոյ Տոնոցայ եւ դարձեալ երկու
 հրակաշներ փրցուցի կուլէ մայրիկի հա-
 ղակոյտին վրայէն եւ չորս կակաչներն
 ալ դրի նստարդաւան տեսարակիս մէջ:

Ահա չորս մէկ ուղղութեամբ գեպի
 ինքնաշարժը:

Երբ ինքնաշարժ պիտի մտնէի, ետ
 դարձայ եւ վերջին անգամ մըն ալ նա-
 յեցայ երկու Հողակոյտերուն, ուր՝ Ա-
 ռազածի հովանիին տակ՝ յաւիտենապէս
 կը հանգչէին աստուծոց Մկրտիկն երկու
 կիները, որոնց հետ Մկրտն չկրցաւ ըլ-
 լալ ինչպէս կեանքին, նոյնպէս մահուան
 մէջ:

Ոեղճ Մկրտիկն նոյնիսկ գերեզմանը
 կը գտնուի իր երկու կիներուն Հողակոյ-
 տերէն այնքան հեռու, Սեւ ծովին եզրե-
 քը տեղ մը...:

Քիչ հոսք երբ կը մտնէինք Աշնակ
 դիւղը, Վարդանը կը մրմնջէր.

- Սեւ ծով մ'իմ տեսն, սիպտակն էր
 ջուլը:

Արդէն Վարդանի տան մէջն ենք: Մեզ
 կը սիրտաւորեն խուժք մը երեսասարգ-
 ներ, պատանիներ եւ մանուկներ - ամէն
 Հասակէ:

Ամէնէն առաջ երկու կորիճներ, պա-
 տանութենէ երեսասարգութիւն թեա-
 կոխած, առաջ կ'անցնին ու յարգաւիր կը
 սեղմեն ձեռքս:

- Իմ երկու մեծ մանչերս են, - կ'ը-
 սէ Վարդանն եւ կը ներկայացնէ զա-
 նոնք. - մեծը՝ Մկրտն՝ կարմիր-ծոփա-
 յին ուսանող է, երկրորդը՝ Արծուիկը՝
 Համալսարանի ուսանող:

Ապա նորատի սիրուն Հարս մը, իր
 դրկին մէջ մանկիկ մը, ամօթխած երկ-
 շոտութեամբ կը մօտենայ մեզի, մեզմէ
 հեռանալու պատրանքը տալով:

- Աղջկու է, կուլէն, - կ'ըսէ Վար-
 քան: - Այս ալ թոռնիկս է, Մկրտն՝ շատ
 պապու անուկով» (իր մեծ Հօր անունով),
 կը գրկէ մանկիկը եւ կը Համբուրէ:

- Քանի՞ երախայ ունիս, Վարդան,
 - կը Հարցնեմ:

- Ո՛հեց մանչ, չորս աղջիկ, մէկ փե-
 սայ եւ մէկ թոռնիկ, - կը պատասխանէ
 Վարդան, մեր շատով Հասարուած մա-
 նուկներուն մէջէն ջրկելով եւ ցոյց տա-
 լով Քրեմ պատկանարձեքը, ինչպէս Հա-
 ւաքական հօտին Հովիւը դառնատիրոջ
 ցոյց պիտի տար իրեն պատանանդները:

- Անշուշտ, գեա շարանակիկի են...,
 - վ'ըսեմ փնջաւով, եւ կը նստիմք արդէն

պատրաստ սեղանին առջև: Երիտասարդները տեղ կը գրաւեն մեր շուրջ: Հրամանատարը, Վարդանը եւ ես կը գրաւենք պատուոյ տեղը, իրարու քով:

Վարդանի երախաներուն նայելով, կը հարցնեմ ես ինձի մտովի.

- Այս բոլորը մէ՞կ գիշերուան բերքն են...:

Երբ ճաշկերոյթը ծաղկեցաւ եւ դիւնին յորդեցաւ, Աշնակ դիւղի երիտասարդները, որ նշանաւոր պարողներ են, ոտքի ելան պարելու: Երբորդ պարը ճեարխուշտացն էր, նշանաւոր մարտապարը: Վարդանի երկու մեծ մանչերն ալ մասն խումբին մէջ՝ պարելու մարտական այդ պարը: Դարձայ Վարդանին, որ միշտ կողքիս նստած էր, եւ հարցուցի.

- Վարդան, ի՞նչ եղաւ հորդ դաշտայնը:

- Պահեր եմ, - պատասխանեց:

- Ո՞ւր...:

- Այս տան մէջ, - պատասխանեց

Վարդան:

- Կ'ուզեմ տեսնել, - պահանջեցի:

Ոտքի ելաւ Վարդան եւ ըսաւ.

- Հետեւէ ինձի...:

Հետեւեցայ Վարդանին, երբ սասունցի կտրիճները դեռ կը շարունակէին պարել Երախուշտան՝ մարտական պարը...:

Մէկ-երկու մէջէմէջ կիսամութ սեն-

եակներէ անցնելէ ետք, Վարդան կանգ առաւ ժայռափոր խորշի մը առջև: Վառեց լուցկին. տեսնուեցաւ պահարան մը: Ապա գրպանէն հանեց բանալի մը եւ բացաւ անով պահարանը. ձեռքը երկարեց ներս եւ դուրս բերաւ հին լաթերու մէջ փաթթուած դաշոյնը, իր հօր դաշոյնը, զոր ես տեսեր էի տարիներ առաջ, Հայկական զեմփին մէջ, լուսնակ գիշեր մը, իր հօրը ձեռքին, եւ որով իր շտեմած հայրիկը սպաննած էր այնքան շարագործներ, իսկ վերջին անգամ, ճի՛շդ քառասուն տարիներ առաջ, իր առաջին փոսայութեան յաջորդ օրը, թուրք սատկան մը, իր վերջին գոհը...:

Իր պատանքէն հանեց դաշոյնը եւ դրաւ ձեռքիս մէջ:

Նայեցայ...:

- Ինչո՞ւ կը պահես դայն, - հարցուցի Վարդանին՝ դրիթէ բնադրաբար:

- Սասո՛ւն պիտի տանիմ գայն...:

Եթէ ես մեռնիմ, կտակած եմ որ տղաներս տանին:

Դաշոյնը ետ իր դամբարանը դրուեցաւ:

Վերադարձանք ես եւ Վարդանը:

Աշնակ դիւղի երիտասարդները նոր պար մը սկսեցին: Կաղ Մկրտի թողները այդ պարին մէջ կը կայտուէին...:

Ս. Ս.

ԽՕՍԲ՝ ՕՐԵՐՈՒ ԵՒ ՄԵՐ ՄԱՍԻՆ

Ու գիշերներն այս յոգնարեկ,
Ու բարձրացող առաւօտներն այս յօրանցող,
Դեռ որքա՞ն միադէմ մթութիւններ,
Եւ որքա՞ն անսեփական լռչսեր
Պիտի հոսեցնեն մեր նայաւածներէն ներս:

Անկշռոյթ սահանքն այս օրերուն,
Որբանոցներու խտադէմ պահակներն ինչպէս,
Եւ կամ ծանրանիտոս հիւանդանոցներու,
Կողապարտած ժպիտով բոյրերը ինչպէս -
Երբեմն ծանր, մերթ ալ ռստոստուն,
Բայց միշտ անդրաշմ, անհետք քայլերով
Կը տազանցեն մեր հրակներէն ներս, -
Եւ կամ բարացած մեր գգայութեանց
Ազօրիքին տակ կը փշրուին յար,
Կը փաշխանան, կը դառնան անբերք
Պարպուած հասկերով ցորեսաններն ինչպէս:

Մալախտակուած մայրերուն վրայ,
Սեմեակներու մէջ, բաց երկնքին տակ,
Ապրումները մեր անհու, կցկտուր՝ դարձած կարկտան,
Որպէս խտմանիկ անարիւն, անկեանք,
Տուցամտութեան որպէս զարդարուն իր անանճակաւն,
Հանած անուրդի - հմայուած այլոց հմայեովն ածան, -
Օրերուն հետ այս միտկազապար,
Մենք եւս մաշած մեր հսրուն հետ,
Թողքած հանքը մեր հոգիներուն,
Եւ մեր ինքնութեանց կորուստին ի գին,
Դարձանք միաձայն բարբառ աներանց,
Դարձանք ցուցափեղի պերն շույլամքի,
Դարձանք համազգեստ անճն, անդրաշմ:

Վերջին կայահին մօտեցած արդէն,
 Համբու ընթացին ողբունած անձայն ու երկիւզալից,
 Յետմիջօրէի սահմանապահը...
 Նրբին տողերով եւ կամ ըմբիշի բառերով ուժգին,
 Չօնած հոգիին երգերու բազում շարքեր անհոգի,
 Ինչպէս միջատը ցանցուած ընդմիջա
 Ինքնախաբուրեան սարդոստայնին մէջ, -
 Ընեն եւս անձայն, երբեմն ազմուկով,
 Գալարումներով, միգերով անկար,
 Կարծեցին՞ գտնել լատը հոգիին,
 Կերպարան տուող ոնը ինքնութեան...
 Կարծեցին՞ նրբին եւ կամ թէ ուժգին մեր բառաշխարհը,
 Կը դառնայ խարխիս եւ կամ ինքնութեան շեշտ
 առանձնայատուկ .

Բացա՛ր՝ փայտուղին ներքին համեքուն,
 Բացա՛ր լայնօրէն ներքին ցանձատան հումքան խարտոյգ
 Որպէսզի պեղուած հոգիով հարուստ,
 Կամ ռեաւորուած ներքին կշռոյթով՝
 Բաշխէին՞ տրոփն ու տենդը սրտին,
 Իաշխէին՞ երանգն ու յոյզը արեան,
 Սահող օրերուն միադէմ, անկեանք:

Այսպէս կարծեցինք...
 Ընդհրեա թողիւ՛մ հոգին սեփական,
 Փնտռեցինք մենք գայն օրերուն ընդմէջ եւ կամ բառերուն,
 Եւ կամ մեր ներքին դարպասներէն դուրս...
 Բացատարներուն վրայ եետակայ,
 Որոնումն այս գուր դարձուց մեզ ծանծաղ ջուր
 տարածակամ--

Երբ մեր հետն էր ան եւ այնքան մօտիկ
 Թափնուած յանախ մեր նայուածքին մէջ
 Եւ կամ մեր սրտի տրոփին ձուլուած
 Եւ կամ մեր արեան հոսանքին վրայ ծվացող հանգարտ,
 Հոն էր մշտաբարուն, անգտանելի մեր հոգին պայծառ,
 Դարպասներէն ներս մեր լինելութեան:

Ստուերը հիմա գիշերամուտի սահմանապահին,
 Պղտորած արդէն մեր նայուածքները,
 Եւ ցուրտ դողահար մատներն երկիւզին,
 Տակաւ առ տակաւ կարկասին վրայ մեր մտածումին,
 Կը փորձեն հիւսել խօսքեր սիրալիր
 Ողբացուրելու սահմանապահը վերջին կայանին,
 Ինքնախաբուրեան այն յոյսով ունայն,
 Թէ սահմանագիծն անցնելէ ետք գէթ,
 Կը բացուի հանգը մեր հոգիներուն,
 Լոյսը բազմերանգ ներքին ակերբուն:

ԼԵՒՈՆ ԳԱՐՄԷՆ

Կ. ՍԱՍՈՒՆԻ

ՍԱՐԵՐՈՒ ԱՍԼԱՆԸ

Դ.

Ա Ր Ա Ր Ո Յ Ի Հ Ե Տ

Ուխտեալներու փոքրիկ խմբակը շատ յաճախ այդ ժայռերը մագըրցեցաւ, ու բարձունքներէն, մեհենական Տարօնի դաշտի Համապատկերին առջեւ իր ուխտը վերանորոգեց, առօրեայ երողներուն խառնելով Դաւիթի Թուր Կեծաղին. վերլիչեց Վարդան Մամիկոնեանը, որ մաշը ոտնակոխեց անմահութեան ի խնդիր:

Տղաքը, երբեմն խոր լուսթեամբ, կ'երթային, ու երբեմն ալ կարօտի երգեր կ'երգէին իրենց գիւղերուն յիշատակը ապրելու Համար:

Մարհատ, օր մը, երբ իր ընկերները հեքիաթային բաղձանքներ կ'արտայայտէին, Հրաշագործ հերոսներուն նմանելու, դարձաւ անոնց.

- Այդ բոլորը եթէ երազ է ու հեքիաթ, բայց Արարօն կա՛յ եւ այս ձորերուն մէջ թշնամիին սարսափը դարձած է: Այս երազ չէ եւ ոչ ալ հին պատմութիւն, անիկա մեր տեսած այս գիւղերուն մէջն է, Մովսսարի դադաթէն վար կ'իջնէ դէպի Ս. Աղբերիկ ու կ'ըսեն թէ այս ժայռերուն մէջ կու գայ ապաստանելու, երբ Թուրը ոտիկանները զինք կը հալածեն: Արդեօք օր մը բախտը պիտի ունենա՞նք անոր հանդիպելու: Այդ պահուն է, որ մեր բաղձանքները երազ ըլլալէ պիտի դադրին:

- Այն օրը պիտի ըլլայ մեր երջանկութեան տաղին արշալոյսը, - վրայ բերաւ Աղամը, որ թիանքի գաւառէն աչակերտ մըն էր, սակաւախօս, ամուր կազմով երիտասարդ մը, մօտ տասներօթը տարեկան, յանդուգն, առանց ցուցամուրթեան:

Ողամը արեւմուտքի պահերուն վար իջաւ դէպի վանքը, ուր երազները առօեայ կեանքի մէջ կ'ազօտէին

Այդ երեկոյ, վարդապետներուն մէջ շշուկ մը բերնէ բերան կը շրջէր ու վանքի պահակները այդ շշուկը աւելի կը մօտեցնէին իրականութեան, քանի որ իրենցմէ մէկը ծրար մը պիտի տանէր դէպի Դաւթի Քարը, ուր փախտականներ եկած էին:

Գիշերօթիկի իրենց խուցերէն մէկուն մէջ, Մարհատ երկար ժամանակ ցած ձայնով կը խօսակցէր իր գործակից ընկերներուն հետ:

- Տղա՛ք, կը զգամ թէ վանքի եւ այս դիմացի ժայռերուն միջեւ բան մը կը դառնայ, բնագլու ինծի կ'ըսէ, թէ Արարօն այդ ժայռերուն մէջն է: Վաղը առաւօտուն հնար մը գտնենք խոյս տալու դասարանէն ու ինքզինքնիս նեանք այդ ժայռերը:

Ընկերները Համաձայն գտնուեցան:

Յաջորդ առաւօտ, Մարհատն ու Աղամը դուրս եկան դէպի վանքին

պուրակը, դռնապանին ըսելով որ հովիտներէն լուր ստացուած է, թէ վանքի ոչխարներէն մէկուն ուղի կոտորած է ու իրենք կ'երթան բերելու վերաւոր կենդանին: Միւս ընկերը լուսարար վարդապետի ձեռքին տակ մնաց եւ չկրցաւ խուսափել վանքի շրջապատէն:

Ոչխարներու կոտորած ոտքին պատմութիւնը շրջան ըրաւ ծառաներու եւ աշակերտութեան մէջ եւ ուսուցիչը բնական գտաւ Սարհատի եւ Աղամի բացակայութիւնը:

Արեւը հաղիւ դարձ էր այդ ժայռերուն, երբ Սարհատ ու Աղամ, Դուրի Քարէն վեր կը շուլլուէին, ամէն անկիւն ուշադրութեամբ դնելով: Անոնք որոնող հայեացքով բարձր ժայռին վրայ նստան եւ աշակերտը դիտեցին ձորակներն ու խորշերը, շարժում մը նշմարելու յոյսով:

Արարօ ճիշդ այդ ժայռին քովիկը, թուփերուն մէջ ամփոփուած էր իր սակաւաթիւ խումբով: Անոր հետ էին Միտն եւ Լեւոնը: Անոնք տեսած էին վանքի այս աշակերտները, բայց անշուշտ կը մնային իրենց տեղերը: Նշմարած էին, որ այս տղաքը չորս կողմը կը խուզարկեն մարդ փնտռելու ակնյայտի երեւոյթով:

Թուփերու մէջէն, Արարօն դիտեց աղաքը եւ եկաւ այն եղբայրացու թիւն, որ անոնք վտանգաւոր նպատակ մը չեն հետապնդեր:

Տղաքը, անփորձութեամբ, երբեք չէին մտածած, թէ այդ թուփերուն մէջ ու պղտիկ քարին տակ մարդիկ թաքնուած էին:

Յանկարծ, ձայն մը բարձրացաւ թուփերէն.
- Հո՛ս կկէք տեսնեմ, ի՞նչ գործ ունիք այս ժայռերուն վրայ:

Արարօն արձանացած էր թուփերուն մէջ, բացա՛մառ աչքերը յառած աղոց:

Տղաքը ցնցուեցան, բայց երբեք վախի զգացում չունեցան: Կը զգային, թէ ա՛ն է իրենց փնտռածը:

Վար ցատկեցին եւ իրենք դիտեց գտան երեք հողինոց խումբին մօտ: Բարեւ տուին ու կայնած, սպասեցին:

- Ի՞նչ կը փնտռէիք ձեր շուրջն ու բոլորը, - հարցուց Արարօն:
- Շտաթը քանի մը տնգամ մենք այս կողմերը կու դանք գոսերէն փախելով, յոյս ունենալով, որ Արարօնին պիտի հանդիպինք, - ըսաւ Սարհատ ու քիչ մը աչք դարձնելով երեք փախստականներուն վրայ, անվարան ըսաւ:

- Դո՛ւն ես Արարօն, ու մենք եկած ենք զինուորազրուելու զու խումբիդ: Մենք վանքի մատաղներէն ենք, ու մատաղը չի մերժուիլը:

Արարօն առանց ձեռքերը ծանօթանալու համար անոնց հինին ու ծինին:

Արարօն հաստատակազմ եւ զեղեցիկ երիտասարդ մըն էր, երեսունէն պակաս տարիքով: Բարութիւն կար դէմքին վրայ, խորհուրդ՝ սեւ աչքերուն մէջ, մանուշակա յանդգնութիւն ու վճռականութիւն կը ճառագայթէին իր նայուածքէն: Լեւոնական իշխան մըն էր, կարծես հին հայ ազնուականութենէն սերած: Յուցական ոչ մէկ շարժում կար իր վարուելակերպին մէջ, սակայն ամուր ժայռի մը տպաւորութիւնը կը թողուր: Առաջին իսկ հանդիպումին ամէնքը համակրանքով կը կապուէին անոր:

Դարձաւ աղոց, ու աչքերը Սարհատին վրայ սեւեւելով՝
- Դուն ս՞ր շրջանէն ես, եւ ս՞ր տունին կը պատկանիս:

- Բսանքի Մէքթէնք դիւզէն եմ, Տէր Ղազարի եղբոր տղան, եկած եմ սարիէ մը ի վեր Թարգմանչաց վանքին կ'աշակերտեմ, - պատասխանեց Սարգատ:

- Անունդ ի՞նչ է:

- Հօրեղբայրս զիս Սարգատ կ'անուանէր ու այդպէս ալ արձանագրուած եմ դպրոցին մէջ, իսկ մեր դիւզացիները զիս Սուրբ Գէորգ կը կոչէին, - ըսաւ պզտիկ քմեծազով մը:

- Ինչ լաւ որ Սուրբ Գէորգ անուանած են քեզ, վիշապները ճգմող սուրբ մը. բայց Սարգատն ալ լաւ է, մենք բոլորս այս սարերու հատիկներն ենք:

- Իսկ դո՞ւն որ տեղէն կու դաս, - հարցուց Արարօն դառնալով Արարիին:

- Բսանքի գրացի շրջանէն, Թիանք դաւառէն: Այդ տեղերը Քիւրտերու գուշումը շատ է, մարդու պէս ապրիլ կարելի չէ:

Արարօն համակրանքով նայեցաւ նորահաս երիտասարդներուն, որոնք անցած էին այն դասարաններէն, որիկէ անցած էր ինքը, տասը տարի առաջ, էրր Թրիմեան Հայրիկ Պերլինի վեհաժողովի ընթացքին կը զըրկըւէր Հերիսա ուտելէն, Թուղթէ՛ շերեփ ունենալուն համար:

Արարոյին ընկերացող Միսն եւ Լեւոն լուռ կը հետեւէին խօսակցութեան, բայց համակրանքով կը լեցուէին այս նորեկ ըմբոստներուն հանդէպ: Միսն անուռ, քաջ եւ կոպիտ՝ նախկին աւազակ մըն էր, որ կը միանար Արարոյի խումբին, խումբ մը՝ որուն նշանաբանն էր աղքատ ու զըրկըւած ժողովուրդին պաշտպանութիւնը, ընդդէմ թրքական եւ քրտական բռնակալութեան: Ստրկացած ու զետնատարած հայ դիւզացիներու պաշտպանութիւնը ալլեւ սրբազան դործ մը դարձած էր Արարոյի համար, ու իրեն միացողները հետզհետէ կը վարակուէին այդ զաղափարներով, երբ դրօշակ կը պարզէին թրքական տիրապետութեան դէմ:

Լեւոնը աւելի յանդուգն ու գործունեայ երիտասարդ մըն էր, որ խանդավառուած էր մարտական արարքներով:

Միսն եւ Լեւոն դիմեցին Արարոյին.

- Այս տղաքն ալ միացուր մեր խումբին: Ասոնք վանք կը մնան եւ այդ շրջանի գործերուն մէջ մեր աջ բաղուկը կը դառնան:

- Արդէն խումբի անգամ դարձան երբ այս պուրակին մէջ մեզի Հետ նստած են: Ասոնք ինքնաբեր կերպով իրենց կեանքը կը մատուցեն մեր ժողովուրդին, որ իր հողին վրայ ստրուկ դարձած է թշնամիներուն: Ասոնց աչքերուն մէջ վճռականութիւն կը տեսնեմ, ու բազուկները կը գտնեմ ա՛մ մուր: Մեր երկրին տէրը մենք պէտք է դառնանք, ժամանակին հայ իշխաններ կը կառավարէին այս երկիրը, տիրապետող օտարը հոս տեղ չունի:

Սարգատ պատմեց Կեդրոնական վարժարանի զինուորական տողանցքը, Առաքելոց վանքի բացաստանին վրայ, ուր կ'երգէին.

Սա՛ է, սա՛ է Հայաստան

Ու աւելցուց.

- Մենք զգացինք, որ մեր հայրենիքը գերի է եւ պէտք է ազատուի:

- Այո՛, կ'ազատուի, եթէ ամէն մէկ Հայ Քիւրտի նման զինուած ըլլայ: Մաճով եւ մանգաղով՝ այս անպութներուն դէմ մեր ժողովուրդը անգոր է գիմանալու:

Ձէնք ունենալու խնդիրը հայ կորովի երիտասարդներուն ամէնէն խորունկ կիրքն էր: Ու Արարօն մէկ նշանաբան ունէր. - Ձէնք դրաւել թշնա-

միջին եւ զայն ուղղել անոր կուրծքին: Այդ յանդուգն քայլերով Արարծն կըցած էր հմայել ամբողջ Տարօնի շրջանը եւ դառնալ ժողովուրդին սիրելի հերոսը: Քիւրտերը կը պատկառէին անոր ուժէն, իսկ թրքական կառավարութիւնը իր զօրքերն ու սասիկանները հրապարակ նետած էր ձերբակալելու համար հայ ըմբոստը, որ վտանգաւոր կը դառնար հետզհետէ ազատագրական իր գաղափարներով:

Արարծն աներեւոյթ ուժ մըն էր, անպտանելի, բայց ամէնօրեայ արարքները ապացոյց էին անոր ներկայութեան: Այդ օրերուն, արդէն ահարեկել տուած էր Վարդենիսի շրջանէն երեք զիւղապետներ, որոնք մատնութիւններ կ'ընէին: Սանձարձակ բռնութիւններուն դիմադրելու ոգին արթնցած էր քանի մը շրջաններու մէջ, ու երիտասարդ, կորովի ըմբոստներ, այս ու այն տեղ, զէնք կը բարձրացնէին թշնամիին դէմ, երբ բռնատէրները երբեք այդպիսի երեւոյթի հանդիպած չէին: Մարզար վարժապետ այդպիսի դիմադրութիւններ կը կազմակերպէր Վարդենիսի մէջ եւ կը դործակցէր Արարոյին: Արարոյի խումբին միացած էին ինքնազուլու ըմբոստները, որոնք զէնք մը ձարելով փախստական զարժած էին եւ կը կոչուէին «Աւագակ», ուրիշ անուն մը չունենալուն համար: Գոմերցի Յովիկը, Բերդակի ներսոն, Սաղսունի Գեալջօ Մանուկը այդպիսի տիպեր էին, որոնք կապուելով Արարոյին եւ Մարզար վարժապետին՝ կը դառնային ընկերաւորեան անդամ, սրբազան գործին նուիրուած եւ, 1888-1889 թրւականներուն, արդէն հայ անձնուրացներու ուխտ մըն էին Փետայական բարքերով եւ քաջութեամբ. ածական մը՝ որ հետագային պիտի տրուէր հայ ազատագրական շարժման անուանի մարտիկներուն:

Արարծն քանի մը պատուէրներ տուաւ Սարհատին եւ Աղամին: Անոնց կապը պիտի ըլլար Լեւոնը, անհրաժեշտ պարագային անոնք վանքի շրջապատին եւ ենթակայ դիւղերուն մէջ զերեր պիտի ստանձնէին:

Արարծն երկտող մը դրեց վանհօր եւ յանձնարարեց, որ լաւ աչքով նային այս երկու պատանիներուն, որոնք կրնան օր մը օգտակար ըլլալ իրեն: Այսպիսով բարեացակամ պիտի ըլլային Սարհատին եւ Աղամին հանդէպ: Անոնք կրնային դառերէն բացակայիլ:

Սարհատ եւ Աղամ անսահման հրճուանքով լիցուած էին ու կը զգային, թէ իրենց կեանքը ամբողջովին յեղաշրջուած էր եւ իրենց երազները իրականութիւն կը դառնային այս զինուած անձնուէրներու ընկերութեան մէջ: Ապրումները չէին կրնար արտայայտել, որոնցմէ կարծես թէ պիտի խեղդուէին: Անոնք բաժնուեցան խումբէն եւ թիթեւտան վար իջան եւ օւղղընեցան դէպի վանք: Երկտող յանձնեցին ծերունի վանհօր, որ կարդալէ հոգե-

- Ապրի'ք սղաքս, բայց խելօք կեցէք վանքին մէջ, որպէսպի գործի մը պէտք գաք:

Ծերունի վանհայրը կը պատկանէր ներսէս Ղարախանեան եպիսկոպոսի, Ս. Կարապետի վանհայր, Վարդան վարդապետի եւ Ս. Աղբերիկի Ղազար վարդապետի սերունդին, որոնք հայ ազատագրական շարժման նախակարապետներն էին, եւ որոնց շունչին տակ, կ'առաջանար նոր սեզունդ մը, ազատութեան գաղափարով տոգորուն:

Սարհատ եւ Աղամ յանձին վանհօր հովանաւոր մը ունէին: Անոնք ստիպուեցան քանի մը բացատրութիւններ տալ դիւերօթիկ սաններու կառա-

վարչին, զուտը կտարած ոչխարնի մասին, հովիւներէն եկած լուրը խառնակ բացատրութեամբ մը վերջացուցին եւ քաշուեցան իրենց խցիկները: Գասն իրենց միւս ընկերը, որ անհունօրէն ինքզինք պատժուած կը զգար, զրկուելով այն մեծ պատեհութենէն, որ իր երկու ընկերները սրբազան միւսնով օծուած ուխտաւորներ կը դարձնէր: Անոնք ամբողջ գիշերը չկրցան քնանալ իրենց ուխտաւորներէն եւ իրարու հաղորդեցին իրենց տպաւորութիւնները Արարոյի եւ իր ընկերակիցներուն մասին:

Յաջորդ առաւօտ, արշալոյսին, անոնք կ'արթննային արդէն մեծցած, հասուն մարդոց յատուկ ծանրութիւն մը իրենց գէմքին վրայ:

Յաջորդող օրերը խորհուրդի ու խորհրդածութեան օրեր եղան այս երեք ուխտաւորներուն համար: Անոնք զպրոցական շատ մը խաղերէն հրաժարեցան մեծ զործ մը ձեռնարկողի արժանապատուութիւնը իրենց մէջ կը բերով: Աւելի համեստ դարձան եւ ուսուցիչները գոհունակութեամբ դիտեցին այս անգուսպ տղաներուն անսպասելի կարգապահութիւնը:

Հովիւները ընդհանրապէս սուրհանդակի դեր կը կատարէին Արարոյի խումբին համար: Գաղտնիք մը գիտցողի պէս աւելի մտեմտութիւն ցոյց կու տային Սարհասին եւ անոր ընկերակիցներուն: Անոնք շատ անգամ կը տեսնուէին վերի ժայռերուն մէջ, որոնք այլեւս ծանօթ էին «Արարոյի քարեր» անունով:

Ամառուան ամիսներն էին:

Աշակերտներէն ոմանք դարձած էին իրենց շրջանները: Հետունքէն եկողները կը մնային վանքը՝ օժանդակ աշխատանքներ կատարելու: Սարհաստի խմբակը վանքի շրջապատէն չհեռացաւ: Անոնց ամէնէն սիրելի վայրը վանքի ոչխարներուն մակադատեցին էր, ուր կրնային օգտակար ըլլալ անտեսուհիներուն եւ հովիւներուն: Գիշերային պահակութիւնը իրենց ամէնէն սիրելի դործը դարձաւ, երբ շատ յաճախ հանդիպումներ կ'ունենային Արարոյի գիշերաշրջիկ խումբին հետ: Անոնց համար ամառուան այդ ամիսները ազգային ազատագրութեան զպրոց մը դարձան: Վանքի խուլ պատերէն ներս անդամ բազմաթիւ լուրեր կ'առնէին Արարոյի խումբէն, որ ամէն տեղ էր եւ ծանօթ՝ այն ըմբոստ կորիզներուն, որոնք հետըզհետէ մաքմին կ'առնէին Տարօնի աշխարհին մէջ:

Սարհաստի խումբը հովիւներու ցուցմունքով, գիշերուան ընթացքին, կերակուր կը փոխադրէր Արարոյի թաքստոցը, ուր խումբը ապահով անդիտու կ'ընէր: Սարհաստ եւ ընկերները հոն կը մնային մինչեւ կէս գիշեր ու ապա իրենց ծանօթ ճանապարհներով կը դառնային վանք:

Գիշեր մը, երբ Արարօն վեց-եօթը հետեւորդներով ծանօթ թաքստոցը դարձած էր, գալտի շրջապատյաէն, Սարհաստի խմբակը նորէն հոն էր: Արարօն տեղեկութիւններ կու տար իր ընկերներուն, որոնց ունկնդիր կ'ըլլային Սարհաստը, Աղամը եւ Մկրտիչը, որ իր կարգին խումբին սիրելին դարձած էր:

— Տղա՛ք, մեր դործը հեղեղ դարձաւ ու կը ծաւալի ամէն կողմ: Մենք քանի մը տարի առաջ անհատ աւազակներ էինք, լեռները ելած, Գիւրտի ու թուրքի զուլումը չհանդուրժելով: Մենք ալ Գիւրտ բէկներուն պէս ասոր անոր կը զարնէինք, մեզմէ վախցողներուն վրայ աղայի հմայք մը կը տարածէինք, բայց մէկ տարբերութիւն կար մեր եւ քիւրտ կեղեքողներուն միջեւ: Մենք ազգասները կը պաշտպանէինք եւ կը հարուածէինք միայն

անգութ զօրաւորները: Մեզմէ ամէն մէկը իր խելքը հարածին պէս կը գործէր, բայց բոլորս ալ Հայ ժողովուրդէն ծնած, անոր վիրտերով լեցուած էինք: Տարիներ անցան ու մենք շատ բան տեսանք ու սորվեցանք: Հայ ժողովուրդին պաշտպանութիւնը տեսակ մը սրբազան պարտականութիւն դարձաւ մեզի, մենք ալ իրարու միացանք ու Հիմա մեր գործն ալ սուրբ դարձաւ, դադարփարն ալ մեծցաւ, այդ դադարփարի ձայնը ամէն կողմ հնչել սկսած է ու Հիմա մենք կը տեսնենք, թէ Վարդէնիսի մէջ Մարգար վարժապետը գինուած գիւղացիներով դէմ կը կենայ Մուսա բէկի արիւնարբու արտոբակներուն: Անդին, Ալլազաճի մէջ, Արմենակ Հրատարակ եկած է եւ Հայ գիւղացիները աղատած քրտական բռնութենէն:

- Արմենա՞կ ըրիր, - բացականչեց Բերդազի Ներսոն, - անիկա ուրուականի պէս զիւղերը կը պտտի, Մանոյ լեւր կ'ելլէ, ամէն տեղ կրակոտ խօսքերով ըմբոստութիւն կը քարոզէ, կարծես նոր Խրիմեան Հայրիկ մը ըլլայ: Տէր Մամբէի տղան է, ուսումնական է եւ քաջ երիտասարդ: Արդեօք զուրած Արմենակը ա՛յդ է:

- Ծի՛ղը այդ Արմենակն է, որուն հանդիպելու տո՛րթը ունեցայ եւ որ մէկ լսեցի, թէ Կովկասէն եւ Վանէն ժարդիկ եկած անցած են Ս. Կարապետէն ու լուրեր բերած, թէ շատերը պատրաստ են զոհուելու՝ Հայ ժողովուրդը դերութենէ տղատելու համար: Մենք այս քարանձախն մէջ ալ միանակ շենք, անհատ աւագակներ շենք, հեղեղ դարձած այս զղացումներուն մէկ աղբերակն ենք:

- Ասկէ ետք, ինչպէ՞ս պիտի դործենք, - Հարցուց Միսն, որ տիպարն էր անհատական քաջութեան: Հաւաքական կազմակերպութեան դադարփարը շունչը Միսն, հայկական ազատութեան եւ վերածնունդին լայն մտածումը դիմք վարակած չէր:

- Մենք պիտի դործենք ամբողջ Հայութեան համար, - վերակաւ Արարծն, - Հայ ժողովուրդը մէկ աշխրաթ է, Բիւրատերու պէս բաժան բաժան ցեղախումբեր չունի: Մեզի պէս զէնք վերցնողները Հայութեան տէր պիտի հանդիսանան, Հայութեան համար արիւն պիտի թափեն, այս երկիրը Հայաստան անուն ունի, իսկ մեր վրայ տիրապետող Թուրքը, օտար է եւ բռնութեամբ մեր ժողովուրդը գերի վարձուցած է: Մեր նպատակը պիտի ըլլայ Հայ ժողովուրդի ազատութիւնը: Կը հաւատամ թէ հազարաւորներ իրենց կեանքը պիտի մատուցեն մեր հայրենիքի հին փառքը վերականգնելու համար: Ժողովուրդը իր յոյսը դրած է մեր վրայ, մենք բուս մը մարդիկ ենք, բայց վաղը ամէն տեղ նոր խումբեր պիտի կազմուին, նոր քաջեր պիտի Հրատարակ դան, որովհետեւ Թուրքերու եւ Բիւրատերու զուլումը սահման չունի եւ եթէ հազարներ զետնատարած ծունկի դան թշնամիին առջեւ, մէկն ալ, ինծի ու քեզի պէս, պիտի գտնուի, որ զէնքը ձեռքը առնէ եւ ցցուի ամարդի բռնակալին դէմ: Մէկ օրուայ Հպարտ ու ազատ կեանքը աւելի կ'արժէ քան տարիներու ստրկութիւնը:

Եօսակցութիւնը բաւական երկար տեւեց, իրենց սահմանափակ ծանօթութիւններով արդէն գիտէին, թէ Խրիմեան Հայրիկ յանուն Հայ ժողովուրդին Եւրոպա գացած եւ պահանջած է բարենորոգումներ Հայաստանի այս շրջանին համար: Լսած էին, թէ քրիստոնեայ մեծ աղքեքը պիտի պաշտպանեն քրիստոնեայ Հայ ժողովուրդը: Գիտէին տաք տարիներէ ի վեր չլինան ընող այս խօսակցութիւնները, բայց կը զգային թէ դործնական սրեւէ փոփոխութիւն տեղի ունեցած չէր, քանի որ այդ օրերուն իսկ, Մուսա բէկը Վարդէնիսի շրջանին մէջ ողջ ողջ այրած էր զիւղապետ Սահանը:

անոր ինչքերուն տիրանալու համար: Այս լեռնական մարտիկները շատ լաւ գիտէին, թէ ինչ որ մարդ կրնայ ընել իր ձեռքով, իր հայրն ու մայրն իսկ չեն ընէր, ինչպէս կ'ըսէ առածը: Փորձով գիտէին, որ մարտական հարուածին առջեւ գլուխ կը ծռէին Գիւրտն ալ թո՛ւրքն ալ:

– Մեր յոյսը, մեր զէնքին եւ ուժին վրայ պիտի դնենք, – ըսաւ Արարօն, իր խօսքը վերջացնելով:

– Շատ հիշէ ըսիր, Արարօ, թուրք ժանտարմաները ուտիի ճիւղի պէս կը դողային, երբ դուն անոնց չաւուրը շան օտտակ ըրիր: Հայ գիւղացիները ուրախ էին, բայց սարսափած կը սպասէին: Քիւրտը եւ թուրքը մի միայն ուժին առնու կը խոնարհին, – ըսաւ Ներսոն, որ ժողովրդական իմաստութիւններ գիտէր հեքիաթներէն:

– Սասունցի Գաւիթը ինչո՞ւ պիտի կրնար կարել քառասուն դուներու գլուխը, Սպիտակ աղբիւրի ժայռերուն մէջ, ու մենք, որ այս լեռներու ծնունդն ենք, պիտի չկրնանք կարել մեր դահիճներուն գլուխը, – ըսաւ Սարհատ կայծկլտուն աչքերով:

Բոլորին ուշադրութիւնը դարձաւ դէպի այս միջնասակ ու յանդուգն երիտասարդը, որ երկաթեայ կազմ ունէր:

– Ապրի՛ս Սարհատ, – ըսաւ Արարօ, – ձեր բազուկին ապաւինեցէք եւ վստահ եղէք, թէ անդուժ թշնամին այդ պարագային միայն ծունկի կու գայ: Գացէ՛ք եւ լաւ ու անձնուրաց երիտասարդներ ձեզի միացուցէք: Թշնամին շատ է, մենք ալ պէտք է շատ ըլլանք:

Խումբէն մէկ քանի հոգի մեկնեցան դէպի Բերդակ, իսկ Սարհատի խմբակը վերադարձաւ հովիւներու վրանին տակ:

Տարի մը այսպէս անցաւ: Արարօն Բանաչէնի լեռները շատ անգամ օտքի տակ կ'առնէր եւ անգուսպ Քիւրտերը կը հարուածէր, իսկ ազբատ ու հպատակ Քիւրտերը կը պաշտպանէր: Քանի մը անոպայ աղաներու հետ ընդհարում ունեցաւ, ոմանք վիրաւորեց, բայց անոնց կեանքը խնայեց, ըսելով:

– Դուք ալ հայերէն կը խօսիք, ձեր հին Հայրերը հայ եղած են, ի՞նչ ինկած էք լեռ ու ձոր կատղած դայի պէս, եւ հայ ու քիւրտ անզէն ժողովուրդը կը կողոպտէք: Ձեզ ազգակից կը նկատեմ, այլապէս շան սատակ կ'ընէի:

Քանի մը այսպէս հարուածներէ ետք, այս շրջանի ցեղացեաները ըզդուշացան Բանաչէնի եւ Ս. Ալրերիկի լեռները շրջապայելէ:

Արարօն մեծ հաւատք ունէր հայ գիւղացիներուն վրայ, որոնք, վըստաս հէր, թէ ամէն գողտիք կրնային պահել: Ապաւինած իր ստեղծած հըմայքին, արձակ համարձակ կը մտնէր Մշոյ դաշտի գիւղերը եւ երբ դիւրէր կ'իջնէր, չարադործ աշխրթապետ մը կամ ոստիկան մը պատժելու կ'իջնէր ու կը բարձրանար Մովսար:

Մշոյ դաշտի շրջապայութեան կեդրոնը ընտրած էր Բերդակ գիւղը, որ ծօտիկն էր վանքապատկան գիւղերու եւ կոնսկը տուած էր լեռան: Արարօն կը մտածէր թէ դաշտին մէջ կատարած իր գործերէն ետք, Բերդակէն կրնար անմիջապէս յեռ բարձրանալ զօրքերէն խուսափելու համար, եւ անհետանալ Ս. Ալրերիկի անտառներուն մէջ:

Արարօյի եւ իր խումբի այս շրջապայութիւնները հպարտութեամբ կը լեցնէին անզէն հայ ժողովուրդի սիրտը, բայց նաեւ կ'արթնցնէին թրքա-

կան կառավարութիւնը, որ սլաւու կ'իյնար, թէ իր գործը աւազակի մը հետ չէ, այլ ազգային շարժում ստեղծող հերոսի մը հետ: Արդէն միջնորդութեամբ յազգեցած էր ազգային ոգեւորութեամբ, Միացեալ Ընկերութեան առաջին շրջանաւարտները, ուսուցիչ ու քարոզիչ դարձած էին զանազան շրջաններու մէջ: Ոմանք ալ շարաքններով գիւղէ գիւղ կը պատէին Հրայրի կամ Արարոյի եւ կովկասէն եկող ուխտաւոր գործիչներու հանդիպելու համար: Թէեւ ատենք կը դառնային իրենց տուները՝ սովորական կեանքին՝ սակայն կէս փախստականներ էին, վաղուան մարտիկները ըլլալու համար:

Ընդդիմութիւնը քրտական ստնձկութիւններու գէժ օր աւուր կ'աւելնար, իսկ կառավարութիւնը ո'չ միայն իր ստիկաններն ու զօրքը շարժման մէջ կը դնէր, այլ բացայայտօրէն կը քաշալերէր քիւրտ ցեղապետները սանձարձակօրէն կողպտելու եւ կեղեքելու հայ ժողովուրդը:

Սպանութիւններն ու մեծ կողոպուտները անպատիժ կը մնային եւ կառավարութիւնը նոյնիսկ ձեւական հետապնդումներ չէր կատարեր, ինչպէս կ'ընէր Պերլինի վեհաժողովէն ետք:

Ամէնէն ողբերգական երեւոյթը այդ օրերուն եւ հայ երիտասարդութեան խորունկ ցաւը, անդէն ըլլան էր: Լեռնային քանի մը շրջաններու մէջ միայն ոմանք որսորդական հրացաններ ունէին եւ դաշոյն մը իրենց դօտիին մէջ, մնացած ամբողջ գանդուածը պարզ դանակէ մը իսկ զուրկ էր: Հովիտները միայն դաւազան կամ կոփալ մը ունէին, եւ եթէ Գիւրտերու անպիտաններն, կոփալն ալ անոնց ձեռքէն կը խլէին, Հայը փայտէ զէնքէ իսկ զրկելու համար:

Կառավարութիւնը վարձկան մատնիչներ գտած էր, որոնք զազանօրէն փախստականներու մասին տեղեկութիւններ կու տային ստիկաններուն: Այդպիսի արարքներու մէջ գտնուած էին, Վարդենիսի շրջանէն, քանի մը գիւղապետներ, որոնք նոյն տարուան մէջ ահաբեկուեցան Արարոյի գործակիցներուն ձեռքով, սակայն ոմանք ալ, որ դաւաճանի այդ դերը ըստանձնած էին, կը մնային անյայտ:

1889-ին, զարնան, լարուած վիճակ մը կը տիրէր Տարօնի աշխարհին մէջ:

Արարոն դաշտի մէջ կը շարունակէր գործել եւ գործակիցներ գլտնել, նոր մարտիկներ նեակու համար ազատագրական պայքարին մէջ:

Արարոն եւ Մխոն վերադարձած էին Բերդակ, ուր կար իրենց հաստարիմ ընկերը՝ ներսօն: Հետապնդումի գէժ ապահով էին, ու եթէ վրտանդ մը մօտենար գիւղին՝ վարժ էին այծեամի պէս մաղլցելու վերի լեռները:

Բերդակի մօտիկ՝ Ալիպրնանի գիւղապետը, կառավարութեան տեղեկացուց, թէ իր փնտուած Արարոն ու Մխոն Բերդակ կը գտնուին, մատնանք ընկելով այն տունը, ուր հաւանաբար պիտի գիւղերէին ըմբոստները:

Կառավարութիւնը անմիջապէս ջոկատ մը գիւրտեր եւ ստիկաններ ձամբայ կը հանէր գիւղերանց, պաշարելու համար Արարոյի թաքստոցը:

Լեռներուն թխած զաւակները պահակներ չունէին, եւ բաւական միամիտ էին դաւադրական ծուղակներու մասին մտածելու համար:

Ձիւնուրներն ու ստիկանները, կէս դիւրէրէն ետք, կը հասնէին Բերդակ եւ իրենց արամադրութեան տակ դրուած Գիւրտ մը, որ Բերդակին ծանօթ էր, անշուկ կ'ատանորդէր կառավարութեան մարդերը փախստա-

կաններուն իջեւանած տունը շրջապատելու: Ամէն կողմ իրենց ուժերը դա-
սաւորելէ ետք, տասը հոգի, զէն ի ձեռին ներս կը խուժէին, քնացած գըտ-
նելով Արարօն ու Մխօն: Երկու ըմբոստները շրթայակապ կը փոխադրուէին
Մշոյ բանար:

Այս լուրը յուզումի կը մատնէր ամբողջ շրջանը, իսկ Առաքելաց վան-
քի խմբակը ուղղակի շտապէր անակնկալ հարուածէն: Նոյն գիշերը Լեւոն
կը հասնէր Դաւթի Բարը, եւ հոն կը դտնէր Սարհատը իր ընկերներով՝ ան-
զօր կատաղութեան մատնուած:

— Տղա՛ք, Արարօն եւ Մխօն բռնուեցան: Մատնիւր Այիզրնանի գիւ-
ղապետ Կրպօն է: Մենք շատ միամիտ ենք ու չենք տեսներ մեր շրջանի դա-
ւաճանները: Արարօն եթէ արթուն ըլլար, իր վրայ գացող զօրքէն շատերը
գետին պիտի տապալէր ու այս վայրկեանին մեզի հետ պիտի ըլլար, այս
քարերուն մէջ: Մենք ասկէ ետք հայ գիւղերու մէջ ալ մեր գլուխը քա-
րի մը դնելու ապահովութիւնը չունինք, դաւաճանները պէտք է մաքրենք,
զուք դեռ պատանի էք, այս աղիտալի հարուածը մեզի պէտք է բան մը սոր-
վեցնէ: Մեր ապահովութիւնը մեր զէնքի ընկերներէն զատ սեւէ մէկուն
պէտք չէ վստահինք:

Լեւոն լռեց, սուգի մատնուած, ընկճուած:

Այս ծանր լուսթիւնը խզեց Սարհատ.

— Դաւաճանները պիտի մաքրենք, ըսիր, այդ գործը մեր խմբակին
յանձնէ:

— Դաւաճանին արիւնը ձեզի հալալ ըլլալ: Դուն եւ Ադամը այդ գոր-
ծը գուր կը բերէք, ահա ձեզի ատրճանակ եւ դաշոյն...

Լեւոնը արգէն հարկադրուած էր խմբապետը դառնալու այս քանի մը
փախտականներուն եւ կապը պահելու թափառական քանի մը գինուորնե-
րու հետ, որոնք Արարոյի խորհուրդով կը շարժէին:

Ահաբեկման այս ծանր պարտականութիւնը Սարհատին յանձնելէ
ետք՝ անիկա դարձաւ Բերդակի շրջանը, գտնելու Ներսօն եւ Մանուկը
եւ խորհելու թէ ի՞նչ կրնան ընել բանտարկեալ իրենց խմբապետներուն հա-
մար:

Սարհատ թէեւ ընկճուած էր Արարոյի ձերբակալման լուրը լսելով,
սակայն անհուն հրճուանքով լեցուած էր: Իրեն կը յանձնուէր պատասխա-
նատու գործ մը, որ իր պատմական կեանքին առաջին արարք պիտի ըլլար:

Սարհատ եւ Ադամ ամբողջ գիշերը իրենց ընկիւղին մասին մտածե-
ցին: Կրպոյին գիւղը գիտէին, որ մօտ էր վանքին: Մարդու բան մը չըսին:
Վանահայրը, որ կապ ունէր Արարոյին հետ, անտեղեակ մնաց Սարհատին
յանձնուած պարտականութենէն:

Քանի մը օրեր անցնելէ ետք՝ Սարհատ եւ Ադամ՝ արեւմուտքի պա-
հուն՝ վար իջան վանքէն եւ բռնեցին Այիզրնանի ճանապարհը: Մուկը կո-
խած էր արդէն երբ անոնք Այիզրնան հասան: Գիւղին կզերքը դտնուող տնա-
կի մը առջեւ, տարիքոտ կին մը տեսան: Ասոր հարցուցին Կրպոյի տունը
եւ ուղղուեցան մատնանշուած կողմը:

Պատանի էին եւ յանդուգն: Դաւաճանի մը ստատկումը սրբազան
գործ մը կը նկատէին: Առանց նախադուշութեան հասան գիւղապետին տու-
նը, որուն դրան առջեւ, սաքուի մը վրայ նստած էր Կրպօն: Գիւղապետը
յաճախ կը հանդիպէր Առաքելաց վանք եւ ծանօթ դէմք մըն էր:

Սարհատ ու Ադամ պարզօրէն մօտեցան անոր, որ անտարբերութեամբ
կը դիտէր նորեկ ճամբորդները: Սարհատ առանց վայրկեան կորսնցնելու

ատրճանակը հանեց եւ կրակեց: Դաւաճանը վար ինկաւ անշուշէ:
Ահաբեկիչները անհետացան անմիջապէս եւ բռնեցին Առաքելոց վան-
քի ճամբան:
Իրարանցում ինկաւ գիւղապետին տունը: Դրացիները անշնչացած
գտան Կրպօն:
Ո՞վ ըրաւ, ինչո՞ւ զարկաւ, մարդ չգիտցաւ: Բայց գիւղապետին եղ-
բայրներն ու զաւակները հասկցան, թէ հարուածը կու գար Արաբոյի ըն-
կերներէն եւ իրենց դրան առջեւ երկնցած մեռելը դաւաճանի մը գիական էր,
անպատուութեան մուր քսելով իրենց տան ճակատին:

Ե.

Բ Ռ Ն Կ Ո Ի Մ Ն Ե Ր

Երբ Աբարօն եւ Մխօն բանտարկուեցան, յուզումի մատնուեցաւ Հայ
ժողովուրդը, որ յանձինս այս անվեհեր մարտիկներուն իր արի զաւակնե-
րը ծառայած կը տեսնէր բռնակալութեան դէմ:
Ցաւին հետ յուսուքում չառաջացաւ շրջաններուն մէջ, որոնք բռն-
կուն վիճակի մը ենթարկուած էին: Ամէն տեղ ընդհարում մը կար Քիւր-
տերու հետ: Այն գիւղերը, որոնք քանի մը կտոր գէնք ունէին, այլևս չէին
ուզեր ենթարկուիլ: Քիւրտերը այս նոր երեւոյթին առջեւ աւելի զայրա-
ցած, գէնքի ուժով՝ իրենց աւատապետական բարքը կ'ուզէին պարտադրել
Հայ անգէն ժողովուրդին: Ոստիկաններն ու պետական այլ պաշտօնեա-
ններ Քիւրտերը կը հովանաւորէին եւ իրենց կարգին՝ պետական զէնքը եւ
հետապնդումը կ'ուղղէին Հայ երեւելիներու եւ մտաւորականութեան դէմ:
Անգէն յեղափոխութեան մը, հոգեբանական ըմբոստութեան մը մըթ-
նոլորտը ստեղծուած էր Տարօնի աշխարհին մէջ:
Կողոպուտները, շրջաններու վրայ յարձակումները, Հայ գիւղերէն
ազդիկ փախցնելը՝ սովորական գէպքեր դարձած էին:
Այդ օրերը կը զուգահիւսին 1889-ի թուականին, երբ մէկ կողմէն
Հայաստանի բարենորոգման խնդիրը կ'արծարծուի, միւս կողմէ՝ թրջական
կառավարութիւնը, փոխանակ Քիւրտերը զսպելու՝ անոնցմէ Համիլիէ
դունդեր կը կազմէ, պետական զէնքով զինուած:
Քիւրտերը, թրջական այս նոր քաղաքականութեան մէջ կը տեսնեն
լայն իրաւունք մը իրենց շնորհուած, նաեւ պարտականութիւն մը՝ սան-
ճարձակօրէն ճշդելու Հայ ժողովուրդը:
Այսպիսի մթնոլորտի մը մէջ, իր գոյութիւնը կը պահէր Արաբոյի
խումբը, Լեւոնի ղեկավարութեամբ:
Դաւաճան Կրպոյի ահաբեկումէն յետոյ, Սարհատ իր խմբակով կը
հանդիպէր Լեւոնին ու կ'արժանանար անոր ջերմ զնահատանջին:
Սարհատ արդէն յեղափոխական մարտիկ մըն էր, արեւելի ժկրտու-
թիւնը ստացած:
Կրկին հաւաքուած էին ծանօթ թաքսոցին մէջ, ու կը մտածէին նոր
ուժեր համախմբելու եւ մանաւանդ ազատելու բանտարկուած խմբապեա-
նները:
- Հրդեհը արդէն բռնկած է Վարդէնիսի շրջանէն, - ըսաւ Ներսօն,

որ նոր լուր առած էր, թէ Մուսա բէկը Ղարսա Միրոյի տան վրայ յարձակած եւ կիւլիզարը փախցուցած է:

— Ես ալ լսեցի, — բաւ լեւոն — յարձակման ընթացքին սպաննած են կիւլիզարի հօրեղբայրը՝ Գասպարը եւ ուրիշ երկու հայ զիւղացիներ: Վարդանիսիները օգնութեան եկած են, բայց արդէն Մուսա բէկը իր գինեակներով կիւլիզարը փոխադրած է Խուժա լեռները: Մեծ իրարանցում կայ այդ շրջանին մէջ եւ այս ղէպքը արիւնով պիտի ներկէ Մեղրազետը: Մուսա բէկը ողջ ողջ այրեց զիւղացեալը: Օհանի տղան չուզեց ստրուկի պէս այրուիլ ու զէնքով դիմադրեց: Թէեւ սպաննուեցաւ Սարգիսը, բայց հինգ ղիսկ արժեց Մուսա բէկին:

— Կուրը համատարած է, բայց հայ երիտասարդները զէնքէ զուրկ կը մնան: Ահա, մենք փոխատական նորահաս երիտասարդներ ենք, բայց զէնք մը չունինք մեր ձեռքը թշնամին պատուհասելու համար, — մրմնջեց Մարհատ, որ աղայ հասակէն զէնքի կարօտ ունէր եւ գիտէր, թէ այս անիրաւ աշխարհին մէջ զէնքն է, որ բռնութեան ղէմ կընայ ապաւէն ըլլալ:

Երբ լեւոն շրջանի կայսութիւնը ներկայացուց վանահօր եւ անոր մը տանձնուր ուզեց իմանալ բանտարկեալներու ազատման մասին, ծերունի վահահայրը, մտահոգութեամբ խօսեցաւ անոնց.

— Զաւակներս, Տարօնի աշխարհին մէջ հրդեհ վառուած է: Կառավարութիւնը գիտնուած բանակով եւ ոստիկանութեամբ մեր բոլոր ճանապարհները կը կտրէ եւ մեր բոլոր իրաւունքները կը բռնաբարէ, իսկ Քիւրտերը կատաղի դազան դարձած են: Արդավանքի սեռ Օհանը այրեցին, Միրոյի տասնհինգ տարեկան կիւլիզարը Մուսա բէկը տարաւ, ընտանիքի անդամներէն ոմանք սպաննելով. մէկ տեղ չէ՛ այս հալածանքը, Խնուսէն եւ Ս. Կարապետի շրջաններէն հասած լուրերը ցոյց կու տան, թէ այդ կարգի ղէպքերը ամէն կողմ ընդհանրացած են: Մեր ժողովուրդն ալ այլեւս դաւանակը ոսկորին հասած կը նկատէ եւ չի կրնար հանդուրժել այս բռնութիւնները: Այնտեղ, ուր քանի մը չարմախի հրացան ունին, Հայերը յուսահատութեամբ կը դիմադրեն: Թէեւ իմ պարտականութիւնն է քրիստոնէական ուխտով հնազանդութիւն քարոզել, բայց կը տեսնեմ թէ ական բնդ ականի Եւզովայի պատուէրը աւելի ազդու է, քան քրիստոնէական խոհեմութիւնը: Դիմադրութիւնը սկսած է, դուք այդ ղիմադրութեան առաջին մարտիկները եղաք, կ'օրհնեմ ձեզ եւ ձեր զէնքը: Ոտքի հանեցէք մեր ժողովուրդը, քաջութիւն ներշնչեցէք անոր, եղէք խիստ դադանապահ եւ ամէնէն առաջ մաքրեցէք հայ դաւաճանները, ինչպէս որ ըրիք դաւաճան կրպոյին: Աստուած ձեզի հետ ըլլայ: Աշխատեցէք Արարօն դուրս հանել բանտէն: Արարօն կայծակ մըն է հայ ժողովուրդի թշնամիներու դիմուն:

Լեւոն եւ Ներսօն աչք համբուրեցին բազմեռանդ վանահօր, որ այդ երեկոյ իրենց կը ներկայանար Հուստաուր յեղափոխական մը, իսկական կերպարանքով:

Մէկ ամիս արդէն անցած էր այն օրէն երբ Արարօն եւ Միսօն ձերբակալուած էին: Լեւոնի խումբը Բերդաիի եւ Աւաքելոյց վանքի շրջանակին մէջ գործեց, երբ ղէպքերը բռնկած էին ամէն կողմ եւ աւելի լայն կազմակերպութեան մը անհրաժեշտութիւնը կը տեսնուէր:

Օր մը, երբ կրկին Գաւթի Գարի շուքին նստած՝ տեղի ունեցած ղէպք

քերք երարու կը պատմէին՝ ներսօն վարի ձորերէն հեւ ի հեւ վեր կը բարձրանար անոնց մօտ .

— Տղա՛ք, աչքերնիդ լոյս, Մխօն փախաւ բանտէն, հիմա արդէն լեւոնին հեան է, թաքստոցի մը մէջ, բայց կը խորհի բարձրանալ լեռնային շրջանը, այլապէս վտանգուած է: Ոստիկանները ամէն կողմ իրենց ցանցը լարած են:

Սումբը այս լուրէն ոգեւորուած՝ նոր եռանդ ստացաւ եւ ուզեց օր առաջ Մխօն տեսնել իր մէջ: Այդ տեղէն կրնային փոխադրուել Ս . Աղբերիկի վանքը, հետու Մուշ քաղաքէն: Բայց ոստիկանները ճամբաները կըտրած էին: Մէկ շարքի շանցած՝ Մխօն ոստիկաններու ձեռքն ինկաւ եւ վերադարձաւ բանտի դնտանը:

Մխօյին սեւ ճակատագիրը բանտէ բանտ մաշում մը եղաւ:

Լեռնի խումբը կրկին անորոշութեան կը մասնուէր: Դէպքերը արագ կ'ընթանային, կը ծաւալէին հեղեղի նման: Իրենք փոքրիկ ուժ մըն էին եւ անհասական հարուածներէ զատ աւելի ճակատագրական զեք մը խաղալու ուժը չունէին:

✽

Մուսա բէկի եւ Կիւլիզարի դատը արդէն փոխադրուած էր Պոլիս, թէ՛ աղաչյին եւ թէ՛ միջազգային հետաքրքրութիւն ստեղծելով:

Հարիւրէ աւելի պիւղապետներ Մշոյ դաշտէն ճամբայ ելան դէպի Պոլիս, Կիւլիզարի առեւանգումը նկատելով ամբողջ Հայութեան դատը: Այս ստուար պատուիրակութեան կ'ընկերանար նաեւ Մշոյ Գեղամը, որ Կեղրոնական վարժարանը աւարտելէ յետոյ, առաջնորդարանի քարտուղարն էր: Տարօնի այս նոր փոթորիկը կը փոխադրուէր Պոլիս, բայց փոթորիկի արարքները կը շարունակէին Տարօնի եւ Հայաստանի զանազան շրջաններու մէջ:

Փոթորիկած էր նաեւ Կովկասը: Հայ մտաւորական երիտասարդ ունեւոր Քրիստոսփորի եւ Արծրունիի ղեկավարութեամբ, Հայ ժողովուրդի ազատագրութեան մասին ժողովներ կը գումարէր եւ կ'ուզէր օգնութեան հասնիլ առաջադրուած հայրենիքին:

Խրիմեան Հայրիկը աքսորուած էր Երուսաղէմ: Աչքի ինկող մտաւորական ուժեր եւ աղբեցիկ Հայ անհատներ կ'աքսորուէին Տարօնէն ու Վասպուրականէն դէպի զանազան կողմեր, հայկական նահանգները ղեկավարութենէ զրկելու համար:

Իսնկուն այս վիճակը հողիները եւս բռնկուցած էր: Ուսում առած նորահաս պատանիները աւելի խանդավառ էին եւ ամէն վտանգ կ'անտեսէին, ազատութեան զանգերուն ի լուր:

Սարհատի խորակը մարտական աւազանի մէջ արդէն մկրտուած էր, բայց անորոշութեան մատնուած՝ չէր կրնար նոր արարքներու ձեռնարկել, այս միջոցարտին համապատասխան:

Հայ ժողովուրդին մէջ առաջացած էր հոգեբանութիւն մը, որ բաճերով իսկ կրնար կոուել թրջական բռնակալութեան դէմ...:

«Մեր բախերն այլ կ'ընեն զանոնք շամ ստտակ»

Մինչդեռ փախուտական այս երիտասարդները շատ լաւ պիտէին, թէ բահերով Մուսա բէկի դէմ մղուած կռիւը հակառակ արդիւնք պիտի ունենար:

Մարհատ ահաւոր հոգեկան խռովքի մը մասնուած էր: Մէկ ոտքը վանքի դասարանական կեանքի մէջ, միւս ոտքը լիւններու վրայ, փախստական ընկերներու հետ՝ կ'ապրէր շրջան ընող լուրերու եւ դէպքերու խռովիչ յուզումները:

Աղջիկներ կը փախցնէին Գիւրտերը, հարսներ կը բռնաբարէին հայ գիւղերուն մէջ, ու առաջաւոր մարդոց կեանքը մաղի թելէ կախուած էր: Սուամը իր զեղծան ծամերով երբեմն երազի նման կու դար կ'անցնէր, տիրութիւն եւ մտահոգութիւն բերելով իր գրաւիչ պատկերին հետ:

Այս մտածումները զինք աւելի կ'ապեցին իրենց զիւզական շրջանակի դէպքերուն եւ յիշատակներուն: Կը խորհրդածէր ինքնիրեն.

— Կրնան Սուամն ալ տանիլ այն Գիւրտերը, որոնք իրենց պարտէզները կ'աւերէին եւ երբեմն ալ ոչխարները կը քշէին որպէս աւար: Վտանգը, այսպէս, կը մօտենար իր սրտին եւ կ'ամբացնէր մետաքսէ այն կապը, որ իր պատանեկութեան սիրոյ առաջին քարախումբը կը կապէր Հեղինի վանքի կանանց դմբէթին եւ Սուամի սակեղոյն ծամերուն:

Պատանի Մարհատը վանքի միջնաբերդին մէջ թէւ ուսումին կարեւորութիւնը կ'ըմբռնէր, բայց հոգեւին դիմումը էր մարտական այն կեանքով, որ Արարոյի ընկերները տարածած էին Մովսարի ստորոտներուն: Ինքնամոռացումը պատանեկան հոգիներու յատուկ է, իսկ Մարհատ մարտական կեանքի մը երազներով մեծցած էր, տղեկութեան օրերէն սկսած, երբ Տէր Ղազարի մօրուքին տակ Յայամաուրքի էջերուն վրայ տեսած էր Ս. Գէորգը՝ նիզակը ձեռին, վիշապները կոտորելու գործողութեան մէջ:

Ինքն ալ Մուրը Գէորգ կոչուած էր: Ու ահա վանքի մօտիկը, Դաւթի Քարին շուրջ ինքզինքը կը գտնէր վերապաշտանքով շրջապատուած:

Մարհատի հոգիին մէջ, Սասունցի Դաւիթ, Ս. Գէորգ, ու Արարօն հեքիաթային սողանցում կ'ընէին, հեքիաթ եւ իրականութիւն իրար խառնելով: Մարհատի համար հեքիաթային երազները շօշափելի իրականութիւն դարձած էին:

Երբեմն մտածումով կը վերադառնար իրենց զիւղը, կը յիշէր ընկերները, ամառանոցի վրաններուն շուրջ կը պտտէր կարօտով եւ իրենց հարսներուն քով կը տեսնէր իշխան Վարդանի աղջիկը, համարձակ ու թւովուն: Վերջիւնները իր մտքին մէջ սրբազան զմբէթ մը կը կազմէին, ուր իր կանանց խուրձն ալ ուխտի լրումը կ'ըլլար: Բայց շուտով կը վերադառնար իր ապրած մարտական կեանքին, հոգեգրաւ կեանք մը, ուր առասպելական հերոսութիւնը եւ անձնուրացութիւնը, ազատութեան շողշողուն ճամբայ մը բացած էին իր քայլերուն առջեւ:

— Աղամ, դատնանք Բասնաց եւ Թիանքի գաւառները, նոր խումբեր կազմենք ու աղաստանինք մեր լեռները: Եթէ զէնք ճարենք, պիտի կրնանք մեր ժողովուրդը ոտքի հանել քրտական արշաւներու դէմ: Ես շատ կը վախնամ, որ այդ շրջաններէն հարսներ ու աղջիկներ փախցնեն այդ անօրէնները, ինչպէս ըրաւ Մուսա բէկը, Կիւլիզարը առեւանդելով:

Աղամ իր մտմտութենէն սթափած՝ ինքն ալ փոխադրուեցաւ իրենց զիւղը:

— Եթէ հոս գործ մը պիտի չկարենանք տեսնել, լաւ կ'ըլլայ, որ մեր շրջանները դառնանք: Քաջ որսորդներ բաւական կան, եթէ անոնք նաեւ մարտական ոգիով գինուին, ուժ մը կը դառնան այդ լեռներուն մէջ: Միջոց մը գտնենք Արարոյի թելադրանքը առնելու: Ինչպէս կը տեսնես մեր շուրջը հայկական ընդհանուր շարժում մը ծայր տուած է, ի՞նչ ձեւ պիտի

ասնէ, ա՛ւր պիտի Հասնի, մենք չենք գիտեր: Ինչ որ կրնանք երկուքս ալ եզրակացնել, այն է թէ այլևս մենք Քիւրտին ու թուրքին առջև դուռի պիտի չխոնարհենք: Ինչպէս ես կը տեսնեմ, կեանքի ու մահուան կռիւք սկսած է: Այդ կռուին մէջ մենք անզէն ենք, իսկ թշնամին՝ զինուած: Ձէնք պէտք է ճարեմք ամէն դեռով:

- Արդէն մեր մեծագոյն ցաւը զէնքի խնդիրն է, եթէ մենք զէնք ունենայինք ու մեղի պէս երիտասարդները մեր լեռներն ու ձորերը բռնէին, ոչ Քիւրտը եւ ոչ ալ թուրքը կրնար դաշի մեր ժողովուրդին:

Մտահոգութիւնները քարի պէս ծածր նստած էին այս նորահաս երիտասարդներու սրտին, երբ Լեւոնն ու Ներսոսն երեւցան ժայռերուն առջև: Անոնք ընկճուած էին Միսոյին ձերբակալութեան պատճառաւ:

Քորչուրդի նստեցան իրենց ընկիւղները ճշդելու համար: Լեւոն գտած էր քաղաքում կին մը, որ կերակուր կը տանէր Մշոյ բանտը, Միսոյին, որպէս անոր հորաքոյրը, ու բերանացի լուրեր կը բերէր բանտէն:

- Արարած այնպէս կը մնայ բանտին մէջ, ինչպէս էր լեռներուն վերայ: Բանտարկեալները զայն կը յարգեն որպէս անմահ Հերոս մը: Իմ դըրկած մայրիկին Արարած ըսած է.

- Թող դորձը շարունակեն անվեհերօրէն, մենք չուտով լեռները պիտի վերադառնանք:

Լեւոն աւելցուց.
- Եթէ Արարած վճռական որոշում մը չունենար, այդպիսի խօսք մը պիտի չըսէր, ես գայն կը ճանչնամ տարիներէ ի վեր, ո՛չ մէկ խօսք, ո՛չ մէկ խոստում իր բերնէն չէ ելած, որ իրականութիւնը չզառնայ:

Քումբը այս յոյսերով օրորուեցաւ եւ որոշեց Հաւաքուիչ Աստուածածնի նախապնդանքներն օրը, որ տեղի պիտի ունենար Առաքելոց վանքին մէջ:

Այդ ուխտագնացութեան հոն կը Համախմբուէին մեծ թիւով դաշտի ուխտաւորները եւ մաս մըն ալ Սասնոյ զանազան չըջաններէն, մասնաւորապէս այն դիւղերէն, որոնք աշակերտներ ունէին վանքի խնամքին յանձնուած:

Ուխտի այդ օրերուն, մէկ անգամ միայն, երկու տարի առաջ, Սարհատեաց տունէն իր փոքր հօրեղբայրը եկած էր Չորեպան Օհանին հետ, ընտանեկան ուրախութիւն մը բերելով Սարհատին: Անկէ ի վեր իրենց չըջանէն մարդ չէր երևցած Առաքելոց վանքին բակը:

Սարհատ այս անգամ կարօտով կը սպասէր Սասնէն եկող ուխտաւորներուն, կարծես թէ իր մտահոգութիւնները պիտի փարտաւէին անոնց բերած լուրերով:

Լեւոն եւ Ներսոս արդէն մեկնած էին: Աղամ եւ Սարհատ քիչ մը աւելի մնացին Դաւթի Քարին տակ, արեւմուտքի տեսարանը դիտելով: Այդ վերջալուրսի պահերուն, Մշոյ դաշտը երբեմն մշուշ կը կապէր, լայնածաւալ ձոզու մը պատկերը առնելով:

Մութը կ'իջնէր լեռներէն, երբ անոնք դարձան վանք, մտանոյթին խաղաղ երեկոյ մը անցընելու վանքին խորհրդաւոր շուքին տակ:

»

Յուլիոսի վերջերն էր, երբ Մշոյ կեղբոնական վարժարանի ուսուցողներէն Մկրտիչը եւ Յակոբը երեւցան վանքի աշակերտներուն մէջ:

Անոնք իբր թէ պտոյտի ելած էին Մշոյ այգիները, եւ իրենց ճամբան շարունակած դէպի վանքը: Քիչ մը վարդապետներուն եւ աշակերտներուն հետ խօսակցելէ ետք, Սարճատին եւ Աղամին հետ հեռացան մօտակայ կաղնիներուն տակ:

Մկրտիչը նախապէս արդէն Սարճատի եւ Աղամի խմբակին կը պահանջէր: Անկիւ ապագային Մճօ անունով յայտնի Փետայի մը պիտի դառնար: Իսկ անոր ընկերը՝ Յակոբ՝ կարճաճասակ, լեցունկեկ երիտասարդ մըն էր, որ Կեղրոնականը աւարտելէ ետք, յաճախ լուրեր բերած էր Արարոյին եւ Լեւոնին: Անոնք Մուշ քաղաքի նորահաս ուխտեալներն էին, Սարճատին եւ Աղամին պէս:

Եբր առանձին մնացին, Յակոբ ճառագայթող աչքերը Սարճատին դարձուց:

— Արարօն փախած է բանտէն. Մշոյ բոլոր երեւելիները ուրախութեան մէջ են. կառավարութիւնը սոսիկանութեան հետ ճամբայ հանած է զինուորական ջոկատներ, զայն ձերբակալելու: Եկանք ձեզի լուր տալու: Լեւոնին շուր տուէք եւ ամէն զգուշութիւն ձեռք առէք, որպէսզի Մխոյի նման Արարօն ալ ծուղակը չիյնայ:

Սարճատ եւ Աղամ իրենց ուրախութիւնը պարի դարձուածքով մը արտայայտեցին: Յոյսի նոր հորիզոն մը կը բացուէր իրենց առջեւ, մըտմբտութիւնը կը փարատէին, օրերը լեցուն էին յոյսով:

Արարօն զործի պիտի անցնէր ու իրենք ալ դէր մը պիտի ունենային կատարելիք:

Այս նորահաս երիտասարդները ջերմօրէն զրկախառնուեցան եւ իբրբայ մէջ բաժնուեցան կրկին հանդիպումի երազներով:

Սարճատ եւ Աղամ անքուն մնացին այդ դիշեր:

Ամառուայ դասերը դադարած էին եւ իրենք կրնային աննշմար հեռանալ իրենց խցիկներէն: Անոնք, կէս գիշերէն ետք, ձորակները խուզարկեցին, մինչեւ Արարոյի քարերը: Եունչ չկար այդ կողմերը:

Աղամ յանձն առաւ երթալ մինչեւ Բերդակ, Ներսօն դտնելու համար: Փաղտնիքներու թելը անոր քովէն կը քակուէր:

Ներսօն ջերմօրէն ընդունեց Աղամը եւ կ'ուզէր ուրախ լուրը անոր տալ, երբ Աղամ հեւ ի հեւ զեկուցումի սկսաւ:

— Արարօն բանտէն փախած է: Մուշէն Մկրտիչը եւ Յակոբը բերին լուրը, անոնք կը խնդրէին, որ լուր տանք Լեւոնին, որպէսզի Արարօն ապահով տեղ մը գտնէ եւ չենթարկուի այն վտանգին, որուն զոհ դնաց Մըխօն: Լեւոնը ո՛ր կրնանք գտնել:

— Ապահով եղէ՛ք, հանդարտօրէն ըսաւ Ներսօն: Արարոյի ազատման լուրը, ինքը Արարօն մեզի հաղորդեց: Լեւոն եւ Արարօն ձեր գիւղացի Մանուկին հետ հեռաւոր շրջան մը մեկնեցան: Արարօն պատուիրեց, որ հանդարտ մնաք մինչեւ որ ինքը կարենայ կացութիւնը չափել եւ ըստ այնմ շարժիլ: Գալ Կիրակի ժողովուրդը ուխտի պիտի դայ Առաւուծածնայ տունը տօնելու, բազմութեան մէջ իրարու կը հանդիպինք աննշմարօրէն: Հեռու տեղերէ խորհրդաւոր ճամբորդներ եկած են: Նոր ձեռնարկներու նշաններ կ'երևան: Պոլսոյ մէջ Կիլիկացի դատը Հայկական Հարցի արծարծման առիթ կու տայ ամէն օր: Գիւղացիները Պոլսէն լուր դրկած են, որ պիտի յաջողին ազատել Կիլիկացիք եւ աքսորել տալ Մուսա բէկը: Մեզի կը մնայ սպասել եւ զործի ձեռնարկել, երբ հրահանգ մը ստանանք:

Աղամ բաժնուեցաւ Ներսոյն եւ բռնեց վանքի ճամբան: Արշալոյսին

զատւ. Սարգսաթի Արարոյի ժայռերուն մէջ. հաղորդեց իր տեղեկութիւնները եւ անոնք հանդարտած հոգիով վերադարձան վանք:

Ինչպէ՞ս եւ ի՞նչ միջոցներով Արարոն ինքզինքը դուրս նետած էր բանտէն, ոչ ոք չգիտցաւ: Անոր փախուստը մեծ իրարանցում առաջացուց Մուշ քաղաքին մէջ: Կառավարութիւնը, որ այնքան յոխորտանջով անոր ձեռքակալումը ցուցադրած էր Մշոյ Թուրքերուն, նոյնքան ամօթահար ու ընկճուած կ'երեւէր այս լեռնակառի յաղթական փախուստին առջև: Զօրքը, ժանտարմանները եւ ոստիկանները բռնած էին Առաքելոց վանքի, Բերդախի եւ շրջակայ դիւղերու եւ լեռներու անցքերը եւ ոտքի հանած իրենց լրտեսներն ու քանի մը հայ դաւաճաններ, պետութեան դէմ ըմբոստացած Արարոն ոչնչացնելու կամ ձեռքակալելու:

Շարաթ մը այս շրջանները յուշումի ու շարշարանքի ենթարկուեցան, բայց փախտականներու հետքը չգտնուեցաւ:

Խուզարկութիւնները փոխադրուեցան Վարդէնիսի շրջանը, ոչպի Արեւելք, իսկ մէկ մասն ալ դնաց ոչպի Ս. Կարապետի վանքը:

Առաքելոց վանքը ամէնէն մօտիկն էր Մուշ քաղաքին եւ ժամանակին Արարոն այդ շրջանները երբեմն ազատաւ գտած էր: Կառավարութեան ուժերը իրենց ուշադրութիւնը կեդրոնացուցին այդ վայրերուն վրայ: Բայց Արարոն, ժամանակին, Լեւոնին հետ այդ տեղերէն հեռացաւ:

Կառավարութիւնը այս մանրակրկիտ խուզարկութենէն ետք, համոզուեցաւ, թէ փախտականը ուրիշ տեղ փնտռելու է:

Աստուածածնայ տօնին դօրքն ու ոստիկանութիւնը արդէն ուրիշ շրջաններ փոխադրուած էին, երբ Առաքելոց վանքին շրջակայում լեցուած էր խոյարարէտ բազմութեամբ: Հոն էին իրենց տարազներով Մշոյ դաշտի եւ Մասնոյ ալլաքներէն հասած ուխտաւորները: Ամէն մէկը իր տաղաւարին շուրջ: Տաղաւարները կը ծառայէին բակերէն դուրս՝ բացատանի եւ պուրակներու մէջ, սահղծելով շարժական քաղաքի մը թոհուրոջը, ուր երզն ու զուռնան, մատաղցու ոչխարներու մայիւնը, հարսներու եւ աղջիկներու քրքիջը, եկեղեցական արարողութիւններու երաժշտութիւնը իրար խառնուած էին:

Հայածական եւ անիրաւուած հայ ժողովուրդը ուխտատեղիներուն մէջ պահ մը կը մոռնար ամէն բնութիւն եւ ինքզինքը կը նուրբէր խելայեղ ուրախութեան, կարծես վրէժը լուծելու յուաճառական այն կեանքէն, որ վիճակուած էր իրեն:

Մեծ հրապարակի բռնած էին դաշտեցիները, իրենց ծանրածանր պարերով, չորս-հինգ հարիւր երկսեռ բազմութիւն իրարու շրթայուած, հանդարտ ախիջներու պէս դանդաղօրէն, ալետատան կը դառնար ջանի մը թմբկահարներու եւ նոյնքան ալ զուռնա փչողներուն շուրջ:

Այն ամեր Մշոյ դաշտը որ կէր, խորասիկի տեղ էր,
Նարբու կարմնի...

Սիրում եմ սիրեր, չեմ խիմշի ծեծեր,
Նարբու կարմնի...

Պարը կը դառնար ու այս անիրաւուած ժողովուրդը իր սիրոյ ապումներուն երգերը կը խառնէր վանքի զանպի զօրանջներուն:

Անդին, պատերազմական չկահալ մը միջոցառող թունդ կը հանէր:

Սասունցիներն էին, որոնք «Քոչարի» պարէն ետք, «Ետք Խուչտան» սկսած էին: Հրապարակի վրայ ջրան երիտասարդ մէկ կողմ, միւս կողմ նոյնքան երիտասարդ, դէմ դէմի, կարծես պատերազմական յարձակումներ կը կատարէին թշնամիին վրայ ու ձեռքերն էին, որ իրարու կը բարխէին, շուտաւ ձայնը միացնելով երաժշտութեան ու թմբուկին:

Այ խորտոսիկ, ջոն խորտոսիկ,
Ելլենք սարեր, քաղնիք խոտիկ.
.
.

Թռչունն ու ջղուտ Սասունցիներն էին, որոնք պարի փոխարէն՝ կարծես թէ ժայռէ ժայռ կը ցատկէին, ցեղային համախումբ յարձակում մը կատարելու թշնամիին դէմ: Այս պարին մասնակից չէին կիներն ու հարսները: Անոնք հիացիկ նայուածքով կը հետեւէին իրենց սիրած երիտասարդներու խոյանքներուն:

Հոն էին Մուշէն եկած մուսորական դործիչները, Դաշտի Ծանրապըլուի դիւզապետները, վանահօր շրջապատին մէջ կը տեսնուէին օտար տեղիքէ հասած ուխտաւորներ, որոնք խորհրդաւոր նայուածքներու տուարկայ կը դառնային, կարծես զաղտնիք մը կը պտտցնէին անոնք իրենց հետ, եւ ոմանք յուսալից նայուածք մը կը դարձնէին անոնց, երբ կ'երեւնային տաճարին մէջ, պաշտօնական արարդութեան ժամանակ:

Ուխտատեղին հասած էին ջորեպան Օհան եւ Սարհատի հօրեղբայրներէն կայտառ երիտասարդ մը, որ սարգօտէն զրեթէ չէր բաժնուեր: Հոն էին նաեւ Խիանքի ուխտաւորները իրենց ինքնայատուկ տարազով:

Սարհատ եւ Ալաճ գրեթէ միշտ անոնց հետ եղան եւ կարօտը առին իրենց ծննդավայրին: Բայց այդ շրջանակէն խուսափելով կրցան գտնել ներսն, Մանուկն ու Լեւոնը, որոնք այլ տարազներով ծպտուած էին եւ բացի զործակից հաւատարիմներէ, ոչ ոք անոնց ներկայութիւնը կը նըշմարէր:

Ուխտատեղիի շարժումն ու աղմկոտ շրջապատին ջողիկը, անոնք՝ պուրակի մը մէջ, կամ ջարի շուքին նստած՝ կը խօսակցէին անտարբեր ու կը լռէին, երբ ուրիշ խումբեր այդ կողմէն կ'անցնէին: Լեւոնին տեղեկութիւններէն՝ խումբը կռահեց, թէ Արաթն մօտիկ ձորերուն մէջ ժայռեղէն թաքստոց մը պատստանած է եւ երբեմն կը խորհրդակցի Կովկասէն եւ Վանին եկող ուխտաւոր զործիչներուն հետ:

– Աղատաբական շարժումը կը ծաւալի ամէն տեղ, – ըսաւ Լեւոն, – Արաթն միտք ունի մեկնել Կովկաս, մեծ խումբ մը կազմել եւ գինեալ ուժերով վերադառնալ: Ծրագիրներն ու մտածումները շատ են ու մեզի կը մնայ սպասել այն ձեռնարկներուն, որոնց գլուխը պիտի անցնի Արաթն: Պիտի կազմուի փոքր բանակ մը, որ դրօշակիրը պիտի ըլլայ Հայաստանի ազատագրութեան:

Ումըք ուրախ ու ոգևորուած, յուսալից խանդավառութեամբ կը սպասէր սիրտերը թուղ հանդ նոր դէպքերուն:

Ճ

Երկու օրէն Սարհատի հօրեղբայրը եւ ջորեպան Օհան պիտի դառնային Բասնք: Անոնք եկած էին Սարհատը տուն աննելու, սակայն Սար-

հաս այդ տարի տրամադիր չէր վերադառնալու տուն, հողերն կապուած ըլլալով Արարոյի փախտական խումբին:

Ազգային բռնկումները սմբողջովին պրաւած էին սիրտը: Իր ներաշխարհին մէջ Հերոսական նոր Հայաստան մը ազատութեան հրդեհէն բռնկուած էր: Իր խանդավառութեան եւ հրապանքներուն մէջ, յաճախ Սուլամի պատկերը կախուած կը մնար:

Հորեղբայրը եւ ջորեկան Օհան Համոզիչ չէին գտներ անոր անորոշ պատճառաբանութիւնները ու վերջնական պատասխանի մը կը սպասէին, մանաւանդ որ դպրեւանքի տեսուչը իրենց ըսած էր, թէ Սարհատը կրնայ բուսարար նկատել իր ուսումը եւ մեկնիլ: Մինչդեռ Սարհատի խճապը ճակատագրական օրեր կ'այրէջր եւ Արարոն, բանտէն ազատուած, կրնար իրենց պէտք ունենալ ու իրենք պատրաստ էին զէնք մը գրկելու եւ նետուելու փախտական կեանքին մէջ: Անձնուրացութեան ու խանդավառութեան օրեր էին ու ազատութեան շունչով մեծցած պատանիները պատրաստ էին իրենց կեանքը նետելու ազատութեան կամ մահուան կշիռին մէջ:

Սարհատի հոգեկան ողբերգութիւնը ոչ ոք կրնար իմանալ: Նուիրուած մըն էր, մարտական քաջութեան սիրահար ու նաեւ՝ անհուն սիրով մը կապուած այն աղջնակին, որ մանկութիւնն ու պատանեկութիւնը իրարու կապեց, հոգիներու պարզ արտայայտութեամբ ու երգումով:

Հերոսները սիրելի գիտեն: Մահուան յափ զօրաւոր է անոնց սէրը: Հերոսական թոբիչը միշտ միտին կը քալէ այդ զգացման հետ:

Հերոսական հոգի ունեցողները չեն հրաժարիր իրենց սէրէն, քայց նաեւ երբեք չեն հրաժարիր հերոսական արարքներու հրապարէն:

Աստուածածնոյ կիրակին կը շարունակուէր երգ ու պարի թնդիւնին մէջ, մինչեւ Երկուշաբթի արշալոյս: Բազմութիւնը եթէ տաղաւարներու մէջ կը հանդատասար ու տարիքոտներն ու պղտիկները քուն մտած կ'ըլլային կէս գիշերին, հարսնեքը, հարսնցոյ աղջիկներն ու երիտասարդները տաղաւարները զստնալու միտք չունէին: Պարն ու երգը հրապարակէն մինչեւ պտրակները կը ծաւալէր ու այդ սիրող սրտերը իրենց երգը կը պոսաին աստղազարդ երկնքին:

Ուխտագնացութեան երկրորդ օրը, Ներսոն երեւցաւ ու պոսակի մը մէջ չըջապատուեցաւ Սարհատէն, Աղամէն եւ Մճոյէն: Անշուշտ տեղեկութիւն մը կար ծրարուած Ներսոյի գուռի շրթներուն տակ, տիրութիւն մը՝ անոր աչքերուն մէջ եւ բրթութիւն մը՝ դէմքին վրայ:

- Տղա՛ք, Արարոյի եւ Լեւոնի թաքստոցէն կու դամ: Այս կէս գիշերին անոնք երկուքն ալ ուղեկից մը իրենց հետ առած՝ ճամբայ ելան դէպի Ապահունիք, անկէ Կովկաս անցնելու համար: Ուղեկիցը այդ չըջանէն ետեւէն էր եւ քանի մը անգամ Կովկաս դացած ու վերադարձած ժարդ մըն էր: Հեռուոր տեղերէ եկած ուխտաւորները պիտի մեկնին դէպի Կարս եւ անոնցմէ ոմանք, որ ազգային դարձով եկած էին այս կողմերը, Արարոն պիտի գտնեն Շոն եւ անոր պիտի տրամադրեն զէնքեր եւ մարտիկներ:

Սարհատ անհամբերութեամբ խօսքի մէջ մտաւ.

- Մենք ի՞նչ պիտի ընենք: Ե՞րբ պիտի վերադառնայ այդ երկար ճանապարհէն: Ի՞նչ պատուէր տուաւ: Վանքի հաց ուտելով եւ Դաւթի Փարին մէջ պահակութիւն ընելով գործ մը պիտի չկրնանք տեսնել:

- Արարոն այս մտահոգութիւնները ունէր: Ան պատուէրեց, որ ամէն մէկը ձեր գլուխը պահէք տեղ մը, մինչեւ իր վերադարձը: Ինչպէս կը տեսնէք, աղբի ազատութեան խնդիրը ծաւալեցաւ եւ այսօր բռնկուն վիճակ մը

ունի, Զան՝ մը կը հնչէ Լրդրումէն, ձայն մը՝ Կովկասէն, ձայն մըն ալ կը փոթորկէ Պոլիսը: Գործը մեծցաւ ու հիմա մեղի պէս, քանի մը փախուսական երիտասարդներու հետ, մտահոգ են եւ բռնկուին մտածումներ ունին հայոց մեծամեծներն ալ: Ի՞նչ ձեւ պիտի առնէ աղատութեան այս արշաւը, շէնք դիտեր, թէ եւ հոգիները պատրաստ են այդ գործին համար:

Պահ մը լռեց Ներսոս ու աւելցուց.

~ Արարոն հաստատապէս վճռած է վերադառնալ Տարօնի աշխարհը եւ Սասնոյ բարձրաւանդակը: Կը հաւատայ, որ Սասնոյ գլխին դարձեալ պիտի փայլի աղատութեան դրօշակը:

Արարոն մեկնած էր: Այո էր իրողութիւնը, որ տիրութեամբ կը լեցընէր Սարհատի եւ ընկերներուն սիրտը: Անոնք մինակ ու անզէն էին ու հիմա կը զրկուէին նաեւ իրենց սիրած խմբապետէն:

~ Այսպէս, տղա՛ք. ամէն մէկս մեր շրջանին մէջ գլուխ պիտի պահենք մինչեւ գարուն, թերեւս անկէ յետոյ կրկին իրար դտնենք: Այսօր իոկ ետ կը դառնամ Բերդակ եւ թերեւս անցնիմ Ս. Աղբերիկ, գլուխս պահելու վանքի ծառայութեան մէջ: Ոստիկանները որսկան շուներու պէս կը հետապնդեն բոլոր անոնք, որոնք հեռաւոր կամ ծառայող կապ մը ունեցած են Արարոյի եւ Մխոյի հետ:

Ներսոն պուրակին մէջ գուրդուրանքով զրկախառնուեցաւ Սարհատի եւ Աղամի հետ, եւ մեկնած պահուն:

~ Չյուսահատի՛ք տղաք, Աստուած մեծ է:

Այդ երկնոյ Սարհատ եւ Աղամ երկարօրէն մտածեցին իրենց կեանքի մասին եւ տիրութեամբ կրկին անդրադարձան այն իրողութեան, որ անորոշ վիճակ մը կը ստեղծուէր իրենց համար, Արարոյի հեռանալով: Բայց եթէ իրենք անհաստապէս անորոշութեան մը կը մատնուէին եւ կ'որոնէին ճամբայ մը իրենց բաղձանքներու իրականացման, անդին՝ խանդավառ մթնոլորտ մը ծաւալած կը տեսնէին ամբողջ հայութեան մէջ: Այդ խանդավառութիւնը նոր յոյսերու դուռ կը բանար դալիք օրերու հորիզոնին վրայ: Յոյսը եւ տիրութիւնը իրարու կը բախէին անոնց ներաշխարհին մէջ ու անհաստակտն նախաձեռնութեամբ պիտի դասաւորէին իրենց կեանքը, սպասելով ապագայի ընդհանրական գործին:

Այդ գիշեր Սարհատ եւ Աղամ մնացին Բասնքի ուխտաւորներուն հետ.

~ Հօրեղբայր, վաղը քեզի եւ քեռի Օհանի հետ ճամբայ պիտի ելլենք դէպի Բասնք: Տնեցիներուն կարօտցած եմ ու վանքի հոցը ուտելէ այլեւս ձանձրացած: Աղամն ալ սեղի հետ պիտի դայ, Սաղտուն անցնելու համար: Գիշերը մեր ծրարները կապած կ'ըլլանք եւ պատրաստ՝ արշալոյսին Ծոփասարի ճանապարհը բռնելու:

~ Ա՛յ, այդպէս խօսէ՛, տնաչէն, մտածեցի թէ առնէն ձեռք քաշած էիր: Հօրեղբայրդ՝ Կրպէն՝ չորս աչքերով ճամբադ կը սպասէ: Կիներն ու հարսները անհամբեր են հասակդ տեսնելու:

Քեռի Օհան խօսքի մէջ մտաւ.

~ Աղէկ եղաւ, մեր գիւղն ալ ուսումնական երիտասարդ մը կ'ունենայ: Գիւղ հասնինք, սորվածններէդ երբեմն մեղի խօսէ, ես ալ անընդհատ քեզի հեքիաթ կը պատմեմ:

Վերջին գիշերն էր, որ Սարհատ աչք կը փակէր Թարգմանչաց տաճարի շուքին տակ:

Ճամբորդ էր դէպի մանկութեան օրրանը:

(Շար.) Կ. Ս.:

Ա Շ Խ Ա Ր Հ Ի Դ Է Մ

Ա.

Շուարիչ եմ հիմա կեանքի
 Գորչ ու խառնակ ասպարեզում,
 Իսկ օրերը, խենթ ու խրոմած ճիւղի պէս,
 Վրնջում եմ, բառասրակ առաջ վազում:
 Օ՛, օրերը, անհուն, վարար ու փրփրաբաշ
 Հեղեղի պէս մոնչալով ու գահավեժ,
 Հագար աղմուկ արձակելով՝ շաչ ու շառաչ,
 Դղրդիւնով պանում եմ դէպի առաջ:
 Եւ կանգնած եմ անյայգ, անկեանք
 Ու անիմաստ լերկ ժայռի պէս,
 Կեանքի այս գորչ, խենթ ժխտում,
 Ու չգիտեմ ո՛ւր եմ գնում, ի՞նչ եմ խորհում:
 Եւ անգօ՞ր եմ, ես պարտաւ՝՞ծ եմ.
 Ո՛չ, խարու՛ծ եմ ու հիասքսփ
 Կեանքի լկտի խառնարանում:

Բ.

Եւ դառնութեամբն իմ անեղ,
 Եւ բարկութեամբն իմ կուէ,
 Թ՛ֆնում եմ էս երեսին
 Անկերպարան ու անդէմ՝
 Քո երեսին լրբենի, աշխարհ,
 Հերի՛՛՛ք, կը բաւէ:

Ժպիտիկ սակ՝ ննգութիւն,
 Արցունքիդ մէջ՝ մահի բռն,
 Լոյսիդ մէջ սեւ ստուերներ,
 Սիրուդ մութ որջ դաւերի,
 Միտքդ՝ եսիդ միշտ գերի,
 Հոգիդ՝ մշուշ ու ճահին,
 Աչքերիդ մէջ արեան լիւն,
 Ազօթքդ՝ պիղծ, չար անէծք,
 Ուխտդ՝ երգումը գողի,
 Իսկ էութեամբդ տառնարան՝
 Ենդնի, փռքի, սկարի,
 Եւ գիտութեամբ էս անխիղճ՝
 Արդարութեան սեւ դահիճ...

Եւ դառնութեամբն իմ անեղ,
 Ոչնչութեամբն իմ կուէ,
 Ո՛վ դու, հապիսոյ շքեղ,
 Թ՛ֆնում եմ էս էս անդէմ,
 Անկերպարան երեսին,
 Ու գոռում եմ համարձակ,
 Անգորութեամբն իմ կուէ,
 Քո ճակատին լրբենի.
 - Իշխողների՛ բոզառում,
 Աշխարհ, հերի՛՛ք, կը բաւէ՛...:

ԱՐԱՄ ԳԱՌՕՆԷ

ԱՐԱՔՍԻ ԶԱՐԽՈՒՏԵԱՆ

ՏՂԱՅ ՄԸ ՄԻԱՅՆ

Հանրակառքէն իջաւ սովորականին պէս, եւ քայլերը ուղղեց զէպի աշխատանոց. շատ հեռուն չէր. քանի մը վայրկեանէն կը հասնէր:

Պտտր աչքերով նայեցաւ շուրջը... Նոյն տեղը հասած էր. դանդաղեցուց քայլերը... եւ ակամայ դուրսը վեր վերցուց.

- Պօնճա՛ւր:

Նոյն տղան էր, նոյն տե՛ղը, որ բարեւեց եւ անցաւ: Ինչո՞ւ կտրելի չեղաւ բառ մը բռնել անոր... սակայն ինչպէ՞ս, ի՞նչ կերպով, ի՞նչ պատճառով: Մտածեց. ձեռքին պայուսակը սեղմեց ամուր. զի՞նչ խօսիմ սա օտար տղուն, որուն տարիէ մը ի վեր կը բարեւեմ այսպէս. եթէ անունը գիտնայի... բան մը գիտցած կ'ըլլայի թր մատին... Արիւնին քայքայիչ երկպառակութիւնը ճնշեց միտերը... Նստին նայեցաւ մէյ մը. տղան, կը հեռանար... Իսկ անձրեւ մը բարակ թելերու նման կ'իջնէր երկնքէն, մեղմօրէն, քաղցրօրէն, առանց աղմուկի...

Ձեռքը տարաւ մազերուն: Թրջուած էր դուրսը:

Ազգէն հասած էր աշխատատեղին: Գրեթէ քիչ մը կ'ուշանար ամէն օր, միւս աղջիկները արգէն իսկ կ'աշխատէին աշխուժով: Ոտքի կայնած, աչքին առջեւ պատկերացուց ազուն խոշո՛ր, արձագանգող տրամութեամբ լեցուն աչքերը. բարակ մազերը, ցիբուցան մազերը: զի՞նչ է անունը՞ մտածեց...

Նստած էր հիմա կարի սեղանին առջեւ. կը կարէր տաբանները, որոնք կը փախչէին մաշուող մատներուն արանքէն, սպառող արտմութիւններու նման:

Մէկ, երկու, երեք, տասը, Սաստիկ կը ցաւէին ձեռքերը:

Յետոյ, երբ մանուանդ կոծակները կարելու բլբլբ, կը ծակէին մասնակոր: Դիտեց ապականած ձեռքերը, որոնք անփայթ մերկութեամբ կապուած էին իր էութեան:

«Անո՛ւնը...»

- Երէկ ո՛ւր գացիր, - լսեց Մատուցինին ձայնը շատ կամաց իր քովէն:

- Ո՛չ մէկ տեղ, տունը մաքրեցի. գիտես, Հէլէնը գիշերները կ'աշխատի հիմա. շատ կը թոզնիմ:

Միտքը ինկած Հէլէնը՝ քոջը, եւ տնոր երեք փոքրիկները, որոնց հետ միասին կ'ապրէր, որովհետեւ անոնք աչ խորին պէս միմակ էին, ամուսին չկար, հայր չունէին:

Հէլէն հիւանդապահուէի էր, ամուսնալուծուած ամուսինէն, կ'աշխատէր փոքրիկները անօթի չձգելու համար:

Թէրեղան, մեծ աղջիկը... Գծուեցաւ պատկերը իր դէմը, նիհար դէմքով, վսիտ աչքերով, ճգմուած ժպիտով, փորայ թրթուուն դող մը կը խաղաք շարունակ: Իսկ Ժանը... զեռ խնդրեց անցած աչքերուն առջեւէն: «Հոգեբանական երեւոյթ է», ըսած էր բժիշկը փոքրիկին թոթովելուն առնչութեամբ, եւ բազմաթիւ դեղեր տուած էր... շատ չէին օգտուած անոնցմէ, տղան միշտ կը կապալէր:

- Մ...ն...աք բարի թանթ, - կ'ըսէր ամէն օր դպրոց գացած տներները եւ փոքրիկ պայուսակը թելին՝ կը հեռանար:

Աչքերը փայլեցան տարօրինակ լեբմուծութեամբ:

- Ի՞նչ ունիս, Մարի:
 - Ոչինչ. երեկ զիչ մը յողնեցայ: Այդ է բորբոքը... ալ կարծես զիչ մը տը-
 կարացած եմ:

Բովանդակ էութիւնը օրորուեցաւ մեքենային զով:

- Ինչպէ՞ս են փոքրիկները:
 - Լա՛ւ են. Թերեզան զիչ մը ակար էք. մայրը վիթաւիճի ասեղներ ըրաւ. հիմա լաւ է ատաջուքնէ:

Մըրիկի մը մոլեգնութեամբ մտա-
 ծռումը ելեկարահանացաւ քանի մը վրայ միայն, որ կը տանջէր ուղեղին մաշկե-
 բը:

- Անծանօթ տղան...
 - Ատուած իմ, - ըսաւ ինքնիրեն, - ի՞նչ չիմար եմ. ան ոչինչ կը մտածէ իմ մասիս, իսկ ես, դործս պիտի կորսնցը-
 նեմ իրեն համար. տարիէ մը ի վեր ե-
 րազով մը կը տքամ, ցերեկները, դիւեր-
 նե՛րը. չիմար եմ ինչ. ո՛ր դարան մէջ կ'ապրիմ. հիմա գրեթէ ամէն աղջիկ օր-
 ուայ մը մէջ ինքզինք կը հասկցնէ, կը մօտենայ, կը խօսի տղու մը, կը սիր-
 ուի, կը համբուրուի, կը մտերմանայ... իսկ ինծի համար ակնթարթի մը ժպի-
 տը, երկվայրկեանի մը նայուածքը օրերս կ'օրորեն... ամիսներս կը ճպմնէ:

Յանկարծ սնդիկի մը ծանրութեամբ
 զլուխը լեցուեցաւ: Բառեր կը ճզմէին
 դիրքը, փոքրիկ անասուններու նման.

- Սխալ կը կարես Մարի, ի՞նչ ու-
 նիս:

Ձեզնց մեքենան եւ յողնած ձեռքերը
 դրաւ կուրծքին վրայ: Ի՞նչ էր սա ան-
 ցուցած կեանքը: Մնողը շունէր: Մե-
 ռած էին երկար տարիներ առաջ: Գոյրը
 ամուսնալուծուած էր, իսկ ինքը 16 տա-
 րեկանին, դպրոցը ձգած՝ անցած էր մե-
 քենային դէմ:

- Գիչ մը հանդէ՛կ, յետոյ կը կարես
 այս և տարատները, - լսուեցաւ Մատան
 Բերիէին խպտա, սակայն բարի ձայնը:
 Եթէ Մատան Բերիէն չըլլար...

Յիշեց... զլուխը ափերուն մէջ:
 Տարիներ առաջ, մօտ երեք տարի առաջ,
 ձմեռուայ թանձր օր մըն էր, փողոց ի-
 ջած էր դործ փնտռելու ուրիշ օրերու նը-

ման: Գպրոցին մէջ զիչ մը լեզու սոր-
 ված էր, զիչ մը պատմութիւն, հաշիւ,
 երգ, եւայլն... Ի՞նչ պիտի աշխատէր...
 սակայն ստիպուած էր աշխատիլ, նոր
 բան մը սորվիլ դրամ շահելու համար...
 Թէ ոչ մէջտեղ պիտի մնար:

Եւ բախած էր Մատան Բերիէին աշ-
 խատանոցը:

Կիւր էր աղջկայ աչքերուն մէջ նկա-
 տած էր կարծես թշուառ երանդ մը. ա-
 նոր նոր տասապանքի սկսած ըլլալու
 շեշտը տեսած էր կարծես սիրուէթին
 մէջ:

- Հայր չունի՞ս:
 Յոյց տուած էր ինքնութեան թուզ-
 թը, քանի մը ուրիշ թերթեր որոնց վը-
 րայ բաներ մը գրուած էին վարք ու
 բարքին մասին, յաճախած դպրոցին տը-
 նօրէնուհիին կողմէ:

Եւ աւելցուցած.
 - Մէկը չունիմ. ջոյր մը ունիմ, որ
 բաժնուած է ամուսինէն. հիւանդապա-
 հուհի է, 3 հասն աստիկ ունի:

- Աս'... բացառանջութիւն մը ար-
 ձակած էր Մատան Բերիէ, եւ տարօրի-
 նակ ակնարկ մը նետած էր հազուադեպ
 բուն վրայ:

- Հոս կը սարվիս կարը, - սկսած էր
 դանդաղ Մատան Բերիէ ափին մէջ առ-
 նելով իր երկար ծնօտը, - թէեւ առաջին
 շարաթները իբրեւ սկսնակ զեղի եղած
 վճարումները թէթեւ կ'ըլլան, սակայն
 հետագային, կ'աւելնայ վարձքդ եւ լաւ
 կը շահիս, շա՛տ լաւ:

Աչքերը յառած էր արժաններուն վը-
 րայ սպասող հարիւրաւոր տարատնե-
 բուն, որոնց դէմ նստած էին կէս-տաս-
 նեակ մը երիտասարդ աղջիկներ, կոր ու-
 սերով, եւ յողնած կնճիռներով:

Վրահացուցիչ գտնուած էր գործը,
 եւ Մատան Բերիէ սկսած էր խղճմտօրէն
 նայիլ իրեն, եւ օրերը այդպէս սահած
 էին ատանց միջուկէպի:

Հիմա կրկին եկաւ մեքենային առ-
 ջեւ. եւ սկսաւ կարել: Վայրկեանական
 տենդ մը միջոցը բիրձըր:

- Փոքրիկներուն համար կ'ընեմ այս
 ամէնը. միայն Հէլէնը չի բաւեր... ես

ալ ոգնելու եմ անոնց, աւելորդ ժամեր աշխատելու եմ: Թէրէզան Հագուստ մը կ'ուզէ, իսկ Փանին ասեղնե՛րը, դեղե՛րը...

Պոռնիկի տղայ, - զոչեց ակռաներուն տակէն, շէլէնին ամուսինին պատկերը վանել ուզելով իր աչքերուն առջեւէն, - սրեկա՛յ, եթէ գիտնայ ի՞նչ ըսել է աշխատիլ առաջէս, անխնայ, չտառաջա՛ր...

Արիւնը կլլեց, լինտերէն Հոսած արիւնը, եւ թաշկինակով սրբեց բերանը: Ատրուկի մը աներեւակայնի տաղնապով, տարատը առաւ ձեռքերուն մէջ եւ ճզմեց, կարծես թէ վրէժ լուծած ըլլար անկէ: Անոնցմէ:

- Տարեկեց աղջիկներ արդէն ամուսնացած են, եւ կամ կեանքը կ'ապրին, ծնողք ունին, եղբայրներ ունին, դրամ ունին, իսկ ես ինչո՞ւ մէկը չունիմ այսպէս. ինչո՞ւ կանուխ մեռած է ծնողքս, ինչո՞ւ աշխատող եղբայր մը չունիմ... մինակ եմ, միս մինակ:

Մտածեց դինիի, օղիի եւ կերտխումներու մասին: Տարօրինա՛կ բան, խորհեցաւ, աղքատը կը դինովնայ դըրամի եւ հարստութեան սուտ գիրկը իր նաւու Համար, իսկ Հարուստը, ի՞նչ մտնալ կ'ուզէ, դիրքին ունեցած կինե՛րը, թանկագին քարե՛րը, աղուոր ապարանքնե՛րը... իզատ կերակուրե՛րը:

Այլալսած աչքերով գիտեց միւս գործաւորուհիները, ամէնուն ալ շպարին տակէն կ'երեւէին յոգնած կնճիռներու շարքեր... Սակայն ի՞նչ գեղեցիկ շրջանակ կազմած էին անոնք, մեքենաներու շուրջ, ուժեղ կուրծքերով աղջիկներ, որոնց սրտերը թերեւս թմբիւրի մէջ էին, իսկ մկանները, ոսկորները կը շարժէին անդադար, մեքենաներու հետ, եւ իրենց աչքերուն մէջ կը կրէին յաւիտենական կնիքը աշխատանքին...

Պօռնիկ:

Այլեւս պիտի խօսէր, պիտի կենար: Բուպէական մոլեգին յանդգնութեամբ քայլերը անլարժացան, դէմքը կծկուե-

ցաւ դողէն... եւ աստանող ձեռքերը երկարեց տղուն, իր անունը մրմնջելով.

- Մարի՛...
- Ալպէ՛ս, - պատասխանեց երիտասարդ տղան եւ Հապճեպով ձեռքը երկարեց՝ աղջկանը առնելու Համար:

Բիշ մը քաշեցին միասին:
- Այս կողմերը տե՞ղ մը կ'աշխատիք, - սկսաւ տղան մեղմ եւ օրօրուող ձայնով մը, որուն մէջ զգալի էր տեսակ մը շեշտի ճիգ եւ կեղծում:

- Կ'աշխատի՛մ, այո՛, - ըսաւ գլուխը ծռելով, կարծես ծանր յանցանք մը գործած ըլլար. պոռնիկ մը աւելի նուազ պիտի ամշար իր կատարած աշխատանքը յայտարարելէն:

Լուսթիւնը կը խռովէր պարապը:
- Եթէ կ'ուզես օր մը միասին անցընենք, պարապ ժամերուդ. իրիկունները ինչպէ՛ս կ'ըլլայ, յարմար չէ՞ք գտնել:
- Ամէն իրիկուն ժամը Ե-ին տուն պէտք է ըլլամ, իսկ եթէ կէսօրէ մը ետք պարապ ըլլամ... առաւօտուն կ'իմացընեմ ձեզի...

Տղան յանկարծ լռեց. պիտի բանար բերանը բան մը ըսելու Համար, սակայն սկսաւ ոտքովը քորի մը կտորին Հետ խաղալ:

Պահ մը տրդպէս անցաւ:
- Հեռաձայնիս թիւը սա է, - ըսաւ տղան ի վերջոյ դրպանէն փոքրիկ քարք մը հանելով, եւ աղջկան երկարելով:

Առաւ քարքը եւ զօղացող ձեռքերով դետեղեց պայուսակին մէջ:

- Չուշանա՛ս գործիդ, նկատեց տղան, եւ ժպտեցաւ այնպիսի ժպտով մը, որուն մէջ կար ամէն ինչ: Այդ ժպտիտը կարծես տեսակ մը խառնուրդ ըլլար անկեղծութեան եւ կեղծիքի, հեզանանքի եւ իմաստութեան, արմուսթեան եւ Հրճուանքի:

Նորէն իրարու ձեռք երկարեցին: Այս անգամ տղուն մատները աւելի սեղմընեցան իր մատներուն դէմ: Միբար կը տրոփէր. «Աստուած իմ» ըսաւ ինքն իրեն, զի՞նչ պիտի խօսիմ իր հետ, եթէ դէմ դէմի ըլլա՞նք: Ի՞նչ պիտի պատմեմ իրեն...» Գլուխը հրճուանքէն ծանրա-

ցած էր: «Յիմա՞ր, պատմէ՞ թէ որքան խորհեցար իր վրայ տարի մը, թէ որքա՞ն մէկ ակնարկը կը գրադեցնէր օրերը, թէ որքան միտքը կը կեդրոնանար մագեթոն վրայ, որ միշտ թափուած կ'ըլլային անոր ճակատին վրայ... թէ որքա՞ն...»: Աչքերը կը փայլէին, հոգին ուրախ էր, սիրտը թեթեւ, երեխայի մը սրտին նման:

Նստած էին զէմ-զէմի, սրճարանի մը մէջ:

Ո՛չ մէկ բան այնքան զեղծիկ պիտի ըլլար որքան այս պահը, որ կարծես կ'երկարէր, կ'երկարէր, լուսածածան տեսիլքի մը նման:

Նայեցաւ տղուն աչքերուն... աչքերը, ալ կարծես տխուր չէին թուեր իրեն... տեսակ մը ծիծաղ եւ խնդուք կար անոնց մէջ:

- Ի՞նչ կ'ուզէիր անել Մարի:

«Արդէն իսկ «Մարի» կ'ըսէ ինձի, անունս, որ ոչ մէկ տղայ անած է չըրթնորուն վրայ: Ինչ ուրախ եմ», մտածեց եւ ապա՝

- Ի՞նչ որ կ'ուզես, - ըսաւ, եւ դիտեց ծակուած ձեռքերը եւ կարճ եզունգները, որոնք ամօթի մը բեռն տակ կը կրած էին պարուսակին ջով:

- Ինչո՞վ կը գրադիս պարապ ժամերուդ, Մարի, - սկսաւ տղան բառ մը խօսելու համար:

Պոսեցաւ զրոջը մասին, փոքրիկներուն մասին, հօրը մասին որ հազիւ կը ճանչնար: Շունչը կը պատուէր բառերուն զանուրթննէն եւ բերանը կը ցաւէր խօսելու պահուն:

«Ինչո՞ւ կը պատմեմ այս ամէնը: Ի՞նչ... սա տղան հազիւ կը ճանչնամ, եւ անաջին անգամն է որ հետս պահ մը կ'անցընէ, եւ ահա պատմութիւններ կ'ըսեմ իրեն, շէշնիին ամուսինին մասին կը խօսիմ խելագարի մը պէս... Իրեն ի՞նչ այս բոլորը... Ա՞յս կ'ուզէ ինձմէ սա տղան... թէ ոչ... կարմրեցաւ մտածումէն եւ խեղճօրէն փպտեցաւ, դառը չգիտցող մանուկի մը նման:

Տղան կը դիտէր զինք լուռ:

«Կը ձանձրանայ, կը ձանձրանա՞յ

ինձմէ, մտածեց, եւ ահա հեղնական ժըպիտ մը կայ չրթնորուն վրայ: Ի՞նչ կը խորհի արդեօք...»

Այն բառերը որոնք տարիէ մը ի վեր թափառած էին ուղեղին խորերը, այն բառերը որոնք տարիէ մը ի վեր պիտի ըսէր, չքացան ակնթարթի մը մէջ եւ ենթարկուեցան անմատչելի եւ զգուսելի նշուաղումներու, տեսակ մը քանդումի, ըստ պատման:

- Գործս ծանր է, տարատ կը կարեմ Մատաւ Բերիլին՝ աշխատանոցին մէջ, - ըսաւ յանկարծ յիմարօրէն, չորցած բերանը սեղմելով, եւ ակունքը կճբտելէն:

- Աս՛, - ըսաւ տղան եւ սկսաւ յանկարծ մատովը սեղանին ծածկոցին հետ խաղալ եւ ուրիշ կէտի մը նայիլ:

Պմեցին պահ մը:

«Անկեղծ պէտք էր որ ըլլայի», ըսաւ մտքէն եւ թաշկիհակը հանելով որքեց բերանը:

«Ոչ ի՞նչ խօսեցաւ իր մասին, չ'ուզեր բան մը ըսել... դեռ անծանօթ եմ իրեն համար: Իսկ ես կը կարծէի որ ամէն բան պիտի ըսէր, տարուայ մը տենչը, կրա՛ղը, ի՛ղճը պատմէր ինձի...» «Յիմա՞ր...» պատասխանեց ինքն իրեն: «Իսկ եթէ բան մը չ'ունենայ զեղի համար, այդպէ՛ս վրադ ինդալու դայ քանի մը անգամ»: Յանկարծ, տղան ոտքի ելաւ եւ նայեցաւ ձեռքի ժամացոյցին:

- Անմ ուզեր որ ուշանաս, - ըսաւ հապճեպով, եւ սկսաւ փողկապը շտկել: «Ի՞նչ որ կը մտածէի», խորհեցաւ Մարի: «Այստու՛մ իմ, թոյլ մի՛ տար որ մեկնի, բան մը ըսեմ իրեն... բա՛ն մը գոնէ, ըսեմ թէ կը խորհիմ իր վերայ... թէ կը... կը...»

Ոչ մէկ բառ կրցաւ արտասանել...

- Եթէ առիթը ներկայանայ ուրիշ անգամ մըն ալ կը տեսակցինք - աւելի երկար - ըսաւ տղան եւ ձեռքը երկարեց հազիւ սրճարանին դուրսի դուռը հասած:

«Ո՛չ իսկ ուղեց տուն հասցնել զիս», մրմնջեց կամաց ինքնաշարժին մէջ, որ զինք մինակը տուն կը տանէր... Անտ-

յեցաւ իսկ ինծի, այնքան արագ փախու ինձմէ, կարծես խենթ մը ըլլայի, կամ ցաւազար մը»:

«Այլէո», ըսաւ կամայ թանձր ձայնով մը, որուն մէջ կարծես շեշտ մը կար տառապանքի գրգէն փրցուած. «Այլէո»: Երթունքը խածաւ: Էջուած ըլլալու սարսփը սուսեցուց արցունքը այտին վըրայ:

«Փորը զգաց ինքզինք էրբ ըսի թէ սարստ կը կարեմ: Գէ՛շ բան է արդեօք այդպէս կորուսի ըլլալը: Պիտի ուզէր թերեւս դպրոցական աղջիկ մը ըլլայի. Համարարան յանախող օրիորդ մը... մինչ ես... Կին մը էրբ այնտեղի կ'առնականանայ, ձեռքերը կը կարծրանան, կնո՞ղահանութիւնը կը բթանայ... չէ՛... չէ՛... արդեօք ճիշդ չէ՞մ խորհիր»:

Գլուխը առաւ ձեռքերուն մէջ եւ մընայ երկար այդպէս... մինչեւ տուն հասնիլը:

Ճ

Փրկը սահեցան բոլորներու նման: Մտքի ալ չէր հանդիպեր տղուն: «Այլեւս ճամբան փոխեց դէմքս յոտնեկու համար, մտածեց յուսահատ, եւ քայլածորը ամէն առաւօտ, այնտեղ ուր օտարապէս կը Հանդիպէր երիտասարդ տղուն, էութիւնը տեսակ մը ստորակայութեան կծկումի կ'ենթարկուէր, կուրծքը կը հեւար, եւ յուզումնահար, կը բանար շրթները, եւ «Պօմօմար» մը կ'ըսէր այդպէս, օգին մէջէն, որ կարծես կը զգար, կը զգար Հոգիին խորքերը...»

Եւ օր մըն ալ պատահեցաւ անխուսափելի: Հանրակառքէն իջած պահուն, խնդրում մը նկատեց օրաթերթ ծախող տղու մը շուրջ. անսովոր երեւոյթ մըն էր այս, որ ամէն օրուայ զբաղումներէն տարուած, էրբէ չէր նկատած մինչեւ այդ օր: Մտեցաւ բաւական: Ականջին դպան «ոճիր», «սպանութիւն» բառերը: Անպի եւս մտեցաւ եւ բան մը ընելու համար ծախու առաւ տեղական օրաթերթերէն մին: Առաջին էջին վրայ աչքերը բախեցան Այլէոին խառը մէկ նկարին: Մանկաբծակի ցնցումով մը մասները կծկեց եւ տեղեկ չբռնեցը: Մտալ

սարսփը կասեցուց իր մէջ ամէն շարժում: Բոլոր մը քարացած, կեցաւ մայր թին վրայ, ձեռքին մէջ օրաթերթը խառը բացած, եւ բերքը սեւեռած Այլէոին նկարին. յետոյ՝ թերթը թեւին տակը բռնած, քալեց մինչեւ այնտեղ, տեսակ մը մտակծկումով: Մեքենային առջեւ անցաւ եւ բացաւ թերթը: Թերթին առաջին էջին վրայ, նկարին կից, խառը տառերով գրուած էր.

«Ներեւելի փաստաբանի տղայ, որ կասկածի տակ ձերբակալուած էր իր բարեկամին՝ Ահարոն Բ.ին սպանութեան համար...» Եւ կէս մանրամասնութիւններ արուած են որ կը վերջանային այսպէս.

«Եթէ փաստուի որ Այլէո այդ դիշեր ուրիշ տեղ մը անցուցած ըլլայ (որով Այլէո այդ դիշեր տուն չէ եկած երբեք) Հարցաքննիչ դատարար պիտի կարենայ կասկածները թեթեւցնել Այլէո Թ.ի վրայ հիմնուած... մինչ այդ դատը պիտի տեսնուի... եւ այլև»:

«Փաստաբանի տղայ», ըսաւ ինքն իրեն. «ոճիր» եւ «Այլէո» բառերը ուղեղին մէջ կը բախէին խուճապի մը պէս. ուղեղին ըջիջները պատանջուած այս իրականութիւնէն, իր մէջ կը ստեղծէին տեսակ մը մեռելապտոյտ:

- Իսկ եթէ անձեղ է, - ըսաւ ինքն իրեն:

Մակայն երկու սրիկայ վկաներ ունի, որոնք յայտարարած են Հարցաքննիչ դատարարին, թէ Այլէո Թ. երկու օր առաջ սպանացած է իր ընկերոջ սրճարանի մը մէջ, դրած էր թերթը, որը կարդացած էր քիչ առաջ, եւ թէ ընկերը մերժած էր քանի անգամներ իրեն վճարել 2 Հազար ոսկի, որ տուած է ամբաստանեալէն, մօտ 3 տարիներ առաջ:

Մակայն ո՛ւր անցուցած է Այլէո ոճիրն օրը... Եթէ տուն չէ դացած... Ըսէր թէ փողոցներն էր, թէ կը պտտէր անտառի մը մէջ, կամ օրու մը ըսէր, ինքզինք փրկէր... Ինչո՞ւ ընդունած էր ձերբակալուիլ, այդպէս, սուտ Հերոսի նման: Այլէո 2 Հազար ոսկիի համար ոճիր չէր գործե՞ր... ամէն ժամը կը սը-

խալէր, ինք գիտէր Ալլալը... տղան...

- Ո՛չ, - պոռաց գրեթէ սկաւաներուն տակէն կասեցնելու համար սողացող վիշտը որ կը կրծէր հոգին, - ո՛չ, չեմ ընդունիր թէ ան ոճիւր գործած ըլլայ... այդ տղա՛ն...

Յանկարծ կայծակի արագութեամբ գաղափար մը ճեղքեց էութիւնը.

- Իո՛կ եթէ...

Եթէ ի՛նչ... մտածեց պահ մը... դուրսը շարժեց հաստատական եւ զգէտէ է անապարեմ՝ ըսաւ եւ խելագարի մը պէս աչքերը լայն բացած, առանց բան մը ըսեթաւ ընկերուհիներուն որոնք ապշած զինք կը դիտէին, վազեց աշխատանոցէն դուրս: Նայեցաւ ժամացոյցին: Ժամը անաւտեան 9-5-ն էր: Սէւ արեւի լոյս մը դպաւ ակնակապիճներուն, տրտում հով մը ծեծեց կրծոսկրը եւ մըտաւ դոյութեան մասնիկներուն մէջ:

Կը վազէր հիմա, դէպի արդարութեան պայտը: Ինքնաշարժ շառաւ. ինքզինք լու կը զգար այսպէս այս վազքով երթալ դէպի վայր մը, ուր պիտի գոխէր ճակատագրի մը: «Արդեօք կարելի՞ է» կ'ըսէր ակուններուն տակէն: «Ինչո՞ւ չէ» պատասխանեց իր հարցումին: «Այ ինձի համար ո՛չ մէկ բան նշանակութիւն ունի. կեանքս, արեւը, ծովը, սա մարդիկը, որոնցմով շրջապատուած եմ. ո՛վ եմ ես ի վերջոյ... Ի՛նչ կու տամ մարդկութեան: Մինչ Ալլալն նկարիչ է եղեր...» Ալլալէս գրուած էր թերթին մէջ... Յիշեց... քանի՞ օրեր ինքզինք չարչարած էր հասկնալու համար Ալլալն ունի զբաղումը: «Փաստաբանի տղայ եւ նկարիչ» ըսաւ կրկին ինքն իրեն, ի՛նչ երկու հակառակ բաներ...»

Հասած էր արդէն. պիտուորներով եւ մարդոցմով շրջապատուած էր, եւ իւր ճողուած, հսկայ ապարանքը ուր մարդկային ճակատագրի բոսակ-տեսակ գոյամիճակներու կ'ենթարկուէր:

Բաւական հարցաքննիչ եւ յոգնելէ ետք, կրցած էր 2-րդ յարկը հասնիլ, ուր կը գտնուէր հարցաքննիչ դատաւորին սենեակը:

Յանկարծ ստտիկան մը դպաւ ուսին.

- Ի՛նչ կ'ուզես, - պոռաց գրեթէ կոպտօրէն:

- Ալլալն Ռ.ին խնդրին ատնչութեամբ եկած եմ եւ կարեւոր ըսելիքներ ունիմ հարցաքննիչ դատաւորին, - ըսաւ դանդաղ եւ լուրջ շեշտով մը:

- Կարեւո՞ր է, - պատասխանեց ստտիկանը յանկարծ դէմքին արտայայտութիւնը փոխելով:

Գլուխը շարժեց դրական: Ծոսելու ուժ չունէր: Կէս ժամ վերջ միայն կը գտնուէր հարցաքննիչ դատաւորին հետ, զէմ դիմաց:

Արդարութեան պաշտօնեան դեռ երիտասարդ ըլլալու էր. վերլուծող եւ խորհրդաւոր կայծ մը ունէին ճակտին ասիի երկու խոշոր աչքերը: Ծնօտը առած էր լայն ակին մէջ իսկ միւս ձեռքովը գրիչով բաներ մը կը խճճէր թուղթի մը վրայ:

- Կը ճանչնայի՞ք ամբաստանեալը, - սկսաւ հարցաքննիչ դատաւորը դանդաղ, գերադանց ճիգ մը ընելով շեշտելու համար դոյութեան լրջութիւնը:

- Մտերիմ բարեկամս էր, նոյնիսկ կը սիրէինք զիրար, սկսաւ Մարի կակազելով: Ոճիւրին գիշերը, հիւանդապահուհի թոյս, որ հիմա գիշերուայ անվիս կ'ընէ, տունէն բացակայ ըլլալով, խորհեցայ սիրած տղոս հետը անցընել գիշերը. կը հասկնայ չէ՞, հարցաքննիչ դատաւոր, թէ որքան ծանր է կացութիւնս...

Այնքան այլայլած էր, այնքան ստոն ձեռքերուն լուծը կը զգար, այնքան սըրտին արիւնը կը թնդար կուրծքին ներքեւ, որ պահ մը մտածեց ետ դառնալ իր խաղացած խորշի տոտմէն, ստիպանք էր: Հարցաքննիչ դատաւորը, այլայլումը վերադրեց ամօթխածութեան եւ լայն աչքերը աւելի բացած, սկսաւ մանրամասնօրէն զննել ազդիկը եւ նոյն ատեն խօսեցաւ.

- Սակայն ամբաստանեալը կրնար ի գին ճեղի մորթը փրկել, եւ շքեղ, միայն քե՞զ փրկելու համար ռանդոտելիք զտրթակցութիւնէն, եւ յետոյ սճիւրը, ինչպէս տեղեակ ես, տեղի ունեցաւ 6 օր առաջ,

այսքան ժամանակ ինչո՞ւ չմտածեցիր
զալ եւ իրականութիւնը խոտոտվանիլ,
չկրցա՞ր խղճմտանքի կայծ մը ունենալ
սրտիդ մէջ:

– Հարցաքննիչ դատաւոր, դիտէ՛ք,
աղջիկ եմ,...

– Կը Հասկնամ, շարունակեց դատա-
ւորը խօստօրէն, սակայն անդին կեանք
մը պիտի փրկէք, անուն մը... սպասէ՛
վայրկեան մը, ըսաւ, րոսիւ՛ մը պրպը-
տելով եւ մէջէն քանի մը թուղթեր Հա-
նելով, Ի՛նչ պիտի ըսէի, ա՛, այո՛, եթէ
ճշմարիտ են ճու խօսածներդ, դատարա-
նին մէջ, երգման տակ, պիտի կրկնե՞ս
նոյն խօսքերը, դատաւորներուն եւ Հան-
րութեան առջեւ: Լա՛ւ մտածէ, կեանք
մը կայ մէջտեղ...

Մարինն ոչմըր կանաչ մետաղի դոյն
մը առած էր, կուրծքին մէջ այրող եւ
ծակող հազ մը զսպեց եւ թուրը կլլեց
ազաՀօրէն: Նայեցաւ դատաւորին կծու
ոչմքին եւ գլուխը շարժեց դրական:

Ստորագրեց անունը, ծննդեան թը-
ւականը, աշխատած վայրը, եւ փոքր
բարեւ մը տալէ ետք ինքզինքը դուրս
նետեց... առանց մէյ մըն ալ ետին նա-
յելու:

Ապտաժի մը ուժղնութեամբ դի-
մադարձ էր պահուն անբեկանելի դօրու-
թեան եւ Հիմա ահաւաստիկ, ազատուած
էր տեսակ մը բանտէ, եւ գլուխը բարակ
հովին կը քալէր մայթերէն, մարտիրո-
սի ճակատով:

Յանկարծ ճամբուն կիսուն ահռելի
մտածում մը կեցուց քայլերը:

– Իսկ եթէ Ալլպէս այս կատարած յի-
մարութենէս զայրանայ եւ ըսէ ճշմար-
տութիւնը, ըսէ թէ դիս երբեք չի ճանչ-
նար, թէ այդ չիւնի... թէ կը ստեմ, թէ
ցաւազար մըն եմ... թէ օտար աղջիկ
մըն եմ, որ յիմարութիւն մը ընել կ'ու-
ղեմ: Ընդջուած աչքերով նայեցաւ շուր-
ջի մարդոց եւ ժպտեցաւ...

«Ամէնէն արդարն իսկ այս երկրին
վրայ չի մերժեր մարտիրոսի մը զոհա-
ղութիւնը, չի մերժեր ուրիշի մը շունչը,
կեանքը, օրերու շնորհքը... մարդը կը

սիրէ ազատութիւնը, արեւը, բնութիւ-
նը, սա ջրվիժող մարդիկը, ամէն բան որ
կը ծլի, կը ծնի, մարդոցմէն մարդուն
Համարձ մտածեց:

Փխրուն սիրտը մեղմացաւ այս գա-
ղափարէն. ժպիտ մը կրկին գծուեցաւ
աչքերուն մէջ, ոչմքին վրայ, մինչեւ
սիրտը...

«Դիտեմ, պիտի Հասկնայ, ի վերջոյ
արուեստագէտ է, պիտի Հասկնայ թէ ի-
րեն Համար ըրի, թէ փոքրիկ կը զգայի
ինքզինքս իր քով, թէ պիտի գնեմ իր
տառապանքը Հըսաւր բարձրացումի մը
Համար, թէ միայն «տարատ կարող աղ-
ջիկ մը չեմ»... եւ... Ի՛նչ պիտի ըսէ ին-
ծի... «Իսե՛նթ մը, յիմա՛ր մը, ապո՛ւշ
մըն է, պիտի ըսէ»:

Այս միայն... եւ կ'ընդունիմ...

Արդարութեան սրահին մէջ, անկիւն
մը նստած, դուրսը ափերուն մէջ կը մը-
տածէր իր արարքին մասին: Որեւ անցած
էին Հարցաքննիչ դատաւորին քով իր եր-
թալէն, եւ այսօր միայն կը տեսնուէր
Ծրդ եւ վերջին նիստը դատին: Շատ
դէպքեր անցած դարձած ըլլալու էին այն
օրէն ի վեր... սակայն ոչ մէկ բան աղ-
ղած էր իրեն... ինք կ'ապրէր տեսակ մը
վերացումի մէջ, որ կին մարդիկ կարող
են զգալ եւ տանիլ...

Մարդիկ խամաճիկներու նման եկած
էին որոճալու մարդկային արդարութեան
մասին, եկած էին ծաղրելու եւ քննա-
դատելու, սրբանալու այս յանցապարտ-
ներուն քով, որոնք գլուխին կախ, պի-
տի սպասէին օրէնքին անդիմադրելի վը-
ճիւղին արձակման:

Մարի սեղմեց այտերը ափերուն
մէջ. «Ալլպէս» ըսաւ միտքէն եւ աղքատ
վերելքի մը բռնկիլը զզաց սրտին մէջ,
տեսակ մը սուտ երանութիւն, որ կը
ճանկէր նութիւնը, բռնակալի մը նման:

«Եւ յետոյ ինչո՞ւ այս մէկը, եւ ո՛չ
ուրիշ մը, ուրիշ պարզ աղայ մը, ե՞՞ս
պիտի տանէի այս բոլորը, ե՞՞ս, որք աղ-
ջիկ մը, որ կ'աշխատի քրոջը Հիւանդ ծա-
ղերը կերակրելու Համար... եւ եթէ գայ-

Թակզուժիւն մը ելլէ ի՞նչ պիտի ըլլան Հէլէնին փոքրերը:

Արտը ընդոտս բողոքեց եւ բռունցքը սեղմեց ինքն իր դէմ:

... Ույտ ամէնը ըրի, որովհետեւ ինքզինքն վատ զգացի, փոքր զգացի իր ջոճքը, մարտիրոս ըլլալ ուզեցի, եւ եթէ գոնէ մէկ զինքն զիս, խորհի՞ վրաս, բա՞ն մը զգայ ինձի համար... դատարկ խենթութիւն, քանի՞ ժամ ճանչցայ զինք, քանի՞ ժամ խօսեցայ իր հետ... քանի մը բողոքեց քանանող անտարբերութիւնը ըզրոյցի մարթիւս վրայ... եւ այս բոլորը, որքա՞ն արագ խորհեցայ ընել... լրանալ, ազատուիլ այս բոլորէն, եւ ինչո՞ւ...»

«Յանկարծ մըմունջ մը լսուեցաւ բազմութեան մէջ:

Կը բերէին յանցաւորը:

Ալպէսին ճակատը գրեթէ դոցուած էր խիտ մազերով, դէմքը քիչ մը սեւցած էր, եւ ուսերը կ'ափս:

Նայեցաւ շուրջը: Եկողները ամէնն ալ երիտասարդ էին գրեթէ, էրարու կը խօսէին, կը խնդային, կը կատակէին, անհոգ էին, ոչ մէկ բան կը սեղմէր իրենց հուժիւնը:

Նստած անկիւնէն կը լսէր քանի մը խօսքեր:

— Հօրը վրայ կը վստահի. ամէնէն նշանաւոր փաստարանը վարձած է Հայրը (որ ինք ալ փաստաբան է եւ սակայն օրէնքով չի կրնար պաշտպանել որդիին դատը), ոչ մէկ լման փաստի վրայ հիմնուած է այս ոճիրը. սակայն երկու վրկաներ... կը վկայեն... անոր համար տղան ձերբակալած են... սակայն կը խորհիմ, որ այսօր իսկ կ'ազատեն զինք, կ'ըսէր կին մը ուրիշ կնոջ մը:

— Արդէն ուրիշ երկու հողիներ ալ ձերբակալուած են, եւ կարծեմ անոնցմէ մէկը խոստովանած է որ նոյն գիշերը սպաննուողին տունը եկած է. արդէն այս կը բաւէ... ըսաւ ուրիշ մը:

Թանկարծ լուսթիւն մը տիրեց: Փաստարան մը խօսքեր կը փոխէր, Ալպէսին հակառակ փաստեր բերելով. սակայն

բարեբախտաբար այս ճառը երկար չտեւեց: Երկու վկաներ որոնք լսած էին Ալպէսին սպանակիքը իր ընկերով, եկան վկայելու:

Լուսթիւնը այս անգամ մեռելային էր:

Ալպէսին փաստարանը ոտքի ելաւ: Յայտնի էր ուժն ու կարողութիւնը. ուսմէն մարդ չուենը բռնեց: Կը խօսէր հանդարտ եւ ազդու ձայնով մը: Երեւան բերաւ տղուն ուսումը, տարիներու քարի վարձուցը, յետոյ մէջ բերաւ ձերբակալուած երկու մարդիկը, որոնք չէին ուրանար թէ գիշերը այցելած էին Ահարոն Բ.ին եւայլն եւայլն:

Եւ... լսեց անունը...

Ոտքի ելաւ:

Կարծես ամէն մարդ թքեր էր վրան. այնքան արիւնը կը խեղդուէր անձկութենէն, տեսակ մը խնդուքի ճիւղ մը լսեց ետեւէն: Հողը չէր, գլուխը վեր կեցաւ, եւ բռնեց վկաններուն տեղը:

— Կ'երդնո՞ւմ, ըսաւ, եւ երկու բառով լրացուց ըսելիքները, այնքան հանդարտօրէն ըսաւ ամէն ի՞նչ որ կարծես ընդունուած մահուան մը կ'երթար:

— Կը տեսնէ՞ք, — շարունակեց փաստաբանը, ահաւասիկ այս կինը որ կը խոստովանի թէ Ալպէս իրիկուայ 7-էն մինչեւ առաւօտեան 7-ը իր տունը անցուցած է:

Ձեռնակները Ալպէսին, սակայն կը զգար անոր գեհնի պէս նայուածքը իր վրան: Աչքերը մեռած լուսիններու նման կը սառնէին ակնակապիճին մէջ:

Ալ կարծէք փաստաբանին խօսքերը չէր լսեր, կը լսէր միայն տեսակ մը տաղանկալի աղմուկ ուղեղին խորքը, ծովէն ելած ճիւղերու նման...

Պիտի պատուէր պատնէշը երկրային ակուններով, երթար Ալպէսին քով, բոտ մը ըսէր անոր, ընկղմէր անտակ մը ճշմարտութեան մէջ, եւ լար, լար ահռի ուժով, տարուայ մը լացը, տարիներու լացը, մանկութեան եւ զրկուած երիտասարդութեան լացերը... Հայր շունհնալու լացը:

- Քանորդ ժամէն վճիռը:
 Ի՞նչ վճիռ. այսքան շո՛ւտ... Դրա-
 մը ամէն ինչ կ'ընէ. պիտի վրկէին Ալ-
 պէրը, վստահ էր: Վերջի ըրի՞ մտածեց-
 ւո՞րժամ մտատեսիլ մը ունեցայ, Հերո-
 սուհի եղայ ես ինծի համար, մինչ մար-
 դիկ պիտի խնդա՞ն վրաս, պիտի խըն-
 դա՞ն, խնդա՞ն...
 Ձէր սպասած: Վազած էր դուքս,
 վազած մերսին արիւնը կլլելով. դուքս
 էլած պահուն նայուածքները ծեծած էին
 ջիղերը. հողը չէր, մէկ բան գիտէր
 միայն. տղա՞յ մը կար, տղայ մը, այր
 մը, որ անսխիթ պէս բաշխած էր իր տա-
 նապանքը, շոյած էր մինակութիւնը...
 անհայր ըլլալու տուայտանքը:

Թերթերը յայտարարեցին Ալպէրին
 ազատու՛մը: Արդէն կը սպասէր անոր.
 ուրախացաւ, սահայն...
 Օրեր անցան, Ալպէր չեկաւ, սպա-
 սեց ժամեր նոյն տեղը, անոր՝ որուն հա-
 մար բան մը ըրած էր կեանքին մէջ:
 Օր մըն ալ թերթի մը մէջէն կարդաց
 թէ ամուսնացած էր բարձր ընտանիքի
 աղջկայ մը հետ...
 Ձլացաւ, սահայն օրեր բան մը չկե-
 րաւ...
 Եւ օր մըն ալ այդպէս մեռաւ, իր-
 քեւ Մարտի Բէրիէին աշխատաւորու-
 շին... ճտարատ կարող աղջիկը, որ մե-
 ոած էր տղու մը համար միայն:

Ա. Զ.

ՀԱՐՑՈՒՄ

Ո՞րն է մեծը. իմ սի՞բուր այս,
 Թէ երկիմքը՝ հեռի, անհաս.
 Խե՛ սաստիքը սր հուն չունին,
 Ու կը ծըփան մէջն անհունին:

Ի՞նչ է խորհուրդն իմ էութեան,
 Որ ծիք չունի, ո՛չ ալ սահման.
 Արկէ՞ եկաւ, ս՞ր կ'երթայ ան, -
 Այդ յարածուսի կամ անվախեան...:

Այս աննշմար կաւին համար,
 Շատ չէ՞ ձգտումն այս բազմալար:
 Արարչակերտ բիւր սերերով,
 Ինչո՞ւ արդեօք, չի յագեցար:

Սէ՛ր կ'որոնէ, բայց երբ գտնէ,
 Գիտես թէ գայն պիտ' զգեստէ,
 Թռչի վերեր, խոյանայ վար,
 Նոր սերերու սիրոյն համար:

Խրար ճերեակ կամ ու ոգին,
 Կը փրփրին, կը պայքարին,
 Ու չես գիտեր թէ ո՞րն է մեծ,
 Ո՞րն է փոքրը այդ երկուքին...:

Հովիվուտ ԳԵՂԱՄ-ԳԵՂԱԿ

Իմացական Հարժու՛ւ՛մ

Ս Ա Ր Թ Ր ,

ՅԱՌԱՋԱՊԱ՛Հ ԹԷ ՅԵՏԱՊԱ՛Հ

Մարդ մը որու մասին՝ առիթ ու Իրաւունք՝ օճառ հոտող նպարավաճառէն մինչեւ ծեղծեղուն դասախօս, ամէն ժանգոտած քաղցրենի կրնան դտնել, այսպիսի մարդ մը դիւանադիտական խորհրդադաւոր աշխարհը ու մանաւանդ սինէմային մոզական տիեզերքը՝ դիւրաւ կրնան ստեղծել: Այս կարելիութիւնը բնական երեւոյթ է: Հոն ուր կացութիւնը կը սկսի մտահոգիչ դառնալ, դտնելն է, վախով ու շուարումով՝ զերասանի մը, երգչի մը կամ ծերակուտականի մը վարի վերոյ հասարակ մարդկայնութեան կարգին, Եւրոպայի մեծագոյն մտաւորականին անունը: Անցեալ տարի թերթերը երկու կարեւոր գէպքերու լուրը տուին սեփականներու մէջ կղզուած մարդկային զանգուածներուն - թէ ինչպէս Նոպէլեան մրցանակը Մարթրի արուեր էր եւ թէ ինչպէս ան մերժեց էր: Քանի մը հանդէսներ շատ աւելի կարեւոր լուր մըն ալ հաղորդեցին զարգացած կոչուած զանգուածին - թէ Մարթր Լէ Վօ (բառեր) անուն գիրք մը հրատարակ հաներ էր: Անկասկած երկրորդը առաջիններէն շատ աւելի արժէք ունի, որովհետեւ Մարթր անձ մըն է որուն մէկ տողն իսկ բացառիկ ցայտք ու արձագանգ կը ստանայ շնորհիւ իր դրաւած գիրքին: Զկայ մարդկային որեւէ հիմնական հարց որու ճշմութեան առթիւ Մարթրի մաս-

ծումին կամ արարքին ներդրութիւնը զգալի չըլլայ: Այդ իսկ պատճառով իր մասին քանի մը տող անհրաժեշտ կը դառնայ:

Կարելի չէ վերջնական կերպարանքի տակ բանաձեւել Մարթրի գործը: Ոչ թէ որովհետեւ դեռ ողջ է, ոչ ալ որովհետեւ Ֆրանսական մտաւորականութիւնը իր մասին հակադիր դատումներ ունի տակաւին, հակառակ որ Շուէտի Ակադեմիան կը թուի այդ մասին վերջնական կարծիքի յանգած ըլլալ: Մարթրի ողջ ըլլալը չի նմանիր Մօրիաքի, Քաղիմօտայի կամ Շթայնպէքի ողջ ըլլալուն: Մարթրի կեանքը իր անձին բազմաթիւ յատկութիւններէն մին է լուկ, զովն ի վեր իր մարդկային ճակատագրին, իր արուեստին, իր իմաստասերական աշխարհին: Ան տեսակ մը խորհրդանշան է, տեսակ մը քօթիմ կորսուած մարդկութեան մը թէ գալիք զանգուածներու, պարտութեան թէ յաղթանակի դրօշակ մը: Այս իմաստով է որ իր անձը անսխառտեսելի ու անտարազելի յատկանիշ մը ունի: Ինչպէս որ մեծ ժողովուրդ մը միշտ աւելի մեծ է քան իր պատմութիւնն ու հայրենիքը, այնպէս ալ մեծ մարդը դուրս կը յորդէ իր կեանքէն: Պիտի չիտօսինք իր կեանքի մասին:

Ուրեմն, Մարթրը ոչ թէ ողջ է՝ այլ ողջ ըլլալու իւրապատուկ ձեւ մը ունի՝

որու համար ինքզինքը պատասխանատու կ'ուզէ բռնել: Եւ իրօք, իր կեանքի պատմութիւնը, Հայ Կնոջ դերի մասին դասախօսութեան մը շտի տափակ բան մըն է: Այդ ձեւը՝ կամ ձեւերը՝ բուն իսկ կեդրոնական էութիւնը կը կազմեն, ըստ մեզի, իր ստամին - այսինքն՝ շկարներով քլլալու տոսմը:

Այդ ոգորդութիւնը սակայն իր դիտնալիք բանն է ու չի կրնար մեզ հետաքրքրել: Ո՞ր մէկ նախադաշը կամ դատարկագորտը չունի այդ: Մեզի համար շահեկանը իր անձին միւս կողմերն են. գործերը, օրինակ: Չենք գրադիր մատենացանկով. բացէք Ֆրանսական որեւէ դրական թերթ կամ նոյնիսկ Պէրուսի Հայերէն թերթերուն պէս հասարակ լրագիր ու հոն կը գտնէք իր տաննակներով հատորներուն լրիւ ցանկը, որու անկասկած կ'ընկերանայ ընդարձակ, շատախօս բացատրական մը ուր միքրօսօրիք քննադատը ինքն իրեն բաներ մը կը մուտայ: Ի վերջոյ, ով որ բան մը կը կարծէ ինքզինք՝ կրնայ դրել Սարթրի վրայ, այնքան շատ են իր գործին երեսները - պատմութիւն, վէպ, թատրոն, դրական քննադատութիւն, հոգեբանութիւն, իմաստախորութիւն, հրապարակագրութիւն, քաղաքական գիտութիւններու տեսութիւն, բարոյագիտութիւն եւ այլն: Ո՞րն է այս բոլորէն իր Հիմնական ճամբան: Այնքան ալ կարեւոր չէ, որովհետեւ բոլորն ալ կը տանին նոյն խորհրդաւոր քաղաքիին, հոն ուր Սարթրի նմանող անձ մը կայնած է ու կը փորձէ իր մարդկային արկածախնդրութիւնը:

Խորհրդաւոր՝ որովհետեւ Սարթրի գործով կը հասնինք տեղ մը ուր լինելութեան միքրօսօրիք պահերը, մտածումի մայթքումը ու արարքի սկզբնաւորութիւնը իրար կը հանդիպին: Հոն է իր ամբողջութեան դադանիքը ու իմաստը: Ի՞նչ տեղի կ'ունենայ այդ հրապարակին մէջ: Ի՞նչ են այս երեք իրողութիւնները որոնց մասին մեզի պէս հասարակ մարդիկ հարցում միայն կրնան

հարցնել ու յուսալ որ պատասխան մը կայ տողին ծայրը:

Բայց դեռ նեղացուցիչ աղաղակ մը կայ այս կացութեան մէջ: Այդ երեք թիւերն են - արուեստագէտը, մտածողը ու իրագործիչը: Շատ սխալ է ու խեղճուած է նոյն ատեն: Օրինակ, սա իրագործիչ յատկանիչը: Ֆրանսական րեզիստան, Պոլտարէլո, Ալճերիա, Գուպա, Սթոքհոլմ՝ անշուշտ նոյն անձը չէր, չէր կրնար ըլլալ: Գոնէ Հիմա, իրեն համար յստակ եղաւ որ նոյն անձը չէր: Յետոյ, այդ քաղաքական դիրքաւորումները, իրագործումները, մեծ ծնօքեր, բարոյական արարքներ են խորքին մէջ, անկարելի միասնականութեան մը, իր մանկութեան արտում միակութեան մեղքերը քակելու ցանկութիւն մը, մարդկային կարօտը, ու նորութիւն չեն բերի դարու զգայնութեան մէջ: Մալրօ կը պատմէ ինչպէս սպաննական քաղաքացիական պատերազմի համայնալար գերիներ ատոր գերազանց օրինակը տուած են: Ամէն մտաւորականի դադանի կարօտն է այդ ու ամէն մաքի աշխատաւորէ կը պահանջուի ատոր իրականացումը: Նոյնիսկ նոյնպիսի պոլիտիկաներու խաղին զոհ դացած ըլլալու նուաստացումը կայ մէջը: Կարծէք թէ ինք չէր յոտակասութեան թոյնը մինչեւ մրուր հեղձօրէն խմողը: Այնպէս որ մնացին երկու հատ միայն - արուեստ ու մտածում:

Սարթրի դրականութիւնը սկսած է այլեւս համարարանական տօքթօրալի նիւթ դառնալ: Լաւ նշան չէ, իրեն համար մանաւանդ քանի որ իր ամէնէն արհամարհած կենդանիին՝ մեռած, թաղուած բայց դեռ բաներ մը կրկնող փրօֆեսօրին՝ ձեռքը ինկած է ան: Ու հոս է որ արուեստ-մտածում եզրերը կը յրատակնան: Սարթրի մեծագոյն թշնամին ոչ թէ խորանարդ պոլիտիկան է կամ դասալիք դրողը՝ այլ զուտ մտաւորականը, մաքի կուսանոցներու ներքինին - Լա Նօզէի Հերոսը, Բօքանթէն իր կէս կատար ուսումով ու բացակայութեամբ, Լէ Մէն Սալի Հիւկօն զոր խրտուիլակի մը վերածած է ինք: Սուտ մտաւորականը ան

է, ըստ իրեն, որ բառերու հնայֆիմ զոհ կ'երթայ, ինչպէս եղած էր ինք, Սարթրը իր երիտասարդութեան ու մինչեւ իսկ Հասունութեան դռները: Ատոր համար է որ մասնաւոր քաչողութիւն մը ունին իր վրայ ոչ-մտաւորական, բնազդային անձերը - Քասթրօ, ժընէ, Արթօ, համայնաւարները, առհասարակ յեղափոխական խառնուածքները:

Ով որ բառերէն չի տարուիր, մեծ ու դիրուկ բառերէն՝ օրինակ՝ բարոյակաւնութիւն, իմացականութիւն, փիլիսոփայութիւն, մշակոյթ, քաղաքակրթութիւն, Հայրենիք, ներշնչում եւ այլն՝ ան միայն պարկեշտ անձն է: Ամբողջ Հարցը զոհ չերթալն է գլխու պտոյտ տուող՝ ըլլալու, մտածելու ու զգալու աւանդական Փօսփիւններուն: Ապրիլ 1965-ին ու դեռ Հաւատալ մարդկութիւն, քաղաքակրթութիւն, Աստուած ու իտէլայ անուանուած յղացքներուն՝ կը նշանակէ մեղսակից ըլլալ, բարեմիտ քնաչլիկներու աւհաւոր տղիտութեան ու դաւադրութեան: Արեւմուտքը իր կործանումին կը Հասնի, ներսէն ու դուրսէն նեխած՝ ու դեռ կուն մարդիկ որոնք կը յուսան, կը Հաւատան ու կը Հաւատացնեն...: Այս է որ Սարթրը չի կրնար մարտել: Քամիւ, Մէրիօ-Բօնիթի, Կապրիէլ Մարտէլ, Վօրիաք, Տօմբնաք - այս մարդիկը իմացական բարձրորակ ճիւղներ են, ըստ Սարթրի, որոնք իրենց պտուքովա իտէլիցմին մէջ կուկուզ ըրած կ'ընկերանան Պատմութեան առանց շատ բան Հասկնալու: Սարթրը կը բաժնուի իր ընկերներէն, պատերազմ Հռչակած Համատարած Բոմֆօրմիզմին - ոչ մէկ խօսք, բառ, ստորակէտ՝ յանուն ընկերային կեդճիթի ու բրօքօֆօլի, ոչ մէկ աւուր պատշաճի նախադասութիւն ու ճառ՝ ի ներկայութեան Եուէտի ծպտուած թազաւորին ու Ակադեմիի ու այլ անձերու տնանձնական իմաստութեան, սառած բարոյականին, բոլորն ալ խեղճ ու կրակ մարդեր, շատ Հաւանաբար, իրենց ողորմելի պատմութիւններով ու սիրէի առիւծներու: Զրտած աչքերով:

Այսպէս, միակ առաքինութիւնը կը

մնայ լիւսիտիթէն, յստակատեսութիւնը: Ոչ թէ Տէքարթի լիւսիտիթէն որ անի կը յանդի, ոչ թէ Վայէրիի գուռ իմացական յստակատեսութիւնը որ նըպատակ էր քան միջոց, ոչ ալ Ժիտի Հոգեբանական վճիտութիւնը, անկեղծութեան կարօտը որ իր մորթէն շատ շըհեռացաւ, այլ մեր արդի ժամանակները յստականշող այդ ճշմարտութեան պահանջը, նուաստացած, լքուած, քայքայուող ու կանխահար մարդու միակ յանցանքը ու փրկութեան միակ կարելիութիւնը: Այս պատճառով է որ Սարթրի գոյապաշտութիւնը, ոչ Հիւսէրիի Բրանստնտան գուռ գիտակցութեան մէջ, ոչ ալ Քիբրիկարաի Վիտիճէ Էնթակայականութեան մէջ կը խրի: Իր Գոյապաշտութիւնը տարրեր բան է - ան լիւսիտ անձին յուսահատ ճիզն է գոյութեան խարուսիկ, երկվարկեանային, անտարազելի իրաւութիւնը Հաշտեցնել այդ գոյութեան գիտակցութեան Հետ: Ու երբ այդ գոյութիւնը մերկացած է իր անցեալի ժառանգական բոլոր ծպտումներէն ու ծէսերէն, վերածուած է աննշանութեան քառակուսի արմատի, բռնուած տիեզերական խնայարած Հակատեսութիւններու:

ու անիմատութիւններու շուրջպարին մէջ, ու երբ այդ կացութեան գիտակցութիւնը տիեզերքի ամայութեան մէկ ծայրէն միւսը կ'արձագանգէ մտնելէ առաջ ինքն ալ նոյն շուրջպարին մէջ՝ ալ կը Հասկցուի թէ ինչու Սարթրի գոյապայտութիւնը ոչ միայն փիլիսոփայութիւն չէ այլ մտածումի կառոյց իսկ չէ: Այլ՝ ապրումի մը վկայութիւնն է, իր յիշչէական կամ պէրկսօնեան առումով: Մարդ ինքզինքէն բացակայելով միայն պիտի կրնայ իրականանալ, իր Հազիւ Հազ ըլլալու հաւանական կարեւորութեանէն պիտի Հանէ իր իմաստը կամ ներկայութիւնը կամ ապրելու առիթը կամ արժէքը:

Արժէք բառը մեզ կը նետէ բարոյականի աւազուտքին մէջ: Սարթրի գոյապայտութիւնը Հակասութիւնն իսկ է որն է բարոյական ընթացիկ ըմբռնումի: Ինք որ մարդ էակը բացարձակապէս ազատ կը Հուշակէ, դուրս՝ բարոյականի ցանկապատէն, ինք չէր կրնար ազատութեան բարոյական արժեւորում մը տայ: Այնպէս որ ազատութիւնը, Հիւշական ուժի նման պահուած մարդուն գոյութեան մէջ՝ միակ կարեւրի ու ապաբարոյ ուժն է: Աչ խելք, ոչ սիրտ - այլ անկուպ ու սառած աչքը գիտակցութեան, որ կը փորձէ, ինչքան ազարդիւն ձեւով, իր միակ արժէքը՝ ազատութիւնը՝ իրականացնել: Իրականացնել, բայց ո՛ր: Արուեստի ու մարդոց մէջ:

Գրազէտ-մտաւորական անձնքու ցեղ մը գոյութիւն ունի այսօր որուն Համար շատ յատակ չէ թէ ի՛նչ է իր գոյութեան իրաւունքը: Այսինքն, ընդունելով իբրև մեկնակէտ թէ փրոսկրէ աշտարակները շատոնց ի վեր քանդուած են ու դրողը

ընկերային անձն է փար էփուլանս, Հարց կը դառնայ գիտնալ թէ ընկերութեան բարոյական, կենցաղային ու դեղագիտական չափանիշներու արագ ձեւափոխութեան դիմաց մեր արդէ ժամանակներուն մէջ, ի՞նչ դատի սպասին պիտի արամադրէ իր ազատութիւնը: Պիթըղներու կօշիկները, մութարտի աֆիշներ, Քեֆնիսիլներու, լրագրողներու եւ Հոգեբաններու կիսամերկ խուժանը, ամսագուկ ու ճաղատ դիւանազէտներ կը բռնանան զանգուածներու միամիտ գիտակցութեան վրայ ու Պատմութիւն կը կերտեն: Գրազէտ-մտաւորականը ի՛նչ պիտի ընէ - Հին ու փորձուած բայց քանի մը տարի առաջ ողջ ողջ թաղուած արժէքներու սիրոյն յետապահ կոխ՝ պիտի ընէ թէ այս ներկայ խուժանին զլուխը պիտի անցնի ու յառաջապահը պիտի ըլլայ: Ծութ Սարթր կը Հուշակէ թէ մեր դարու ամէնէն Հրատապ Հարցը, դրազէտին թէ Հասարակ ընթացողին Համար՝ մարդկութեան երկու երրորդին սովաւար ապրելն է, ո՞ր ճակատի վրայ է որ իր կըռուր պիտի մղէ: Եւ որ ժամանակներու պորտին կայնած, Սարթր կը նետէ Հարցումը անոր, որ ոչ երկինքէն, ոչ ալ երկրէն կը սպասէ իր փրկութիւնը, այլ իր իսկ անձէն, իր դիքք որուելու քաջութեանէն: Առաջին քաջութիւնը՝ կարենալ յատակ տեսնել իր իսկ անձը, իր տաքուկ, լալկան ու քաշկուտուող մանկութեամբ ու զայն ուրանալ նոյնիսկ, ուրանալ մինչեւ երէկ՝ եթէ Հարկ է: Յետոյ, քաջութիւնը՝ ուրանալու մարդկութիւնը՝ զայն կրկին գտնելու Համար:

Այս տեսակ մարդ է Սարթր:

Վ. ՕՇԱԿԱՆ

**ՀԱՅ ԱԶԳԻ ԿԱԶՄԱԻՈՐՄԱՆ ԵՒ ՆՈՐԱ
ԱՅԺՄԵԱՆ ԿԱՅՈՒԹԵԱՆ ՈՒՍՈՒՄՆԱՍԻՐՈՒԹԻՒՆԸ
ԽՈՐՀՐԴԱՅԻՆ ՀԱՅԱՍՏԱՆՈՒՄ**

Եւ քանի որ Վինչեւ համաշխարհային մասշտաբով պրոլետարիատի դիկտատուրայի իրազօրծումը եւ, առաւել եւս, մինչեւ սոցիալիզմի յաղթանակը բոլոր երկներում՝ դեռեւս հեռու է» - Ստալինը անհրաժեշտ էր համարում ոգնել խորհրդային երկրի «վերածնունդ ազգերին՝ որքի կանգնելու ամբողջ հասակով, աշխուժացնելու եւ զարգացնելու նրանց ազգային մշակոյթը» եւսլին, այլապէս՝ «սոսանց դրան՝ մեզ մօտ չի լինի ոչ արդիւնաբերութեան ու դիւղառնտեսութեան իսկական վերելք, ոչ էլ մեր երկրի յուտալի պաշտպանութիւն»։ Ստալինը այդ ծրագրային դրոյթներէց կենտրով՝ զործնական քաղաքականութեան մէջ առաջ քաշեց «վիկիտուսական շովինիզմի» եւ «տեղական նացիոնալիզմի» դէմ միաժանակ պայքարելու պահանջը։ Իր հաշուետու զեկուցումներէց մէկում նա ասում էր այդ առթիւ. -

«Վիկիտուսական շովինիզմի կառուցման ժամանակաշրջանը ՍՍՌՄ-ում՝ ազգային կուլտուրաների քայքայման ու վերացման ժամանակաշրջան է։ Բանը հէնց դրա հակառակն է։ Իրականում պրոլետարիատի դիկտատուրայի եւ սոցիալիզմի կառուցման ժամանակաշրջանը ՍՍՌՄ-ում ազգային կուլտուրաների, - բովանդակութեամբ սոցիալիստական եւ մեւով ազգային կուլտուրաների ծաղկման ժամանակաշրջան է, որովհետեւ իրենք ազգերն էլ սովետական կարգերի ժամանակ ո՛չ թէ սովորական «ժամանակակից» ազգեր են, այլ սոցիալիստական ազգեր այնպէս, ինչպէս նրանց ազգային կուլտուրաները ըստ բովանդակու-

թեան ոչ թէ սովորական, բուրժուական կուլտուրաներ են, այլ սոցիալիստական կուլտուրաներ»։

Պօւքով հանդէս գալով «վիկիտուսական շովինիզմի» դէմ, Ստալինը զործնական քաղաքականութեան մէջ առտիւնանարար անց էր կացնում յարանուն կենտրոնացման դիծը, այդ նանապարհին ամենազաժան ճնշամիջոցների ենթարկելով ոչ-ուսական ազգերի բուն ազգային ուժերին՝ «տեղական նացիոնալիզմի» դէմ պայքարելու պատրուակով։ Տեսականօրէն հնարաւոր է, որ որեւէ ազգ իր զարգացման ընթացքում իւրացնի աւելի շատ սոցիալիստական տարրեր, առանց որակապէս փոփոխելու եւ անպայման սոցիալիստական դառնալու։ Բայց դա հնարաւոր է միայն տուեալ ազգի ներքին ուժերի անկաշկանդ զործունէութեան, ազգային ներքին ուժերի փոխազարձ ներզործութեան եւ վերադասաւորումների պայմաններում։ Իսկ դա պատրանք է խտտօրէն կենտրոնացում, օտար պետութեան անհարգատ դրկում։

Չնայած Ստալինի հրատարակ հանած «սոցիալիստական ազգերի» գոյութեանը, 1930-50 թուականներին շեշտը աւելի շատ դրում էր «մեւով ազգային, բովանդակութեամբ սոցիալիստական կուլտուրայի» եւ «ժողովրդական տնտեսութեան զարգացման» առօրեայ առաջադրանքների վրայ, քան թէ բուն ազգերի գոյութեան ու պատմութեան ուսումնասիրութեան վրայ։ Պորհրդային Հայաստանում, օրինակ, թէեւ պարբերաբար քիչ թէ շատ ուսումնասիրութիւններն էին հրատարակւում «հայ ժողո-

մրդրի պատմութեան», «անցեալի կուտարական ժառանգութիւնը քննադատաբար իւրացնելու» եւ անօրեայ տնտեսական ու մշակութային հարցերի շուրջ, — սակայն միանգամայն անտեսուած էր Հայ ազգի, թէկուզ եւ «սոցիալիստական Հայ

ազգի» պատմութեան հետ կապուած հարցերի ուսումնասիրութիւնը: Այդ գործի սկիզբը դրուեց միայն 1950 թըւակահաններին: Դա, անշուշտ, համախորհրդային երեւոյթի մէկ դրսեւորումն էր:

ՉՈՐՐՈՐԴ ԳԼՈՒԽ

1947–1952 թուականներին Խորհրդային Միութիւնում կազմակերպուեցին, կուսակցութեան կենտրոնի հրահանգով, ընդհանուր միժարանութիւններ փիլիսոփայութեան, պատմութեան հարցերի, լեզուաբանութեան, կենսաբանական դիտութեան, տնտեսագիտութեան շուրջ: Այդ միժարանութիւններում թէեւ նախապէս յայտնի էր, թէ ո՛ր տեսակէտը պիտի «յազօթի», այնուամենայնիւ խըժորուեցին թարմ ըմբռումներ: Իսկ միժարանութիւնների մերուտ կազմակերպումը, ի հարկէ, պատահական չէր, այլ իր հերթին հետեւանք էր հասարակական ուժերի առկայ մերադասաւորման:

Այդ իրադարձութիւններին զուգընթաց՝ երեւան եկաւ նաեւ «խորհրդային ազգերը» ցայտուն դարձնելու հակումը: Այդ հակումը իր դրսեւորումը աւելի շեշտուած կերպով դտաւ մանուանդ Ստալինի մահուան անմիջապէս նախօրոյց տարիներում եւ մահից յետոյ, երբ «սոցիալիստական ազգերը» դարձան յատուկ ուսումնասիրութեան եւ քարոզչական ցուցահանման նիւթ, մէկը միւսի յետեւից սահմանուեցին միութենական հանրապետութիւնների «ազգային» դըրօշներ, իսկ աւելի ուշ՝ խորշչովեան վերելքի ժամանակ՝ արշաւ կազմակերպուեց «միութենական հանրապետութիւնների իրաւունքները ընդլայնելու» օւղղութեամբ:

Յիշեալ ընդհանուր երեւոյթներով է բացատրուում նաեւ Հայ ազգի եւ «սոցիալիստական Հայ ազգի» մերաբերեալ յատուկ ուսումնասիրութիւնների երեւան դայը: Սակայն, թէեւ հանքածանօթ Հայ ազգը աւելի հին է եւ աւելի երկար

պատմութիւն ունի, քան այսպէս կոչուած «սոցիալիստական Հայ ազգը», ուսումնասիրութեան գործը սկսուեց վերջինից, հետագայում միայն միւսին հասնելու համար: Արդէն այդ աշխուժացման հիմնական նպատակն էր աշխարհի ոչկոմունիստական երկրների ժողովուրդներին ցոյց տալ խորհրդային ազգերի «սովորենութիւնը» եւ «ապացուցել» «բուրժուական նացիոնալիստների» հակահիմունիստական «զրպարտութիւններին» անհիմն լինելը:

Այդ աշխուժացումը ի՞նչ շօշափելի դրսեւորումներ ունեցաւ Խորհրդային Հայաստանում: Անտարակոյս, հարկ չկայ քննութեան առնել լրագրական ընթացիկ քարոզչութիւնը «սոցիալիստական Հայ ազգի» տարփողման օգտին: Թէեւ դիտական լինելու յաւակնութեամբ հրապարակ հանուած միւս յօդուածներն ու զբոյրչիւրը եւս քիչ են ստրբերում սովորական քարոզչական նիւթերից, բայց որովհետեւ դրանք իրենց համար ելակէտ են ընտրում ընդհանրացումների հետապնդումը, — արժանի են ուշադրութեան՝ որպէս ժամանակի տրամադրութիւնների արտայայտութիւն:

1952 թուի Ապրիլին Հայկական ՍՍԻ Գիտութիւնների ակադեմիայի «ՏԵՂԵԿԱԳԻՐ» ամսագրում տպուեց պրոֆ. Վ. Պարսամեանի «Հայ ժողովրդի որպէս ազգ կազմաւորուելու հարցի շուրջ» վերնազգրով յօդուածը, որը, խորհրդային ազգիւրների վկայութեամբ, «ժամանակակից Հայ ազգի կազմաւորման ինքնուրոյն հետազոտութեան առաջին փորձն» էր: Յօդուածը հետեւում էր վրաց ազգի կազմաւորման մասին Ստալինի առաջա-

դրած սխեմային եւ նմանութեան կարգով էր քննարկում ժամանակակից հայ ազգի կազմաւորման ընթացքը: Այնուամենայնիւ, Վ. Պարսամեանի այդ յօդուածում եւ այնուհետեւ, «Հայ ժողովրդի պատմութիւն» ղարոցական դասագրքի համապատասխան մասերում, նշմարում էին որոշ յատաշէրմութեան սաղմեր:

Նոյն 1952 թուի Մարտին, միեւնոյն պարբերականում, տպուէց ղոցենտ Ա. Մ. Յակոբեանի «Սոցիալիստական հայ ազգի կազմաւորման եւ ղարգացման մասին» վերնագրով յօդուածը, որը, նոյնպէս, խորհրդային ազրիւրների վկայութեամբ, «հայ սոցիալիստական ազգի հետազօտման առաջին փորձն էր»: 1953 թուականին երեւանում լոյս տեսաւ նոյն հեղինակի «Հայ սոցիալիստական ազգի ձեւաւորման եւ ղարգացման մասին» գասխօսութեան սղազրութիւնը, որը վերջիւ յօդուածի բովանդակութեան կրկնակի ղարագրանքն էր: 1954 թուին հրատարակուէց Ա. Մ. Յակոբեանի «Սոցիալիստական հայ ազգը» ղիտահանրամատչելի գրքոյիւ: Այդ գրքոյիւ եւս կազմուած էր ընթացիկ սխեմայով, որի վրայ կանգ կ'առնենք ղել յետոյ:

Հայ ազգի կազմաւորման եւ ղարգացման ընթացքի ուսումնասիրութեանն էր նուիրուած նաեւ Մ. Ա. Մելիքեանի 1953 թուին պաշպանած թեկնածուական ղիտերտացիան՝ «Հայ սոցիալիստական ազգի ձեւաւորման եւ ղարգացման հարցի ղուրջը»:

Վերոյիշեալ ուսումնասիրութիւնները հիմնականում ղէին հեռանում այն ժամանակ պարտաղիր սասլիներան սխեմայից եւ նրա հիման վրայ էլ ղանում էին իմաստաւորել հայոց պատմութեան տուեալները: Սակայն այդ ժամանակուայ հրատարակասուական միտլորտը պատկերօցներու համար, ղափաղանց ցարտուէն օրինակ է Ա. Մ. Յակոբեանի «Սոցիալիստական հայ ազգը» 122 էջանոց գրքոյիւ: Յատկանշական է, որ հեղինակը էր գրքոյի սկզբում հարեւանցիօրէն Մարքսին, Էնգելսին եւ Լենինին յիշա-

տակելուց յետոյ, հետագայում մէջբերումներ է կատարում միայն Մտալինից, երբեմն նաեւ ժղանովից, Մալենկովից եւ Մոլոտօւից: Այդ մէջբերումներով եւ ղանաղան վիճակաղրական թուերով էլ ներկայանում է գրքոյիլ՝ անխուսափելի ղարողական մեկնարանութիւններով հանգերմ:

Յակոբեանը համառօտակի յիշատակելով, թէ ինչ տեղ է բռնում աղգային հարցը մարքս-լենինեան ուսմուէքի մէջ, գրում է, որ՝

«Աղգային հարցի հետագայ մշակման ու ղարգացման պատմական մեծադոյն ծառայութիւնը պատկանում է Վ. Ի. Լենինի հաւատարիմ աշակերտ, նրա գործը ղարունակող Ի. Վ. Մտալինին: Ի. Վ. Մտալինը աղգային հարցի վերաբերեալ էր ուղիատութիւններով հարստացրել է մարքսիզմ-լենինիզմի ղանձարանը»:

Այնուհետեւ պարգում է, որ Մտալինի «աշխատութիւնները հանգիտանում են ստեղծաղործական մարքսիզմի փարլուն օրինակներ», որ ղի. Վ. Մտալինի «Աղգային հարցը եւ լենինիզմը» կրօսիկ աշխատութեամբ մարքսիստական-լենինեան ղրականութեան մէջ առաջին անգամ առաջ է ղաշուել նոր, սոցիալիստական աղգերի հարցը եւ ստեղծուել է ամբողջական թէորիա, մեր երկրում հին, բուրժուական աղգերի փլատակների վրայ ծագած ու բուռն ղարգացում ապրող այդ նոր, սոցիալիստական աղգերի մասին»: Եւ ամբողջ գրքոյիլ ղարագրուած է այդ ողով: Թէեւ այն լոյս է տեսել Մտալինի մահից յետոյ, բայց ինեցիայի կարղով նրա մէջ պահպանում էին ղրանից առաջ ղոյութիւնն օուեցող ղրական օովօրութիւնները:

Յակոբեանը, ելնելով ստալինեան այս կամ այն առթիւ տրուած յայտարարութիւններից, ղտնում է, որ «հայ բուրժուական աղգը» եւս առաջացել է 19-րդ դարի երկրորդ կէսին, որին նպաստեցին 1870 թուականի ղիւղացիական սեֆորը եւ 1870-1900 թուականներին Անղրկովկասում կատարուած ճանապարհաշինա-

կան աշխատանքները: Այնուհետեւ նա գրում է:—

«Ինչպէս բոլոր բուրժուական ազգերի, նոյնպէս եւ բուրժուական Հայ ազգի ղեկավարող ուժը Հանդիսացել է բուրժուական՝ յանձինս իր նացիոնալիստական պարտիաների եւ Հոսանքների՝ դաշնակների, հնչակեանների, սպեցիֆիկների եւ այլն — որոնք ձեւաւորուեցին 19-րդ դարի վերջերին — 20-րդ դարի սկզբներին: Իրենց քաղաքականութեամբ ու գործունէութեամբ այդ պարտիաներն ու Հոսանքները Հայ ժողովրդի մէջ պրոպագանդել եւ իրականացրել են նացիոնալիզմի թունոտ դաղափարները՝ դասակարգային խաղաղութիւն եւ միասնութիւն ազգի ներսում, անվստահութիւն եւ ատելութիւն միւս ազգերի նըկատմամբ, ազգի տերիտորիայի ընդարձակում միւս ազգերի տերիտորիաները զաւթելու միջոցով, ազգային փոքրամասնութիւնների դաժան ճնշում, միասնական ճակատ իմպերիալիզմի հետ եւ այլն»:

Այդ վերջին վերագրումները նոյնութեամբ արտագրուած են Ստալինի Համապատասխան երկերից, որտեղ խօսուած է ճնացիոնալիստական պարտիաների գործունէութեան բնոյթի մասին առհասարակ: Եւ Յակոբեանը առանց տարրական ողջմտութիւն ցուցաբերելու՝ օղից վերցնելով իր մտքերը, այնպիսի գործեր ու միտումներ է վերագրում Հայ ազգային կուսակցութիւններին, որ պարզապէս անհեթեթութիւն են կազմում, ինչպէս, օրինակ, «տերիտորիաների դաւթում», «ազգային փոքրամասնութիւնների դաժան ճնշում», «միասնական ճակատ իմպերիալիզմի հետ»: Եւ դա այն ժամանակ, երբ Հայ ժողովուրդն ինքն էր ենթակայ այդ բոլոր ճնշումներին եւ դրանցից ձերբազատուելու ելք էր օրոնում: Ոչ միայն գիտութիւնից, այլ տարրական տրամաբանութիւնից շատ են հեռու այդ արատալայտութիւնները:

Այնուհետեւ Յակոբեանը իր գրքոյի մէջ մատը նուիրում է բացառապէս գոցիալիստական Հայ ազգի կազմաւորման

ու դարգացման» Հարցին, ընդ որում մի աւելորդ անգամ եւս պատմելով խորհրդրդային իշխանութեան Հաստատման եւ հետագայ տանամետեակների մասին:

Յակոբեանը Հարկ է Համարում զարմացնել գոցիալիստական ազգերի» գոյացման «Հարուածային թափոյն» եւ գրում է:—

«Ինչպէս ցոյց է տալիս Սովետական Միութեան պատմական դարգացման փորձը, ի տարբերութիւն բուրժուական ազգերի, մեզ մօտ սոցիալիստական ազգերը կազմաւորուեցին արագ կերպով եւ պատմականօրէն շատ կարճ ժամանակամիջոցում, յաղթահարելով բազմաթիւ դժուարութիւններ: Եթէ բուրժուական ազգերը կազմաւորուել են Հարիւրամեակների ընթացքում, ապա սոցիալիստական ազգերի ծագումը եւ կազմաւորումը տեղի են ունեցել ընդամէնը 10-15 տարիների ընթացքում»:

Իրա Համար էլ՝ «Սոցիալիստական Հայ ազգի ծագման օրիեկտիւ հիմունքներն են Հանդիսացել այն արմատական քաղաքական, տնտեսական եւ կուլտուրական փոփոխութիւնները, որոնք տեղի ունեցան պրոլետարիատի գիկտատուրայի Հաստատման շնորհիւ»: Անշուշտ, մի երկրում, որտեղ ազգերի գոյութիւնն ու վերացումը պայմանաւորուած է ԽՍՀՄ Գերագոյն Խորհրդի Նախագահութեան Հրամանագրերով, կարելի է նոյնիսկ տւելի կարճ ժամանակում ուղածի չափ սոցիալիստական ազգեր» կերտել, որոնք, սակայն, չեն կարող փոխարինել Հարիւրամեակների ընթացքում Հաստատական տեղաշարժերի հետեւանքով կազմաւորուած իսկական ազգերին: Եւ եթէ Խորհրդային Միութեան «սոցիալիստական ազգերը» անցեալից ժառանգած ազգային հիմք չունենային, ապա հազիւ թէ որեւէ մէկին յաջողուէր նոր ազգեր ստեղծել, ինչպիսի մակդերներ էլ որ նա յօրինելու լինէր: Եւ որքան էլ ճիշ թափուել բացատրելու Համար գրութուական ազգերի կազմաւորման պրոցեսի Համեմատութեամբ սոցիալիստական Հայ ազգի, ինչպէս եւ միւս սոցիալիստական

ազգերի կազմաւորման պրոցեսին՝ «մի շարք արմատական առանձնայատկութիւնները», - փաստը մնում է փաստ, որ այսպէս կոչուած «սոցիալիստական ազգ» հասկացողութիւնը իրական հասկացողութիւն չէ:

Վերոյիշեալ «առանձնայատկութիւնները թուարկելիս՝ Յակոբեանը պարզապէս կրկնում է ընթացիկ սոփեատութիւնները՝ առանց մի պահ անդրադառնալու, որ իրականութիւնը այլ բան է ասում:

Յակոբեանը այնուհետեւ ջանում է բացատրել, «թէ ինչպիսի փոփոխութիւններէ են ենթարկուել ազգին յատուկ շորս յատկանիշները սոցիալիստական ազգերի, այդ թւում նաեւ հայ ազգի մօտ»: Այդտեղ եւս Յակոբեանը ինքնուրոյն միտք չի յայտնում, այլ կրկնում է Խորհրդային Միութիւնում այդ առթիւ առհասարակ ասուած դրոյթները:

Ա. Մ. Յակոբեանի «Սոցիալիստական հայ ազգը» գրքոյից ինքտ կերպով ծանրաբեռնուած է Խորհրդային Հայաստանի արդիւնաբերութեան, գիւղատնտեսութեան, էլեկտրական էներգիայի արտադրութեան, որոշ չափով նաեւ մշակութիւնի վերաբերեալ մէջբերած թուական եւ տոկոսային տուեալներով: «Պատձա՛նկնում ի կական» սկզբունքի համաձայն, զբանջ, իբր, լիւսլի բաւական են, որպէսզի տպացուցուի, թէ իսկապէս դժուարութիւն ունի «սոցիալիստական հայ ազգ», որը որակապէս տարբերում է իրեն նախորդող, գրուածուական հայ ազգից: Եթէ այսօրուայ հայ ազգը հրապարակախօսութեան մէջ տարբերում է

երէկուայ հայ ազգից, ապա զա այն պարզ պատճառով է, որ կոմունիստներն անպայման ուզում են հակադրել այսօրը երէկուան, ինչ դնով էլ որ ուզում է լինի:

Իրականութեան մէջ, Խորհրդային Հայաստանում ապրող հայ ժողովուրդը աշխարհի բոլոր մասերում ունի իր ազգակիցները, որոնք հեռու են «տնտեսական կեանքի ընդհանրութեան», «աերիտորիալ ընդհանրութեան» եւ այլ՝ ազգին վերադրուող յատկանիշներից, բայց եւ այնպէս կազմում են մէկ ազգ, քանի դեռ այդ ժողովրդի անդամները գիտակցում են իրենց պատկանելիութիւնը մարդկային՝ մի վաղուց ի վեր ճանաչուած բնտանիքի: «Սոցիալիստական» կամ որեւէ այլ մակդէր չի կարող փրկել դժբութիւնը: Հայ ազգը կարող է այս կամ այն բնոյթը կրել, երբ իր հայրենի հողում ամբողջացած՝ ինքը իր օրէնքներով կ'ապրի, առանց կողմնակի խնամակալների եւ կնքահայրերի:

Սակայն Ա. Մ. Յակոբեանի գրքոյի երեւան դալը բնորոշում է 1950-56 թուականների զաղափարաբանական մթնոլորտը՝ ազգային հարցի վերաբերեալ: Աւելի առաջ չէր կարող հրատարակ դալ, որովհետեւ նրա պահանջը չբարկար: Գրքոյի շարադրման ոճն անգամ իր ժամանակի արտայայտութիւնն էր: Ինչ էլ լինի, նա սկիզբ էր դնում նոր շարժման՝ հայ ազգի կազմաւորման եւ զարգացման հարցերի ուսումնասիրութեան, թէեւ ուսա՛կոմունիստական հակումներով:

ՀԻՆԳԵՐՈՐԴ ԳԼՈՒԽ

Հայ ազգի պատմութեան հետազոտութեան վերջին հանգրուանն սկսում է 1956 թուականից: Այդ տեսակէտից ուշադրաւ է 1957 թուին լոյս տեսած Մեհենդյակ Արտաշէսի Մելիքեանի «Հայ ազգի կազմաւորման եւ նրա սոցիալիստական վերափոխման հարցի շուրջը» վեր-

նագրով 242 էջանոց գիրքը: Այդ աշխատութիւնը նախապէս լոյս տեսաւ ռուսերէն, որը, ինչպէս հաստատում է հեղինակը, «ընթերցողների որոշ շրջանի հրաշարաւորութիւն տուեց ծանօթանալու երկի հետ եւ արտայայտելու իր կարծիքը»:

Հայերէն հրատարակութիւնը կազմի վրայ կրում է Խորհրդային Հայաստանի պետական դրօշի գոյները, ինչ որ նոր երկուցի է: Այդ գոյները սահմանուեցին 1952 թուի Գեղարքունիքի 17-ին՝ Խորհրդային Հայաստանի Գերագոյն Խորհրդի նախագահութեան կողմից եւ ոչ-լիովին յիշեցնում են Հայկական ազգային եռագոյն դրօշի գոյները: Գիրքը, անտարակոյն, խորհրդային ոգով սրբազան խորհրդային հրատարակութիւն է: Բայց միտմամանակ պարունակում է նաեւ Հեղինակի ինքնուրոյն մտայնման ոչ սակաւաթիւ նմուշներ, որոնք ուշադրաւ են ինքնին:

Գրքի համար բնորոշ է, որ նուազագոյնի են հասցուած Ստալինից մէջբերուած քաղաքականութիւնը, դրան հակառակ աւելացուած են մարքս-լենինեան վկայակոչումները, իսկ այլ ազդեցիկների օգտագործումն ու յիշատակումը դրուած է ըստ Հնարարի գիտական հոգի վրայ՝ ընդգրկելով Հայ զանազան Հեղինակների արտայայտութիւնները ընտել հարցի առնչութեամբ:

Գրքի միւս բնորոշ կողմն այն է, որ յազեցած է այնպիսի փաստերով, որոնք օրգանական անհրաժեշտութիւն են կազմում տուեալ հետազոտութեան համար: Թուում է, թէ Հեղինակը ընդհանրապէս, Հոգեբանօրէն, հակում ունի գէպի կոնկրետ մտածողութիւնը: Նրա գրելաձեւին չեն պատշաճում հրատարակչական վերամարմ սաւառնումները: Դա երեւում է թէկուզ գրքի վերջում աւելացրած բաժնից, որը իր բնոյթով պահանջում է քարոզչական թմբկահարումներ, բայց Հեղինակի գրչի տակ ստացել է, թէեւ ոչ միշտ յաջողուած, փաստազրական բընոյթ: Գրքի շարադրանքը յաճախ թողնում է մարդկային կենդանի գրոյցի արպաւորութիւն: Այս բնորոշ կողմերը յաւելելով լրջա են սփում գրքի բովանդակութիւնը ըմբռնելու վրայ:

Մ. Մելիքեանի այդ գիրքը հիմնականում բաղկացած է երկու մասերից: Առաջինը կոչւում է «Հայ ազգը կապիտալիզմի ժամանակ», իսկ երկրորդը՝

«Հայ ազգի սոցիալիստական վերափոխումը»: Բացի այդ, գիրքն սկսւում է ներածութեամբ եւ աւարտւում «Վերջաբանի փոխարէն» — Հայ սոցիալիստական ազգն այսօր» բաժնով: Գրքի նշանակութիւնը կայանում է նրանում, որ նա առաջին անգամ, միայն այս կամ այն ժամանակոյրջանով սահմանափակուելու փոխարէն, Հայ ազգի պատմութիւնը շօշափում է ամբողջութեամբ վերջրած, թէեւ ուրուագծային ձեւով, տալիս է այդ պատմութեան հանգրուանները՝ մեղայտնի հին ժամանակներից մինչեւ մեր օրերը:

Հեղինակը սկզբից եւեթ բաւական համեստ է իր առաջադրանքների մէջ, աւելորդ յաւակութիւններ չունի: Այդ երեւում է նոյնիսկ գրքի վերնազգրից: Բայց իր գործը, որպէս առաջին փորձ, գնահատելի է հէնց գիտական տեսակէտից: Ներածութեան մէջ յայտնելով, թէ գտուեալ աշխատութեան նպատակը մեր երկրի ազգերից մէկի՝ Հայ ազգի առաջացման, զարգացման եւ սոցիալիստական վերափոխման պրոցեսի հետազոտութիւնն է», Հեղինակն գգում է մասնագիտական հետազայ համատեղ հետազոտութիւնների անհրաժեշտութիւնը եւ կարծում, որ իր զախատանքը ինչ որ չափով կ'օգնի այս կարիւրը եւ, մի շարք տեսակէտներից, բարդ պրոբլեմի ուսումնասիրութեանը:

Այդ առթիւ Հեղինակը գրում է.— «Հայ ազգի կազմաւորման եւ զարգացման հարցին նուիրուած յատուկ աշխատութիւնների թիւը չափազանց փոքր է: Դա բացատրւում է մասամբ նրանով, որ հայկական նախաուելուցիոն գիտական գրականութեան մէջ Հայ ժողովրդի ազգային կոնսուլիդացիան սովորաբար նոյնացւում էր Հայ ազգութեան (գէթնոս», ուսուերէն՝ «ճարողնոսա») կազմաւորման հետ, որը կատարուել է նոր թրւարկութիւնից առաջ: Այդպիսի աշխատութիւնների բացակայութիւնը պէտք է բացատրել նաեւ նրանով, որ Հայ ժողովրդի պատմութեան վերջին շրջանը (17-19-րդ դարեր), նրա կատարուել է ժա-

մանակակից Հայ ազգի կազմաւորումը, ուսումնասիրուած է Համեմատարար աւելի թոյլ, քան Հին շրջանը»:

Այս տողերի մէջ զննահատիչ են երկու պարագայ: Նախ, Հեղինակը միջազգային «էթնոս», իսկ աւելորէն ճարտարանոս տերմինը Հայերէն թարգմանում է, ի տարբերութիւն սովորաբար զործածուող «ժողովուրդ» բառի, «ազգութիւն» - «ազգի եւ ցեղի միջեւ գտնուող մարդկային կայուն ընդհանրութեան նըշանակման համար», որովհետեւ՝ «ժողովուրդ (ոռուերէն ճարտար) տերմինն աւելի քան նշանակութիւն ունի. նրանով սովորաբար նշանակուած են եւ ազգութիւնն ու ազգը, եւ, միւս կողմից, ազգի աշխատատեղը զանգուածները»: Այդ բացատրութիւնը առայժմ աւելի դիտական խորք ունի, թէեւ չի սպասուած Հարցի լուծումը: Միւս կողմից, Հեղինակը հարուստն վերջին գարբի Հանրային վիճակը բնորոշելու համար զործ է ստանում «ժամանակակից Հայ ազգ» բացատրութիւնը, որը, անշուշտ, անհամեմատ աւելի դիտական է, քան թէ սովորաբար գործածուող «արտօնական Հայ ազգ»՝ որեւէ նշանակութիւնից զուրկ բացատրութիւնը:

Մեկընդանկ յիշատակում է 19-րդ դարի Հայ շրջապարակախօսական եւ գեղարուեստական գրականութեան մէջ զրուակրուած առոյթները Հայ ազգի մասին, մանաւանդ Միքայէլ Նալբանդեանի երկերում: Ապա աւագում է, որ՝ «սակայն մինչեւ ռեւոլյուցիան Հայ ժողովրդի պատմութիւնն ուսումնասիրող գիտնականները մեծ մասը զօրս չեկաւ ազգի բնութեան իրէպիստական ըմբռնման սահմաններէջ»: Օրինակ, մի այնպիսի սկանաւոր գիտնական, որպիսին Հանդուցեալ ակադեմիկոս Մանանդեանն է, 1917 թուին «ԳՈՐՄ» ամսագրի մէջ տրուած «Ազգութեան դասադարը» յոգուածում, գրում էր, թէ՝ «Ազգութիւնը մենք համարում ենք առանձնայատուկ կուլտուրական խմբակցութիւն, Հիմնուած ընդհանուր ցեղային ծագման, ընդհանուր լեզուի եւ ընդհանուր անցեալի վրայ եւ նը

բանցով պայմանաւորուած»: Ի Հարկէ, Մեկընդանկ չի կարող առաջնորդուել այդ սկզբունքով եւ վկայակոչում է «ազգի մարքսիստական, այսինքն՝ դիալեկտիկական-մատերիալիստական սահմանումը», որի քարոզիչները Հայ իրականութեան մէջ եղել են Հայ մարքսիստները: Մեկընդանկ Հաւատացնում է, թէ՝ «Հեղինակն ըստ կարելւոյն օգտագործել է Սա. Շահումեանի, Ալ. Միսանիկեանի, Ս. Սպանդարեանի եւ միւս Հայ մարքսիստների երկերը»: Արդէն ա՛յր է Հեղինակի դժբախտութիւնը, որովհետեւ Հայ մարքսիստների երկերի ըստ կարելւոյն օգտագործումը ոչնչով չի կարող օգնել Հայ ազգի պատմութեան ուսումնասիրման գործին: Ճիշդ է, Հայ մարքսիստները բազմաթիւ առիթներով անդրադարձել են Հայկական ազգային Հարցերին, բայց ո՛չ թէ ըստ էութեան կամ գիտական նկատառումներով, այլ ընթացիկ քաղաքական ու քարոզչական միտումով, ընդ որում Հարցին մօտեցել են միշտ էլ արտուղազային, ժխտական դիրքերից: Ազգային Հարցի մասին անսակական աշխատութիւններ է գրել ամէնից շատ յայտնի բուլղերի Շահումեանը («Ազգային Հարցը եւ սոցիալ-դեմոկրատիան» (1906 թ.), «Ռեֆերատ ազգային Հարցի մասին» (1908-12 թթ.), «Առգային-կուլտուրական աւտոնոմիայի մասին» (1914 թ.), «Ռեւոլյուցիան եւ նացիոնալիզմը» (1916 թ.), «Ազգային Հարցը եւ ռեւոլյուցիոն սոցիալ-դեմոկրատիան» (1916 թ.) եւ այլն): Սակայն նրա երկերը եւս ելնում են գերազանցապէս ժխտական դիրքերից: Այնպէս որ Մեկընդանկի դրական ուսումնասիրութեան Համար դրանք աւելորդ են:

Մեկընդանկ այնուհետեւ անում է մի ուշադրու յայտարարութիւն -

«Հայ ազգի կազմաւորման մասին առանձին առոյթներ կան Ի. Վ. Ստալինի աշխատութիւններում: 1913 թուականին Հրապարակուած իր «Մարքսիզմը եւ ազգային Հարցը» աշխատութեան մէջ, Ի. Վ. Ստալինը 19-րդ դարի երկրորդ կէ-

սին Ռուսաստանում կազմաւորուած ազգերի թւում յիշատակում է նաեւ Հայ ազգը: Այդ ասոյթը հետադայում ազգիւր դարձաւ այն թիւր եզրակացութեան համար, թէ իբր Հայ ազգը կազմաւորուել է սոսկ Ռուսաստանում: Ոմանց կողմից բարձրացուելով անառարկելի դոգմայի աստիճանի, այն սահմանափակում էր Հարցի Հետազոտութեան շրջանակները եւ արգելակում Հայ ազգի կազմաւորման պրոցեսի պիտական ուսումնասիրութիւնը:

Այդ կապակցութեամբ Մելիքեանը վերլուծման է ենթարկում վերելում յիշուած Վ. Պարսամեանի եւ Ա. Յակոբեանի յօդուածները, զննադատում նրանց որոշ վրոյթները եւ վերանայում աւելի առաջ նրանց մասին արտայայտած իր գրական տեսակէտները, որովհետեւ այդ յօդուածագիրների որոշ «ասոյթներ աղաւաղում են պատմական փաստերը եւ ի հաճոյս սխեմայի անտեսում այդ ժողովուրդների զարգացման իրական սոսանմանայատկութիւնները»: Այս զննադատական խօսքերը վերաբերում են Հայ եւ վրաց ազգերի կազմաւորման ժամանակը նոյնացնելու փորձերին (ըստ Ստալինի սխեմայի): Քանի որ՝

«Անհրաժեշտ չէ լինել այդ ժողովուրդների պատմութեան մասնագէտը, իմանալու համար, որ 19-րդ դարի երկրորդ կէտին, Հայաստանը գտնուել է ո՛չ միայն Ռուսաստանի, այլեւ թիւրքիայի տիրապետութեան տակ (ընդ որում թիւրքիայի տիրապետութեան տակ է գտնուել Հայաստանի ժեճ մասը եւ Հայ ժողովրդի մեծ մասը), իսկ Վրաստանը գտնուել է միայն Ռուսաստանի տիրապետութեան տակ: Այնուհետեւ, վրաց ժողովուրդը 19-րդ դարի 2-րդ կէտին կենտրոնացած էր Վրաստանում, իսկ Հայ ժողովրդի զգալի մասը ցրուած էր աշխարհով մէկ: Վերջապէս, 19-րդ դարի 2-րդ կէտին (եւ աւելի ուշ) Հայ բուրժուազիան արդէն ձեւաւորուել էր, իսկ վրացականը նոր էր կազմաւորուած եւայն, եւայն: Այս ասարեքութիւնները ամենեւին էլ չափնը չան չէին եւ կարող էին հողան նշանա-

կութիւն ունենալ (եւ ունեցան) ազգի կազմաւորման եւ զարգացման դրօնում»:

Մելիքեանը յիշատակում է նաեւ Հայ ազգի կազմաւորման եւ զարգացման պրոցեսի ուսումնասիրութեան բնագաւառում իր իսկ աշխատութիւնները, որտեղ Հայ ազգի կազմաւորման եւ զարգացման Հարցերը մեկնաբանուած են հիմնականում այն սխեմայով, որը այժմ զննադատուած է իր կողմից: Ընդամէնը մի քանի տարուայ մէջ ներկայացուող Հարցի վերաբերեալ կարծիքներ փոխելը, անշուշտ պայմանաւորուած չէ հեղինակի բացատրիկ համարձակութեամբ կամ թէ Հայեացքների իրական բնաւորմամբ, եւ ոչ էլ յեղյեղուկ մտածելակերպով, որքան կարելի է ենթադրել, այլ պարզապէս հետեւանք է որոշ նպատակաւոր միջոցաւորութիւններով՝ զարացած դոգմաները մասամբ անտեսելու առումով: Դա այն անթիւ օրինակներից մէկն է, թէ ինչ սկզբունքային «յայտնադրութեան» կարող է անել անկաշկանդ միտքը՝ յենուելով իրական տեսալների վրայ, եթէ որ միանգամընդմիջտ վերանայ մարքսիզմի ներկայի վրայ գամուկեան սուրբը:

Վերելում ներկայացրած նիւթերից պարզ է, որ կոմունիստների համար դոյութիւն ունեն միայն երկու տեսակ ազգեր, - բուրժուական (լաւագոյն դէպքում՝ «ժամանակակից» անունով) եւ բուրժուալիստական: Իսկ նախազգային հասարակութիւնների համար գործ է անուում ուրիշ սխեմա, որի համաձայն՝

«Նիւթական բարիքների արտադրութեան միջոցների զարգացմամբ որոշուող հասարակութեան զարգացումը՝ առաջացնում է մարդկանց այնպիսի ընդհանրութիւններ, ինչպիսիք են տոհմը, ցեղը, ազգութիւնը եւ ազգը: Արտադրութեան նախնադարեան-համայնական ձեւի ժամանակ դոյութիւն ունէր Հասարակութեան տոհմական կարգը: Տոհմը մարդկանց Հասարակական-արտադրական մեկուսացուած խումբ էր, որ կապուած էր նաեւ արիւնակցական կապերով: Արտադրողական ուժերի զար-

զանալով՝ տոհմերը մեծանում էին, աճում, անջատւում մէկը միւսից եւ միանում առճմբրի միութիւնների՝ ցեղերի, իսկ ցեղերը՝ ցեղերի միութիւնների մէջ:

Մասնաւոր սեփականութեան եւ դասակարգերի ծագելով՝ նախնազարեանհամայնական կարգը քանդուում է, արիւնակցութեան յատկանիչով կազմակերպուած զանազան առճմբրի ու ցեղերի մարդիկ աւելի են խոռոնում իրար, բնակում են մէկ տերիտորիայի վրայ, — դուրսնում են այսպէս կոչուած տերիտորիալ ցեղերը: Յեղերը կորցնում են իրենց մեկուսացուածութիւնը եւ ինքնուրոյնութիւնը, նրանց կառավարումը անցնում է պետութեան՝ Հասարակութեան տիրապետող դասակարգի կազմակերպութեան ձեռքը: Պետութեան մէջ մարդիկ բնակւում են արդէն ոչ թէ ըստ արիւնակցական յատկանիչի, այլ ըստ տերիտորիալ յատկանիչի: Նախնազարեանհամայնական կարգից դասակարգային Հասարակութեան անցնելիս՝ լեզուով ազդակից ցեղերից սկսում են կերտուել ազգութիւնները: Ստրկատիրական Հասարակութիւնների իրենցից ներկայացնում էին ցեղերի ու ազգութիւնների կոնզլումբրայա: . . Ազգերը առաջին անգամ ծագում են միայն Փէնդալական մասնատուածութեան վերացումից յետոյ, բարձրացող կապիտալիզմի դարաշրջանում, ազգային շուկայի կազմաւորման Հետ կապուած անտեսական կեանքի ընդհանրութեան Հիման վրայ: :

Մեյիքեանը եւս, անշուշտ, ընդհանուր առմամբ Հետեւում է այդ սխեմային, սակայն Հայ ազգի կազմաւորման ժամանակազրուութեան, աւելի ճիշդ՝ պարբերացման Հարցում առաջ է քաշում բնթաշիկ տեսակէններից տարբեր իր սեփական դրոյթները: Քանի որ՝ ազգութիւնը մարդկանց պատմականօրէն մեւաւորուած կայուն ընդհանրութիւն է, որն ունի ազգի թոյլ արտայայտուած յատկանիչները եւ քիչ թէ շատ ընդհանուր ծագում, իսկ ազգը մի կատեգորիա է, որն արտայայտում է նոյն ընդհանրութիւնը ապրանքա-կապիտալիստական

Հասարակարգում՝ տնտեսական եւ այլ կապերի ուժեղացման պայմաններում», ուստի Հեղինակը «Հայ ազգը կապիտալիզմի ժամանակ» մասում բուն ժամանակակից ազգի կազմաւորման Հարցերի քննութիւնից առաջ, Համառոտաբար անդրադառնում է «Հայ ազգութեան կազմաւորման» Հարցին եւ դրում . .

«Հայ ազգութիւնը, որպէս որոշակի էթնիկական եւ պատմական ընդհանրութիւն, կազմաւորուել է դեռեւս նոր թրւարկութիւնից առաջ: Հայ ազգութեան կազմաւորումը երկարատեւ եւ բարդ պրոցես էր, որի ընթացքում ազդակից Հայկական ցեղերը (կամ ցեղային միութիւնները) աշխատանքի բաժանման եւ տերիտորիա-տնտեսական կապերի զարգացման Հետեւանքով աստիճանաբար միաձուլուեցին մի էթնիկական ամբողջութեան մէջ»:

Այդ դրոյթի օգտին Մեյիքեանը ներշնչում է Հայոց պատմութեան տուեալները, — Հայերի Հաւաքական անուան առկայութիւնը դեռեւս 7-րդ եւ աւելի վաղ դարերում Ն. թ. ա., Հոյսային ընդհանրութիւնը («Հայկական Լեռնաշխարհ»), Համաժողովրդական (Համազգային) Հայերէն լեզուի դրոյթիւնը 5-2-րդ դարերում Ն. թ. ա., Հայկական միտոնական Հոյսեկան կերտուածքի աստիճանական ձեւաւորումը եւայլն: Հեղինակը ազգութեան կազմաւորմանը նպաստած դործօնների թւում նշում է նաեւ կրօնը — «Հին Հայկական կրօնն ունէր իր սեփական դիցարանը (պանթէոնը) եւ, ըստ էութեան, ազգային կրօն էր»: Այդ գործօնների թւում նշում է նաեւ Ն. թ. ա. 7-րդ դարում առաջացած ինքնուրոյն Հայկական պետութիւնը, ընդ որում նշում է երկու շտուպիւմը եւ վարանումով, որովհետեւ պետութիւնը, ըստ կոմունիստների, չի մտնում ազգութեան կամ ազգի յատկանիչների մէջ: Այդ կապակցութեամբ Հեղինակը իրաւացիօրէն արձանագրում է, որ այդ պետութիւնը իր սկզբնաւորումից մինչեւ իր վերջնական անկումը (նթ 1376 թ.) քիչ թէ շատ միասնական քաղաքական օրգանիզմի մէջ էր միաւորում

մերթ ամբողջ Հայաստանը, մերթ նրա առանձին մասերը, բայց համարեա՛ թէ երբեք՝ այն ժամանակուայ միև ազգութիւնների տերիտորիաները (բացառութիւն է կազմել միայն Տիգրան 2-րդի ըստըկատիրական միապետութիւնը նթա 1-ին դարում)։ Սակայն հեղինակը մի քանի անգամ շեշտում է մարքսիստական Համարուած այն վիճելի դրոյթը, թէ ազգութիւնը տունային եւ ցեղային կապերի շարունակութիւնը եւ ընդհանրացումը չէր, այլ նրանց զայջոյժման եւ տեղական, այսինքն՝ տերիտորիա-տնտեսական կապերի առաջացման հետեւանքը, նախնազարեան-համայնական կարգի թայջայման եւ դասակարգային հասարակութեան առաջացման հետեւանքը։ Ընդ է, այդ հարցում Մարքսը որոշ վերապահումներ ունէր, սակայն Լենինը իր ժամանակ չէնց այդ դրոյթն էր ընդգրծում Միխայլովսկու հետ բանավիճելիս, ինչ որ դարձել է խորհրդային մտաւորականութեան համար դոգմա, որից առայժմ շեղուել անկարելի է։ Ձի շեղուել նաեւ Մելիքեանը։

Մելիքեանը ընդգծում է Հայ ժողովրդի գոյատեւման փաստը՝ հակառակ արտաքին զօրեղ ճնշումների եւ ներքին ֆէոդալական ժառնատուածութեան։ Նա դրում է․

(Շար․)

«Ձնայած այդ բոլորին, Հայ ժողովրդի ազգային ընդհանրութիւնը այնքան կայուն էր, որ նա չլուծուեց այլ ազգութիւնների մէջ։ Այդ կայունութեան պարբերը պէտք է փնտոել ժողովրդի զարգացած տնտեսութեան եւ ազգային կուլտուրայի մէջ, ժողովրդական զանդուածների անազգրում հերոսական պայքարի մէջ, ազգութեան լեզուական, տերիտորիալ եւ հոգեկան ընդհանրութեան զարգացման բարձր աստիճանի մէջ։ Հէնց այդ գործոնների առկայութեան շնորհիւ, Հայ ազգութիւնը կարողացաւ կանգուն մնալ արտաքին, աւելի հզօր ուժերի դէմ մղուած պայքարում եւ իր ինքնուրոյնութիւնը պահպանել մինչեւ մեր օրերը։

Օգտագործելով Կ. Մարքսի եւ Ֆիլիքելսի տերմինոլոգիան, կարելի է ասել, որ Հայ ազգութիւնը հանդիսացել է Հին աշխարհի եւ միջնադարի զարեւելեանս կամ «ֆէոդալորէն կազմակերպուած ազգերից» մէկը, որ պահպանուել է մինչեւ նոր ժամանակը եւ կապիտալիստական տնտեսակարգի զարգացումով վերածուել է ժամանակակից ազգի։

Այնուհետեւ, Մելիքեանը քննարկում է Հայ ազգի անցած ճանապարհի վուլեբրը։

1. ՄԿՐՏՁՅՈՒՆ

ԹԵՏՐՈՆ ԵՒ ԲԵՄԸԿԱՆ ԿԵՆՆՔ

ԵՐԵՍՈՒՆԸ ՎԵՑ

ՏՐԱՄԱԹԻՔ ԴՐՈՒԹԻՒՆՆԵՐԸ

Մարդկային հետաքրքրութիւնը, ամէն մարդի մէջ ալ, միշտ ունեցած է բազմաթիւ աստիճաններ, տեսակներ: Արժէքներու յմբռնողութեանց համաձայն ալ, այդ տարբեր տեսակի հետաքրքրութիւններուն տարբեր տեսակի արժէքաւորում տրուած է դարերու ընթացքին: Ոչինչ կանգ կ'առնէ, ոչ մէկ բան անփոփոխելի է. այդպէս ալ արժէքներու չափանիշները, եւ հետաքրքրութեանց տեսակները փոփոխութեան կ'ենթարկուին, դարէ դար, երբմէն մինչեւ անգամ տառնամեակէ տառնամեակ: Ժամանակները սակայն արագօրէն կը սրբեն այն, որ տոկուն չէ, հիմնականը չէ:

Դարերը այդ սրբադրութիւնը կը կատարեն սակայն արժէքներու փնտռուքը ունեցողներուն համար, արժէքի ըմբռնումն ու զգայնութիւնը ունեցողներուն համար: Տասնամեակէ տասնամեակ, դարէ դար կ'անի անոնց թիւը, սակայն միշտ ալ պիտի գտնուի բազմութիւն մը մարդոց, որոնց հետաքրքրութիւնը նախնական աստիճանի վրայ է, հիմնուած չէ էականին, տեսականին, ընդհանրականին փնտռուքին կամ ծարաւին վրայ, ժամանակաւոր պահանջ է, անմիջական գոհացման մը պահանջին կու գայ:

Երկու տեսակի հետաքրքրութիւններն ալ մարդուն են, մարդկային են եւ ներքին պահանջներու արդիւնք են:

Արժէ ծանօթանալ նաեւ մարդը հետաքրքրող զանազան պարագաներուն, ալ լազան դրութեանց, եթէ մինչեւ անգամ անոնք արուեստի մօտեցումով հիմնական արժէք մը չներկայացնեն:

Ուշագրաւ են մասնաւորաբար թատրոնի հետ կապուած հետաքրքրութիւնները, քանի որ հաւաքական արտայայտութեանց կարելիութեան վայրն է թատրոնը, եւ հանդիսատեսին դիմաց, ազրող ձեւով տեղի ունեցող զէպքերու հետ կը կապուի, որով հակադարձ շարժումները անմիջական են, սրահին մէջ իսկ տեղի կ'ունենան:

Հանդիսատեսը գոհ ձգելու, զայն դրուելու, անոր հետաքրքրութիւնը արթնցնելու, գրգռելու մտահոգութիւնը ունի ամէն թատերադիր, ՆՈՅՆԻՍԿ ԵՐԲՁԻ ՄՏԱՄԵՐ ԱՅԴ ՄԱՍԻՆ: Երբեմն ալ սակայն սխտեմաքիմ ձեւով կը մտածուի այդ մասին, կը ձգտին հեղինակները կամ թատերական գրականութիւնը ուսումնասիրողները, կանոններ հաստատելու, ընդհանրական սահմաններու հասնելու:

Գարլօ Կոծծի իտալացի թատերադիր բանաստեղծ մըն էր, ծնած Վենետիկ 1720-ին, եւ մեռած 1806-ին: Ինքն է դիւթական թատերախաղի ստեղծագործողը, ինքն է նաեւ հետեւեալ դասաւորման հեղինակը, որով կը փորձէ կանոնի մը, սխտեմի մը ենթարկել թա-

տերական երևույթները, տուամթիջ գլու-
րութիւնները թատրոնին մէջ: Թէ ինչո՞ւ
երեսունըվեց թիւը ընտրած է Կոծծի, հա-
կառակ որ իր մատնանշած գրութիւն-
ներէն ոմանք կը պարունակեն քիչ մը
վեր, կամ քիչ մը վարը յիշատակուած
համանման գրութեանց մէջ, չգիտենք:
Կու տանք ցանկը այնպէս ինչպէս ինք
պատրաստած է:

Ըստ Կոծծիի հետեւեալ երեսունըվեց
գրութիւններն են, որոնք տառամաքիք են,
կրճան հասարակութեան բուռն հետա-
գրութիւնը արթնցնել:

- 1.- Աղաչանք, պաղատանք:
- 2.- Աղատում մը:
- 3.- Գործուած ոճի մը, ու ոճրա-
գործին հետապնդումը, վրէժ
լուծելու համար:
- 4.- Արեւակիցի մը առնուած վրէժ,
արեւակիցի մը համար:
- 5.- Հետապնդում մը:
- 6.- Պատահած աղէտ մը:
- 7.- Անթրուսթեան գոհը դառնալը,
կամ անբարտութեան առարկայ:
- 8.- Ըմբոստութիւն:
- 9.- Յանդուգն ձեռնարկ մը:
- 10.- Հրատարում բանէ մը:
- 11.- Անլոյծ մնացած մթին հարց մը:
- 12.- Բան մը ձեռք ձգելը:
- 13.- Ազգականներու թշնամութիւն:
- 14.- Ազգականներու մրցակցութիւն:
- 15.- Ընդանեկան բարոյական դաւա-
ճանութիւն:
- 16.- Խենթութիւն:
- 17.- Ժպկատաղրական անխոհեմու-
թիւն:
- 18.- Միրային ակամայ ոճիներ:
- 19.- Ազգական մը խեղդելը՝ առանց
ճանչնալու դայն:
- 20.- Գաղափարի համար անձը գո-
հելը:
- 21.- Ազգականի մը անձնազուգութիւ-
նը:

- 22.- Կրքի համար զոհարերելը:
- 23.- Սիրածը զոհարերելու անհրա-
ժեշտութիւնը:
- 24.- Ընտանեկան սիրային աններելի
կապեր:
- 25.- Միրային ոճիներ:
- 26.- Գերարժէքին եւ ստորադասին
մրցակցութիւնը:
- 27.- Սիրելիի մը անպատուութեան
երեւան գալը:
- 28.- Միրոյ մը դէմ դոյութիւն ունե-
ցող արդէլքներ:
- 29.- Թշնամին սիրելը:
- 30.- Փառասիրութիւն:
- 31.- Աստուծոյ հետ բարեւոյ:
- 32.- Միայլ հիմունքով նախանձ:
- 33.- Միայլ դատումներ:
- 34.- Խղճի խայթ:
- 35.- Կորսուած մէկը գտնելը:
- 36.- Սիրածը կորսնցնելը:

Կոծծիի այս ցանկը կարգացող ա-
պագայ թատերագիրները կ'ուզենք ի-
կոյն գգույացնել՝ ինչքան ալ տառամաքիք
ըլլայ բեմին վրայ մէկը խեղդելը, գրա-
կան կամ արուեստի ոչ մէկ արժէք կը
ներկայացնէ կիթ որպէս նախորդող ու
լրացնող չունի Օթելլոյի մը հողեկան
աշխարհը, կամ այլ հողեկան գրութիւն-
ներ, որոնք արտաքին տառամաքիք գրու-
թեան պիտի բերեն ներքին, հողեկան
տուամը: Իսկ այդ ներքին տուամը արտա-
յայտելու համար տեւող գեղեցկութեամբ
ու մնայուն արժէքներով, պէտք է եր-
թալ ու փնտռել ներքին իրականութիւնը,
սեփական ճշմարտութիւնը, եւ արտա-
յայտել դայն սեփական ոճով, սեփական
եղող բանաստեղծութեամբ մը (բանաս-
տեղծութիւն բառը չենք գործածեր չա-
փածոյ կամ արձակ բանաստեղծութեան
իմաստով, այլ բան ստեղծելու իմաս-
տով):

Բ. Փ.

ՀԱՐՔ - ԽՆՈՒՍ

Հեղինակ՝ ԵՂՅԵ Բ. ՄԵԼԻՔԻԱՆ

Մեծի Տանն Կիլիկիոյ տպարանէն լոյս տեսած բաթակազմ շքեղ Հատոր մը՝ 586 մեծադիր էջերէ բողկացած: Հատորը պատկերազարդ է. Խնուսի եւ չրջակայքի մաքուր մէկ զարտէսէն զատ, զբրբքին մէջ կան ութսունէ աւելի նկարներ, որոնք Խնուսցիներ են եւ կամ ալ այս կամ այն ձեւով այդ չրջանին հետ կապ ունեցած անձեր ու անձնաւորութիւններ:

Ե. Մելիքեան իր գիրքը ձօնած է, հօրը եւ 1915-ի խնուսցի նահատակներու յիշատակին: Մատուրականի գերապոյն նուէր մը՝ Յրեմիականի առիթով: Պարոն Ե. Մելիքեան իր գիրքը բաժնած է երեք մասերու: Առաջին մասը որ առհնէն ծաւալուն է, իբրեւ հնթամասունի տասնըրեք գլուխներ, որոնցմով կը տրուի մեզի քիչ մը պատմութիւն եւ ապա մանրամասն անդրադարձ մը՝ տեղադրական բնոյթ կրող: Այսպէս, առաջին բաժնի այդ 13 գլուխները ընթերցողին յստակ դաղափար մը կու տան Խնուսի հայաբնակ, ինչպէս եւ քրտաբնակ գիւղերու մասին. կը ծանօթացնեն՝ վանքերու, եկեղեցիներու, աւետարաններու, յիշատակարաններու, դպրոցներու եւ մը շակութային միութիւններու. կը խօսին՝ բարբէրէ, սովորութիւններէ, արհեստներէ. կը կենսագրեն՝ նշանաւոր տուներ եւ դէմքեր Խնուսի չրջանէն. կը պատմեն ապա 1890-1895-ի Խնուսի դէպքերը եւ դիմադրութիւնն ու Ջարդը՝ 1915-ին: Ու վերջապէս, 18 էջերով, կը ներկայացնէ Խնուսցիները, որ կ'ապրին այսօր աշխարհի դանազան մասերուն մէջ, նե-

բառեւ Հայաստանի Խնուսցիները, որոնք 319 հոդէ են:

Գործին երկրորդ մասը, մօտ հարիւր էջ՝ բանահիւսութիւն է. հոս կը հանդիպինք հարիւրի չափ երգ ու պարերգի, հայ ժողովրդական ստեղծագործութեան դեղեցիկ նմուշներու. կան աշխատանքի երգեր, մանկական երգեր, երգիծանք եւ դոյզ, յեղափոխական երգեր, զիւրտերէն եւ թուրքերէն երգեր. կան հանելուկներ, սուածներ, ժամանցի եւ զբօսի յիշատակութիւններ:

Գիրքը, երրորդ մասով՝ կրնանք բառարանը համարել Հարք-Խնուս գաւառաբարբառին: Ե. Մելիքեան, միշտ համեստ եւ բարեխիղճ՝ կը յայտնէ, թէ Խնուսի գաւառաբարբառը հաւաքած է իբրեւ հում նիւթ, խուսափած է բառերուն հարգատուութիւնը զատելէ, զտելէ կամ մեկնարանելէ, - Վկն արգարացուցիչ նկատումով, որ բառագիտութիւնը դժուարին եւ նուրբ գիտութիւն է»:

Այս մեծ եւ ըստ ամենայնի խնամեալ հատորը, հեղինակին թէ հրատարակական տան պատիւ բերող, իր սկիզբի էջերուն վրայ ունի հեղինակին բացատրական Նշիւ. Ոտքը, Խնուս եւ Խնուսցիք գրութիւն մը Նշան Պէշիկթաշիկեանէն եւ գրքին բովանդակութեան ցանկը: Վերջին էջերը յատկացուած են անձնանուններու ցանկին եւ հատորին մէջ եղող նկարներու ցանկին:

Երկար տարիներու աշխատանք եւ մատուրական անսակարկ նուիրում պահանջած այս օգտակար գործին համար, որ ամէն յաւակնութենէ հետո է ինչպէս վերը ըսինք՝ կարելի է միայն շնորհակալ ըլլալ հեղինակին: Իսկ ընթերցողներուն ու յատկապէս Խնուսցիներուն յանձնարարել՝ որ կարդան Ե. Մելիքեանի այս գիրքը ու պահ մը փոխադրուած գլան իրենք զիրենք, Հայաստանի դեղեցիկ գաւառներէն մէկուն մէջ: Հեղինակը այդ պատեհութիւնը կու տայ՝ ընթերցողին:

Ե. Պ.

‘ ԲԱՐԱՒԱՆՆԵՐԸ ԳԵՌ ԲԱՏԼՈՒՄ ԵՆ ’

(Ս. ԿԱՊՈՒՏԻԿԱՆ)

1964 - ԵՐԵՎԱՆ

«Ուղեգրութիւններն այս գիրքը՝ քէ՛ ինձ եւ քէ՛ հրատարակիչներն համար տագնապեցնող ծաւալներ է բնդումում»:

Այս խօսքը բովանդակող էջին (296) Հասնելէ շատ առաջ, ընթերցողը հաւանաբար տասը անգամ ապրեցաւ նոյն «տագնապը» եւ, հինգ Հարիւրը անցնող անոթ էջերուն հետ, ուղիղ Համեմատութեամբ անհցաւ այն ընդվզումը, որ կը հետեւի առհասարակ գրական ճապաղութիւններու: Գիրքին աւարտին մէկ եզրակացութիւն կ'ունենայ մարդ, այն՝ որ Ս. Կապուտիկեան այս Հատորին մէկ հինգերորդը միայն լեցնելու իրաւունք ունէր, իր տուեալները եւ զրոյի արժանաւորութիւնը բարձր պահելու կենսական անհրաժեշտութիւնը աւելին չէին թելադրէր իրեն:

Յառաջաբանի փոխարէն գրուած որոսջին էջերուն վրայ հեղինակը կ'ըսէ. —

«Այն, ինչ որ պիտի գրեմ, չի լինի սփիւտփի կեանքի բոլոր ուրտմերը, դէմքերն ու շարժիչ ուժերը ըստ արժանւոյն վեր հանող մի գարծ, չի լինի ազիւտ բաւական ճշգրիտ օրագրութիւն, բոլոր հանդիսներն ու հանդիպումներն հանգամանակից նկարագրութիւն, չի լինի արձակագրի կուռ ու համալսի շարագրամբ, պատմագրանի հետագոտութիւն, քաղաքագրի վերլուծութիւն, այլ կը լինի բանաստեղծի իտաք, սրտի յիշողութեամբ վերակննդած պատկերներ, հեռաւոր հարազատիմ ներ»

հանդիպած մարդու՝ յուզումնաբեց շագուտ, միայն լաւն ու բարին տեսնող հայեացք, — կը լինի համեմատաբար թափառութիւնից հոգու մէջ մնացած բնդումներ մի սպասարութիւն...»:

Ինչ որ կը փնտռուի իր մօտ՝ ա՛յդ է արդէն, — բանաստեղծի խօսքը, ու ինչ որ քիչ կը դռնենք նոյնն է գարձեալ, — բանաստեղծի խօսքը:

Պէտքութի վրայ աւառնող ու էջէք պատրաստող օղանաւին մէջ, կարճ վայրկեաններու ընթացքին ապրուած ծով մը կեանքին մէջ, կա՛յ այդ բանաստեղծութիւնը (26-29):

Մերոպ Մաշտոցի տօնակատարութեան առիթով արտասանած իր խօսքը (29-42) պատիւ կը բերէ ամէն բանաստեղծի:

Գեղեցիկ էջ մըն է անսարակոյս Հայ գիրքին մասին ունեցած իր գեղումը (103):

Սրտառուչ է Հայ մանուկներուն տրուած պատգամը (225-227):

Վասպուրական սրահին մէջ ունեցած խորհրդածութիւնները (233-250) խորհրդածել կու տան:

Ապրումով գրուած է Շուշանեանի ոգեկոչումը (289-291):

Մեր նկարիչներուն նուիրուած բաժինը (329-332) անսարքեր չի ձգեր ընթերցողը:

Ոչ ոք կրնայ մտնել Նահատակաց Մատուռին (Աթիլիսա) տուած այցելութեան ատեն ապրած բանաստեղծին բա-

նաստեղծական յորդ յուզումը (408-410) : Գաղթը է Թ-րդ դարի յայնչին յառաջաբանը կազմող (417-419) «եայրեճի տմալիին» բովանդակած խորհուրդը, ու թելադրական :

Ու ծայրէ ծայր կը կարգացուի ամբողջին տեսակ մը համադրութիւնը կազմող 10-րդ ու վերջին գլուխը :

Պատմութիւն, նորութիւն, խորհուրդ ու ապրում բովանդակող յիշեալ մասերուն հետ՝ պիտի ուզէինք բացառել քանի մը այլ էջեր, ուր ապրող անձերու հետ շօշափելի դարձած են մեր ստիպողական մեկնումներուն առաջացուցած դառնութիւնները՝ (62-639, ողբերգութիւնը՝ (176), անձկութիւնը՝ (269), անանձնական հայրենասիրութիւնը՝ (278-279), ու լրվամբէն տրագրի՝ (385) : Ասոնցմէ զուրս՝ այս էջին ու հետաւոր այն էջին վրայ, հասունածական ձեւով մը միայն կը յայտնուի բանաստեղծը : «Մայրական հիւրկոյն, «սիրուն նաւակնի պատկերները եւ «Գրեցիւ Ե՞րբ, ո՞ր իրաւունքով, ինչպէ՞ս» հարցական աղաղակները կը ներդաշնակուին Հայրութեան ամէնօրեայ ապրումներուն ու կը տեսնեն ընթերցողին մտքին մէջ :

Ընդգծուած այս էջերուն ու հասունածներուն մէջ իր բանաստեղծական առաջադրութիւններուն հաւատարիմ գրող մըն է Ս. Կապուտիկեան : Այս մասերուն մէջ կըրցած է իրաւ ըլլալ, միայն, ու ասոնց մօտ՝ ու անկախ յայտնուած տեսակէտներէն, ընդհանրացումներէն ու եզրակացութիւններէն՝ մարդ կրնայ միայն յարգանք ունենալ հեղինակին հանդէպ, անոր դրական կարողութեան ի տես, մեր կեանքին մասնակցելու անոր տենդին համար, մեր լեզուին թարմ շքնաշառութեան ի լուր :

Բայց այս գեղեցկութիւններուն գումարը հարիւր էջը չ'անցնիր : «Փարսաւանները դեռ քայլում են» հատորին մէկ հինգերորդը միայն վայել է Ս. Կապուտիկեանի գրելին : Մնացեալը, մնացեալը... :

Իրենց լեզուով՝ խոտան է մնացեալը, մեր լեզուով՝ հասարակ տեղիք, ատեն

մին ու չափեմին շոյալուած անձնական տուրք, կէս ծանօթութիւններու վրայ հիմնուած ատան մեկնութիւն... :

Մեր ժողովուրդը իր հայրենասիրութիւնն ու իր արժէքներուն հանդէպ անցած գորովը անգամ մը եւս ու մեծ ջոյսով արտայայտեց նաեւ Կապուտիկեանի առիթով : Բանաստեղծին եղած յարգանքը, ծափերը, տրուած ծաղիկ-փունջները, մինչեւ իսկ յոգնութիւններն ու սաղտուկները՝ կրնան միայն հըրձուանք պատճառել մեծ Սուրբին ու անոր լեզուով ու լեզուին ուժով կեանքին կառուցած բազմութիւններուն : Մարդիկ սիրով կը կատարեն այդ ամէնքը, կատարողներուն ի տես կ'ուրախանան ուրիշներ, բայց եղածին նկարագրութիւնները տասը տարբեր տեղ չեն սիրեր կարգալ : Որովհետեւ կեանքը ուրիշ է, գիբքը՝ ուրիշ :

Ս. Կապուտիկեան չէ ուղած այս գանազանութիւնը դնել գործին մէջ ու, անօրինակ առատաձեռնութեամբ մը, թուղթին յանձնած է աչքին ու ականջին բոլոր ընկալումները : Ու այս կեցուածքը «բանաստեղծի խօսք» ըսելու իր առաջադրութեան նպատակու փոխարէն, տարած է զինք հեռու տեղեր, օրագրայինէն վար համարուող լրագրային մուտքներու :

Գիրքին եօթներորդ գլուխը (289) սկսելու ատեն, Ս. Կապուտիկեան գոհունակ սրտով կը խորհրդածէ... :

«Երբեք կ'տմալուս, Այճիակ ուսանող տարիներս, այդքան տեսակամբովն ու բնագոյրար չիմ եղի ժամացոյցի թիւադրամբի տակ, երբեք անկազմակերպ բանաստեղծիս անկազմակերպ մուսան այսպէս ինքնայօժար չի եմբարկուել այնտաւմալին շուսցուցակին...» :

Ինչ խօսք, որ մուսա ըսուածը անկազմակերպ գորութիւն մը եղած է միշտ, անկախ ու ներգործուն ուժ մը, եւ գրականութեան գեղեցկագոյն նուաճումները կը վերագրուին անոր քմայգոտ երե-

ւումներուն: Ինչ խօսք, որ մուսա հասկացողութիւնը կ'ենթադրէ բացառիկ պահ մը, խիստ ընտրութիւն մը, անկրկնելի բան մը: Մինչդեռ Ս. Կապուտիկեանի այս նոր մուսան ներգործական ուժ մը չէ, ինքզինքը պարտագրող ու պարտագրեալը բացառիկ գործողութեան մը առաջնորդող յախուռն մղիչը չէ: Ենթադրելու փոխարէն՝ ենթակայական մուսա մը կը թափառի այս գիրքի մեծ բաժնին մէջ: Բանաստեղծը անոր քմայքներուն ենթարկուելու տեղ, իր հաշիւներուն ենթարկած է մուսան ու զայն քաշքած հոս ու հոն, ըլլալիք ու չըլլալիք տեղեր, զրկելով երկնառաք այդ ուժը իր դասական ու պերճ վայելչութիւններէն: Ու այս աստիճան յալասեցած, յօժարակամ, ամէն ձայնի արձագանգող, ամէն ժպիտի տաջեւ տկարացող, շատ հնազանդ ու խիստ խելօք մուսա մը, շատ բնական է, որ այս այլասեցած արդիւնքին առջեւ պիտի դնէր իրեն դաւաճանած անձը:

Ի հարկ է, դրական յաւակնութիւններով գրուած գիրք մը չէ «Քարաւանները դեռ քայլում են» հատորը, բայց գրողի մը կողմէ ասորագրուած ամէն գիրք ենթակայ է ընթերցողի միեւնոյն խոտապահանջութեան: Մնաց որ, գրող մը բոլոր սարգաններուն գրող պէտք է մնայ եւ թոյլ պէտք չէ տայ ինքնիրեն բառերը իրենց իմաստներէն պարպել, ու ուսմիացնել գրիչին առաքելական նշանակութիւնը, մասնակից դարձնելով զայն անշահ երեւոյթներու եւ առուել եւս անշահ մարդերու գորչ ցուցադրութեան: Ու մտածել տակաւին, որ բոլոր տեսածները իր աչքով չէ տեսած Ս. Կապուտիկեան, բոլոր լսածները իր ականջով չէ լսած: Եստ անգամ տեսածը ճիշդ չէ հասկցած ու լսածը ենթարկած է քմահաճ մեկնութիւններու: Կամայական նոյն մուսանդուրեմամբ բառեր կը դնէ մարդոց շրթներուն, որոնք տարբեր բաներ ըսած են, լրութեան կը դատապարտէ ուրիշներ, որոնք տուեալ պահուն չեն լսած: Եարունակ այսպիսի խաղեր խաղալով ու շարունակ ասոր անոր հասցէին անառողջ

ակնարկներ ընելով՝ անշուշտ թէ շատ հաւատացողներ պիտի չզտնուէին իր համերայնական քարոզներուն, ու մարդիկ պիտի դժուարանային ընդունել իր մէջ հաշտարար ոգիի մը գործիչը: Հոս տեղը չէ ու մեր գործը չէ, այսուհանդերձ յիշեցնենք, որ Ս. Կապուտիկեան նոյն վտանգաւոր խաղը կը խաղայ մեզ հիւրընկալող ժողովուրդներուն ընկերային կացութեան ու քաղաքական դիրքաւորումներուն մասին, աւելորդ խորհրդագծութիւններ ու ակնարկութիւններ ընելով: Կ'երթայ այնքան առաջ, որ հոս ապրողներուն բերնով («Ձեռ ուզեր իրենց յետամնացութիւնը տեսնել ուրիշները...») կարծիքներ կ'արձանագրէ հիւրընկալներու մասին: Բայց այս մարդերուն մէջ ի՞նչ գործ ունի բանաստեղծը, զիստապարտագ երաժշտաւթիւնից ի՞նչ կայ ի վերջոյ այս լարժուն կալուածին մէջ, որուն կտուցած կը մնայ:

Կայ տակաւին իր միւս առատաձեռնութիւնը, իր շուրջած տիտղոսները կան: Ս. Կապուտիկեան կը պակագրէ շարունակ, վարկարկներուն վարկ կը բռնայ, առաքինութիւններ կը բաշխէ առաքինագրուի մարդոց՝ վայրկեանական ու հաշուական ժպիտներէն ու ծափերէն ներշնչուած: Գրագէտ, բանաստեղծ, հայրենասէր կը հուշակէ այդ հանգամանքներէն մէկով կամ միւսով իրենց ոգորմելիութիւնը ջնարակելու համար տարիներ շարունակ գլուխ ցաւցնող անբովանդակները:

Անհասկնալի չէ, որ հոս մաշած, վերիպած, իրենց փառասիրութիւններուն մէջ խոցուած մարդերը յաւելուածական կոտորուածներով դիմատրեն հայրենիքէն եկած ամէն հիւր, բայց ատոնց կոտորուածներով չէ որ պիտի լեցուէր գիրքի մը մեծ մասը եւ արտասահմանի անունով հրամցուէր Հայաստանի Հայուն: Նման գեղումներուն մարդ հազիւ կ'անդրադառնայ սովորական գրոյցներու ատեն, կ'արձագանգէ անոնց շատ շատ գո'ց նամակներով:

Անշուշտ, այս մանրամասնութիւնները եւ մանրամասն անձերը հայ ընթեր-

ցողին համար չեն նկարագրուած ու ներկայացուած, այլ կը վերաբերին ընդհանրապէս Հայաստանի ընթերցողին: Այլապէս Ս. Կապուտիկեան յոգնութիւնը յանձըն պիտի չառնէր մեր առօրեային ընդհանուր բաները թուելու եւ ըսելու մեղի, թէ ինչպէ՞ս կ'եփուի հաւ մը, քանի՜ «վանդակ» է կը բաղկանայ ունեւոր, թո՛ւն է սորիբատիզը եւ ինչպէս տեղի կ'ունենան քապարէի «գեղեցիկ մերկութիւններ» յայտուած ցուցադրութիւնները:

Նման ճորտութիւններու թերեւս պէտք ունի Հայրենիքը, ասոնք չեն ընդվզողներ մեզ, անտանելին այս հաւերուն, վանդակներուն, սորիբատիզներուն ու «գեղեցիկ մերկութիւններ» յայտուած ցուցադրութիւններուն» Հրապարհէ ներկայացումներէն առաջ կամ ետք՝ հայրենիքի ընթերցողին ներկայացուած մարդերուն անկարելի շարանն է դարձեալ: Ձեռ գիտեր թո՛ւն ըսնէ մղուած, Ս. Կապուտիկեան տասնեակներով մարդեր ու կիներ կը հասնէ բեմ, նկարագրելով անոնց ֆիզիքական կողմերը, հազուադաս կապուտիկեան, աստիճան վերաբերումները, սովորական արկածախնդրութիւններն ու զբաղումները: Մարդ կը դարձանայ, թէ ինչպէ՞ս մնացած են ասոնք իր «արտի յիշողութեան» մէջ, ու ապա՝ սիրող ինչպէ՞ս սիրտ ըրած է դրչին յանձնելու այդքան մասը ու մանրամասն բաներ:

«Մենք այս մարդերը փողոց տեսած աստենիտ կը զգուհնք, ո՛ւր մնաց բեմի վրայ», կը զրէր տեղ մը Օշական: Ո՛ւր մնաց դիրքերու մէջ, պիտի աւելցնէինք:

Ս. Կապուտիկեան պէտք չունէր այստեղի յոգնեցուցիչներով նաեւ Հայաստանի ընթերցողը յոգնեցնելու: Հայ մարդը պէտք չունէր նարկիսական բարբերով կեանքը չափող ու չա՛հող բազմադէմ հոպիտաներուն վերատին ու այս անդամ դիրքերու մէջ հանդիպելու: Ի վերջոյ Հայաստանէն մինչեւ հոռեկած ու նաեւ մեծ Սուրբին մասին ա՛յն-

քան գեղեցիկ մտածումներ ըսած գրողը, իրաւունք չունի այսքան անփոյթ ու ըրտալ ըլլալու եւ «գիտակից» կամ անգիտակից գոյութիւններու ցաւազար գեղումները յարգարկով՝ մօտելու նոյնինքն մետրոպեան լեզուն:

Մենք հոս միութիւններու ցանց ենք, կուտակցութիւն ենք, դպրոց, եկեղեցի, թատրոն, գրող ու արտասանող ենք, դաշնաւորող ու երգող, նկարող ու քանդակող, «այս ամբողջն ենք մենք»: Եւ դեռ սուր ենք, կարօտ, ցատու, երկընտրանք, ու որոնման տենդ, բազմակնճիտ տաքնապ ու յամառութիւն: Թող Ս. Կապուտիկեան աւելի լայն շունչով մը տար այս բոլորը, իրենց էութեամբ ու պատմութեամբ, ու ապա դտնէր անոնց «ինչուն», ուրիշ ժողովուրդներու մօտ յիմարութիւն («Խե՞նք են այս հայերը, ի՞նչ է...») համարուող մեր իրականութեան փիլիսոփայութիւնը, ի միութարութիւն արտասահմանի Հայուն եւ ի պայծառութիւն Հայաստանի ընթերցողին, ու արդէն մենք կ'ունենային մեր կեանքին մօտեցող ու անոր վրայ լոյս նետող դիրքը: Այս էր իր ընկիւղը եւ ո՛չ թէ այն դուրին մեւը, որ կը շատանայ ընտանեկան հաւաքոյթներու ընթացքին սովորական ծեծեքումները ներդնելով ու վիճելի վէճերը ոսկեղօծելու աններելի արարքներով:

– Սփիւռքի հետ ունեցած իր լայն շփումէն ետք, կը կարծուէր թէ ջիւ մը հարուստ պիտի վերադառնայ Ս. Կապուտիկեան, բայց վերադարձու գորհուրեւ լիորէն աղքատացած, – կը հաղորդէր Պօյանեան, երէկ, դիրքը աւարտելէ ետք:

Ա՛յդ է: Դասարկ կամ դատարկուած հողիներուն յիշատակարանը կազմելու զիջումը ընող հեղինակ մը՝ տարբեր տրպաւարութիւն պիտի չձգէր հայ մտաւորականութեան վրայ:

Մեր միւս ըսելիքները՝ Մայիսի թիւում, Նշմարնիրու բաժնին մէջ:

Գ. Ս.

ՄԵՆԱՆՕՍՈՒԹԻՒՆ

«ՎԱՆ ԳՈԳՅ՝ ՈՂԲԵՐԳՈՒԹԻՒՆԻԾ»

Մենք հեռաւորի մոլեռանդներ ենք՝
 Մենք՝ վարպետ անվարձ ու առանց փողի.
 Մենք Հոմերոսի ժառանգորդներն ենք
 Եւ ստեղծուել ենք Ռեմբրանդտի կողից:

Մեզ ոչ արժանի փա՛ռք է հարկաւոր,
 Ոչ էլ Քրիստոսն ու Փեղամբա՛րը,
 Մեզ լուի մի կտոր հա՛ց է հարկաւոր,
 Եւ կան ու քա՛ղթը,
 Կտուն ու քա՛րը:

Ձե՛ւ առէք, խօսքե՛ք, ներկե՛ք ու հնչե՛ն,
 Հի՛ն է աշխարհը, բայց՝ նորով յղի,
 Նո՛րն ենք որոնում մենք ամէն ինչում,
 Մենք՝ վարպետ անվարձ ու առանց փողի:

Թող որ մեզ սուլե՛ն, քաղ դա՛ն նիւթն նենգ,
 Թող փորձա՛նք բերի օրը գալիքի.
 Մենք տաղանդաւոր վրէ՛ծ կը լուծենք
 Նրանցի՛ց, ով մեր տաղանդը հերքի:

Առաջ (նշուա՛ծ է մեր ուղին վերուստ...),
 Հինը ջարդելով
 ու հորով յղի,
 Ո՞վ կայ աշխարհում մեզ նման հարուստ...
 Մենք՝ վարպետ անվարձ ու առանց փողի:

ԵՒԳԵՆԻ ԵՒՏՈՒՇԵՆԿՕ

Թարգմ. Գ. ԷՄԻՆ

Գ. Էմին էր Վերկու Նամբոյ
 (1902) Հասարկն մէջ զնանդած է
 տարրեր ազգերու բանաստեղծու-
 ներու զործերէն շարք մը Թարգ-
 մանութիւններ, որոնց մէջ քա-
 նի մը կողմերով ուշադրաւ է
 Եւզենի Եւսուլենկոյի «Մենախո-
 սութիւն Վան զոզ» ողբերգու-
 թիւնիցը: Այս զերթուածը մուտք
 գործեց հանւ Վերկու էջեր առա
 սովետական պոեզիային ստուար
 Հասարկն մէջ:

Ի զհոյ, Գ. Էմին էր տաղան-
 դակից կարգ մը ընկերներուն
 Հետ յայտնարեամ է Թարգման-
 շական ծաւալուն վաստակ մը:
 Վերկու էջերսուն մէջ, ի՛ր
 Թարգմանութեամբ կ'երևան Ա-
 իբրանդը հլուկը, Իլիա Էրեմ-
 բուրգը, Բորիս Պաստերնակը,
 Մարիա Յվետսկովա, Պորիս Սը-
 լուցկին, Մարգ Մաքսիմովը,
 Եւզիկ Լեվիտանսկին, Անտոն
 Վոլոյնսկին, Դաւիթ Սամոյլ-
 վը, եւ շարք մը ուրիշ բանաստ-
 անդնութիւններ՝ Սերգէյ Եսենի-
 նէն, Դմիտրի Կեդրինէն, Լեոնիդ
 Մարտինովին եւ Եւզենի Եւսու-
 լենկոյին:

Այս բանաստեղծներէն ամէն-
 քը ծանօթ չեն Հայ ընթերցողին.
 անոնց անուններուն Թարգը կա-
 տարեցինք, մասնաշնչաւ Հա-
 մար Թարգմանչական մարզին
 մէջ Էմինի աշխատութիւնը, որ,
 յամենայնդեմ, Թեթիկ կըտող ա-
 սաքինութիւն մը չէ:

Վերկու էջերսուն մէջ մուտք
 գործած «Մենախոսութիւնը», ըստ
 մեզի կը Հանդիսանայ Եւսուլեն-
 կոյի նուիրուած բաժնին ամէնէն
 կրքաւ ու Հազարդական կտորը:
 Նուիրութեամբ կու տանք զերթը-
 ւածը:—

ԹՐՈՒՊԱՏՈՒՐՆԵՐԸ

Թերթուածին բովանդակու-
թեան եւ թարգմանելին անկա-
կանելի վարպետութեան անդե-
կացեալէ հազ ընթացողը, պիտի
ուզէինք յիշեցնել, որ այս «Մե-
նայտուքիւնը իր ոգիով, զը-
նացած ու բառամբերքով խիստ
ժառն էր յիշեցնէ Թուրքի Սե-
ւակի «Թրուպատուրներ» անուն
թերթուածը: Հոս երեսոց Հո-
մերտէն մինչեւ «Յոր» բառը
«Ինչ» բառը, ու նկարը, հարու-
տը, վերապահ բարբը կը զը-
նէք Սեւակի յիշեալ թերթուածին
մէջ:

Ու բառերուն հետ՝ ճշմա-
րիտ բանաստեղծներուն վերա-
պահուած նակատաղիքը («Մեմօ»
լեակցուած, մեմօ՝ եզրա-
կա՛ն), որ երկուքն ալ կը ներ-
կայանայ մինչեւ մեզ («Թող
որ մեզ սուլն, քոզ դա՛ւ ճիւ-
քնն մեզ»): Եւ ապա գաւերուն
և նկարուն, ճտաղանդ շեր-
քող շերտիկներուն դէմ ա-
նոց ջուլաղաղած անուան կն-
ուածքը, տաղանդին վրիժառու
հարստութիւնը:

Շատուշնկոն տեսած էր
արդեօք Սեւակի «Թրուպատու-
րներ»: Այլապէս որքան լաւ պի-
տի ըլլար, եթէ կի՛ն այս ան-
զամ ոտաներէն վերածէր այս
թերթուածը եւ զայն յոնմէր
ուսւ բանաստեղծին ուղադրու-
թեան: Միջազգային համարի
հասած Նատուշնկոն ո՞վ զիտէ
որքան պիտի սիրէ իր տարիքին
ու զրեթէ նորն պոսթիւսով աշ-
խարհին ներկայացող հայ բա-
նաստեղծը, որ անաւարտ առ-
զանգով հղերաբար Սեւակը հ-
զու: Գիտացի էլին վրայ կ'ար-
տաղենք «Թրուպատուրներ»
գրել մը ունենք ու մայրաքաղ-
կը մզենք ընթացողին:

Զի մե՛նք ենք, մե՛նք ենք բանաստեղծ պանտ,
Մե՛նք, պատաստում քեհեզով վէ՛տ վէ՛տ
կրգի իշխաններ՝ իսպա՛ն հալածուած.
Մե՛նք, նօթի՛, հպա՛րտ, երբեմնի Աստուած.
ԼԲ՛նք, չըհասկցուած, մե՛նք հզորակա՛ն,
Մե՛նք, բանաստեղծմե՛ր, մե՛նք իրակաց

Թրուպատուրները:

Մե՛նք՝ որ մեր վերքէն երգե՛ր կը շինենք.
Մե՛նք, գրկուածներ՝ մակատագրէն մե՛նք:
Ու մինչ աւրիշներ առատ կը ջամբեն
իյնդի՛ սեղանէն, մուսայիմ համբէ՛ն
Մե՛նք կ'երթանք օտա՛յց Մանուան անուանա՛լ.
Մե՛նք, հի՛ն Մարդկութեան ուշ ծնած-աւա՛ղ -

Թրուպատուրները:

Բայց ի՛նչ փոյք: Մե՛նք ենք հագիով հարուստ.
Մե՛նք է մերջնումն որ կու գայ վերուստ.
Մե՛նք է մարզը քա՛ց, վերջալոյսն ամիսօ՛ւ,
Փըքիքը վարդի՛ն, առում մըշտանո՛ւ,
Մե՛նք է մթին սի՛ւր գերեզմանին.
Հի՛ն աստուածներու ցեղին կը նմանին

Թրուպատուրները:

Մե՛նք ենք սր անփոյք գրչով կը եզգենք
Այս մե՛նք աշխարհին պակները մե՛նք:
Բնար մը ձեռքերնիս, անտո՛ւն, մահագի՛ն,
Տե՛նք ցանկար տարուի-պետի զղեակին.
Ազատ բարբառի աստեղներ անա՛ն,
Կ'ապրին մեռնելով, կը մեռնին անմա՛ն,

Թրուպատուրները:

Մարդկութեան հոսի՛տ պետք է անպատճառ:
Մեր սրտե՛րը մե՛նք համեր ենք վաճառ.
Մեր վիշտն, սուգն, խարուած սերէն մե՛նք՝
Ռամիկին համար երգե՛ր կը շինենք:
Ո՛վ ըսաւ «Մահը մի է»՝ ամէն օր
կը մեռնինք մե՛նք, հի՛ն տիեզերքին մո՛ր

Թրուպատուրները:

Սակայն մեզ ի՛նչ փոյք ծիծաղն ամէնուն,
Լճու՛նը ստա՛ր, քաղցը անան՛ն.
Մե՛նք՝ գառանց Հովուին պէս սիրագործով՝
Հուա՛տնն աւինք մեր սրինգին ծայրով
Առաջնորդելու Մարդկութիւնն ամբա՛ղջ.
Մե՛նք արուստին մե՛նք տակալին ո՛րք

Թրուպատուրները:

ՌՈՒԲԷՆ ՍԵՒԱԿ

«ԳԱՅԹԱԿՂՈՒՄ Ե ՄՐՏԵՐԸ»...

Կը թուի թէ գրական գեղեցկութիւնը տարածական բնոյթ մը ունի եւ սահմանուած է մէկ հոգիէն միւսը ճամբորդելու տեւական շարժումի մը: Թերեւս այս է պատճառը, որ մէկը կը գրէ: Թերեւս նոյնն է պատճառը, որ ուրիշ մը կ'անդրադառնայ գրուածքին:

Այս մտածումը կրկին անգամ այցելեց մեզ, ու կրկին անհամբեր ըզգացինք մենք զմեզ, երբ «Սովետական Գրականութիւն» ամսաթերթի թիւ տասներեքերորդ (1964) համարին մէջ կարդացինք Նորայր Աղաչեանի «Արագածի միւս կողմը» անուն պատմուածքը: Մտածման նրբութիւն մը կայ այս գրութեան մէջ, ըսելու ուրոյն ձեւ մը, ոճ մը: Ամբողջութիւնը ինը էջ է ու տողերուն մէջ կը բարախէ բազմերանգ թարմութիւն մը:

Աղաչեան սկսած է իր պատմուածքը, նկարագրելով նախ անոր միջավայրը.

«Եւ երկիրը կոչուում էր Նայիրի: Հիմ էր եւ մօր, պարզ էր եւ բարդ, փոքր էր եւ մեծ... Բայց նա այդ չգիտէր:

Եւ կենսագրութիւնը կոչուում էր պատմութիւն հայոց, որ կը նշանակի այր, բեմ, գիմ, դա... խաչ, սուր, արիւն, սէր, կարօտ, երգ ու կարմիր դրօշ: Բայց նա այդ չգիտէր:

Եւ մարդիկ կոչուում էին Հայկ, Աշոտ, Արշակ, Վարդան, Սահակ, Վասակ, Խանգուշ, Գոհար, Սեդա, Մարտիրոս, Արամ, այսինքն՝ բազուկ, իշխանութիւն, դաւ, փիլիսոփայ, տիգրիս եւ ամօրթսած գեղեցկութիւն, կարծես ռուսներ ստուեր: Բայց նա այդ չգիտէր...

Եւ կային բարձր լեռներ, որոնք երկու քայլ յետոյ գանգրահեր էին, չորս քայլ յետոյ՝ մանուշակագոյն, տասներկու քայլ յետոյ չպատմուած ու չգրուած հեքիաթ: Բայց նա այդ չգիտէր:

Եւ կային ցօղանուշ խոտով, պէս պէս ծաղիկներով ու ասկեհրմայ խաղողով ասեղնագործուած դաշտեր, որոնք երկրագնդի փիգիֆական ֆարսեսների վրայ որեւէ ձեւով չէին նշուած: Բայց նա այդ չգիտէր:

Եւ կային արտեւանումքից պատահաբար կայուած արցունքի նման լճեր, որոնք տարիներ լիզում էին իրենց կնճռոտ ափերը: Բայց նա այդ չգիտէր:

Այս բոլորին անգիտակ հոգին պատանի մըն է, որմէ ետք բեմ կու գայ իրենց հարեւանուհին:

«Յետոյ տղայի համար ազդիլը կար ու չկար, իսկ տղջկայ համար տղան կար ու չկար»:

Յետոյ դպրոցին մէջ կը հանդիպին իրարու: Տղան աղջկան մազերը ըաչող անտուակի մը քիթը կը կտորէ: Քանի մը ուրիշներ եւս կը «ջարդէ»: Կը բարեկամանան: Կը սկսին դադոնաբար դաշտերը ելլել: Թաղի երեխաներուն հետ գիշերը պահտոցի կ'ելլեն: Աւելի ուշ, իրարու հանդիպած վայրկեաններուն լուս կը կարմրին:

«Եւ եղաւ պատերազմ, եւ եղան ծանր օրեր, եւ երկիր Նայի-
րիմ աներեւակայելի չափերի հասաւ, դարձաւ հաղաւ եւ հիւսիս,
արեւելք եւ արեւմուտք, եւ եղաւ այնպէս, որ գիւղում ուծեց տղա-
մարդ չմնաց...

*Տղան՝ Աշոտ Սարգսեանը ինք եւս կը մեկնի ճակատ: Կը հասնի մին-
չեւ Պեռլին: Եօթը տարի ետք կը վերադառնայ ու տուն հանդիպելէ առաջ,
կը դառնէ աղջիկը՝ Անիկ, այգիի մը մէջ: Տղան կը պատմէ իր անցած ճամ-
բաներու եւ տեսած քաղաքներուն մասին: Աղջիկը՝*

« Եթէ դու չասես, որ այստեղ աւելի լաւ է, քան որտեղ տեղ
աշխարհում, ես էլ կը լռեմ: Եւ երբեք կը գնամ...

*Տղան կը կատարէ աղջկան կամօքը: Կը մատնուի հասնելի տաղանայի
ժը: Կը յիշէ իր անցեալը, կ'աշխատի յայտնաբերել իր կեանքին կապուած
թրթրուն յիշատակ մը, բայց չի յաջողիր:*

«Ապրուած անցեալը, որը շատ յաճախ աւելի կենդանի է,
քան ներկան, եւ աւելի ցանկալի է, քան ապագան, գործամալիօրէն
ջնջուել էր»:

*Ժամանակը անցած է: Աղջիկը չի ձգեր, որ տղան լքէ զինք ու տուն
երթայ: Անձրեւէ կը բռնուին: Կ'անօթենան: Աղջիկը կը վազէ տուն ուստի-
լիք բան մը բերելու: Տղան այգիին տունը խորացնելու համար կ'առնէ բա-
հը ու կը մխրճէ տեղմին մէջ: Կը յիշէ անցած օրերը, պատերազմը:*

«Մէջտեղում նրանք հագար-հագարն էին՝ իմքը, հայրը եւ էլի
հագար մարդ: Մէկը գրեթէ ամէն օր էր տակ երգում էր- «Հոյ տ-
րաւ, եզո ջա՛ն. ախպեր ջա՛ն...», միւսն արտասանում էր ինչ-որ բա-
նաստեղծից, երբորդը մտովին շրջում էր ծանօթ արահետներով:
Յիշում էին շուրթերին դրոշմուած համբայը, դէմքին իջած մի
անարջ, ժայիտ, մի ծագկած ծառ, ազնկոտ մի խաչմերուկ, կիսատ
մնացած մի տուն, մի սպիտակ ձի, մի քանակագին շիրիմ, մի օտար
հարագատ, մի խոնարհ աղջիկ, մի ծղվլան երեխայ, մի աւբախու-
թիւն, մի քուրատեալ-թիւն, մի ծիծաղ, մի վիշտ, մի յայտագու-
թիւն, մի քաղցր երգ, մի արամաքանութեան օրէնք, մի փիլիսո-
փայական ձեւակերպում, մի դասագիրք, մի դուզանի մաս, մի կա-
պոյտ երկինք, մի ինքնամոռացութիւն, մի առատ սեղան, մի կա-
նաչ արու... Եւ պատերազմը քուտ էր անվտանգ»:

*Աղջիկը կը վերադառնայ: Գիշեր է: Կը մտնեն հելադ ու կը ճաշեն:
Անձրեւը կը շարունակէ տեղալ տակուին ու աղջիկը կը շարունակէ աղուն
մեկնելու. ցանկութիւնը արգիլել: «Անձրեւից յետոյ, հիմա չէ»: Հելադին
մէջ չոր խոտի ու թախտին վրայ ու քով քովի կ'երկնան: Հող, աղջիկը կը
խոստովանի, թէ ծնողքը զինք կ'ուզեն ամուսնացնել կոլխոգի նախագահին
տղուն հետ, բայց ինք կը սկսէ ուրիշ մը՝ Գուրգէնը: «Ինչ ուզում եմ անել,
Գուրգէնին կ'առնեմ»: Ու կը խօսի իրենց դրողուններուն, նախադրու-
թիւններուն, հանդիպումներուն ու հետանկարներուն մասին:*

«Անձրեւը գալիս էր կարգապահ գորագործի նման, կոյր մարդ-
կային սգեղութիւնների ու գեղեցկութիւնների առջեւ, խոյ՝ շը-
շուկներին ու կանչերին, համր՝ ցանկութիւններին ու նպատակ-

ճերթին, եւ անզգայ՝ մարդկային օւրախութիւններէ ու վշտերի համարէպ:

- Էյ, բնած ես...

Բայց Աշտար բնած չէր: Նրա միտքը, հայեացքը, զգացումները, լեզուն, նետրոյերը այդ ուշ ժամին տենդագին փնտռում էին Նայիրի աշխարհը, որը եւ արդէն մտա էր, եւ արդէն հեռու, եւ արդէն ներ էր, եւ արդէն հին, եւ արդէն հարազատ էր, եւ արդէն օտար, եւ արդէն հասանելի էր, եւ արդէն անհաս, եւ արդէն յայտնի էր, եւ արդէն անյայտ: Անյայտ, անորոշ, եքերային, հրապուրիչ, ինչպէս ամենագեղեցիկ կնոջ շուրթերի ծայրը: Նա տանջահար մտածեց, որ գուցէ Նայիրի աշխարհը երկնքի պէտ անպարփակ սիրոյ մէջ է, անդունդի պէտ խորը հիասքափութիւնների մէջ, անիրագործելի երազանքների մէջ, կամ այնպիսի մի բանի մէջ, որը ծայրբում է անսպասելի ուժով եւ անհելութեամբ: Գուցէ եւ արդէն գոյաբան չունի Նայիրի աշխարհը, ջնջուել, անհետացել է Զարտեաներից, գրքերից, այս տիեզերքից, դարձել է բանաւոր առակ, հանելուկ, բանաստեղծութիւն, երգ, կատակերգութիւն, լեզու, որ հմայիչ ձայնով գայթակղում է սրտերը...

- Է՛յ, վեր կաց, - առաւօտ կանուխ ձայն տուեց Անին, - անձրեւը կտրուել է»:

Վեր կ'ելլեն: Կը պատրաստուին: Ինքնաշարժ մը մօտէն երեք անգամ ձայն կու տայ: Անին կը հասկնայ, որ Գուրգէնն է: Աշտար ճամբայ կ'ելլէ առանձին: Գուրգէնը ի տես Աշտարն եւ ի լուր Անիին մօտ զիշերելու պատճառին կը սրտնեղի ու կը հեռանայ: Աղջիկը կը սկսի լալ:

«Ձգիտես մեքնայի՞ համար, անծանօթ տղայի՞, քաղաքից եկած գերասանների՞, թէ մի ուրիշ բանի համար, որ հրաշքով յայտնուել էր այս կապոյտ երկնքի տակ»:

Աշտար ճամբուն վրայ կանգ կ'առնէ պահ մը, ու շեղեց այդտեղ էլ, կանայ ու կապտամանուշակ հեռաստանում, անսպասելի տեսաւ Արագածի ձիւները: Շատ վաղուց, երբ մի մտա երեխայ էր, ամբար շոգ օրերին երազում էր հասնել այդ բարձունքները եւ բռնվ ձիւն ուտել:

Նա ծպտաց»:

Այս սկիզբը ունի Նորայր Արալեանի պատմուածքը, այս դերակատարները ունի եւ կը յանգի այս վախճանին: Մեծ կամ բոլորովին նոր թեմա մը չէ թեման, «տղայ մը աղջիկ մը սիրեց, բայց աղջիկը ուրիշ տղայ մը սիրեց, ամբողջ պատմութիւնը այն է» ինչպէս պիտի ըսէր սղջացեալ Վ. Շուշանեան: Բայց ընթերցողը պատմութեան հաղորդ դարձնելու համար չէր, որ փորձեցինք կազմել այս էջերը, այլ ուզեցինք պարզապէս ուշագրութեան յանձնել Հեղինակին արտայայտական անձնազրոյժ կերպը, որ սովորական երեւոյթ մը չէ հայրենիքի մեր դրոշմներուն մօտ: Այս պատմուածքին մէջ ուշադրաւ է նոյնպէս ընդգրկուած նիւթին կական տարբեր որսալու, խորհուրդ ստեղծելու եւ թելադրելու Հեղինակին կարողութիւնը: Նորայր Արալեան ծանօթ անուն մը չէ, բայց այս պատմուածքին ընթերցումէն հոգ՝ ապահովաբար պիտի փնտռուի անիկա:

« Դ Ի Դ Ի Ա Պ Ա Տ Ճ Ա Ռ Ն Ե Ր Ը » ...

Ք. Քորանեան անունով մէկը, Փարիզի «Անդաստան» զարբերաթերթին (թիւ 15) մէջ, Գ. Շահինեանի «Գուրգէն Մահարի վաթսուների հանգրուանին» աշխատութեան մասին դրսիստականի պէս բան մը ստորագրած է, ուր, ի միջի այլոց կը գրէ.

«Վերջին շրջանին Պէյրուսի մէջ երկու գիրք լոյս տեսաւ անվտանայ անուանի գրող՝ Գուրգէն Մահարիի մասին:

*Առաջինը գրողը՝ Պօզու Սնայեանն է:
Երկրորդը՝ Գրիգոր Եանինեանը:*

Ինչ ալ ըլլան դրդապատճառները, առաջինը չի կրնար դժգոհութիւն չլպտոմանել իւր ընթերցողին, մանաւանդ մեր օրերում, երբ մեր ժողովուրդը կ'ապրի իր վերամիտարման ուրախութիւնը, ու երկրորդը...» եւն.:

Ի՞նչ կը նշանակէ «ինչ ալ ըլլան դրդապատճառները»: Իր գոյութեան պատճառներէն զրկելէ ետք զիրք մը, այլեւս ինչպէ՞ս կարելի է ձօնենալ անոր, եզրակացութիւններու յանգիլ ու անաչառ մնալ:

Ճիշդ է, որ Գ. Շահինեանը Գուրգէն Մահարիի մասին զիրք մը գրած է, առեւտրով բանաստեղծ-գրագէտը իր ամբողջութեանը մէջ, բայց նոյնպէս ճիշդ է արդեօք ըսել, որ Սնայեանը Մահարիին մասին զիրք գրած է, երբ այդ զիրքը մեկնակէտ ունի բացառապէս գրագէտին մէկ յօդուածը եւ ոչ թէ անոր ամբողջութիւնը:

Բայց մարդը ի յառաջագոհնէ կ'անդիտանայ դրդապատճառները եւ իր գծգոհութիւնը կը յայտնէ արդիւնքին մասին, զայն նկատելով «վերամիտարման ուրախութիւնը» խանգարող զիրք:

Ինչ մեծ բան ու բառ՝ - վերամիտարմում:

Ու մտածել, որ իրենց ըրածն ու ըսածը չգիտցող այս ծանծաղամիտներն են, որ շարունակ ու ամենուրեք կը գուրգուրան «վերամիտարման» ու ազգակից բառերուն վրայ: Կ'ըսենք բառերուն վրայ:

Ի վերջոյ, եթէ մէկը ուրիշի մը մէկ ձախուեր գրութեան դէմ տուարկութիւններ ընէ, այդ կը նշանակէ՞ անպայման, որ դէմ է անոր ամբողջութեան ու նաեւ վնասակար «վերամիտարման»:

Ի՞նչ ընենք հիմա, Գաղթիցիներ իմացական կոիւնքը: Յանուն «վերամիտարման» հրատարի՞նք խորանալու եւ պայտապնդու մեր ճիւղերէն:

Եւ յետոյ՝ եթէ «վերամիտարմումը» իրական տարողութիւնը մը ունի եւ ցանկալի է անոր իրագործումը՝ ինչո՞ւ ատիկա առաջին անգամ չպահանջել Մահարիէն եւ այսքան խտտանալ անոր անհայտ գրութեան առիթով քանի մը սրբութիւն պաշտպանող Սնայեանին դէմ:

Մարդիկ որքան զիւրիկ կը գրեն իրենց յօդուածները: Դիւրին գրուած այս յօդուածները ի՞նչ դիւրութեամբ կը տպուին մեր մամուլին մէջ:

« ՄԵԾ ԴԱՇՏԻ ԱՍՏՂԸ »

Միանիի Ազատութեան աստիճանայանը հետեւեալ շանկան կարծիք յայտնած է Սերո Խանգաւանի «Մեծ Դաշտի Աստղ» վիպակի մասին. վիպակը լոյս տեսած է, «Սովետական Գրականութիւն» ամսագրի նոյ. 1964-ի համարի մէջ: Վիպակին մասին «Բազին» պիտի անդրադառնայ իր յառաջիկայ քիւերից մէկուն մէջ:

1956 թուի Փետրուարի ՍՄԿՊ 20-րդ Համա-
գումարում այսպէս կոչուած գանձարի պաշտա-
տուէրը զատապարտուելուց յետոյ որոշ անգո-
ւաբժէք նկատուեցին նաեւ խորհրդայնայ գրական-
ութեան մէջ: «Անկասկէ պաշտամուտը» ժամա-
նակաշրջանը հարուստ է արեւմտի արժեքի և
բնութեանը և քստմեղի ունիւնէր, որ շատ
ու շատ ասիւնքներ կան նրա մասին: Գրականու-
թիւնն էլ իր ասիւնքն ունի:

Ռուսաստանում և Խորհրդային Միութեան
միւս հանրապետութիւններում արդէն զրակա-
նութեան քննութեան նիւթ է դարձել ստալինեան
ոճրատաւ ժամանակաշրջանը: Յետ շմեաց նաեւ
Հայաստանը: Հայ գրողները բազմաթէ արկեր
ստեղծեցին, որտեղ արտացոլուեցին այն ժամա-
նակաշրջանի կեանքի զանազան կողմերը՝ Համա-
կենտրոնացման եամբարները, առհասարակ
զանգուածային բռնութիւնները, երկրի ներքին
սոցիալական իրադարձութիւնները: Բաւական է
յիշել Հենց միայն Գուրգէն Մանարու, Մկրտիչ
Արմէնի, Վաչագի Արամեանի, Յուսիկ Խանգա-
ւանի, ինչպէս և Պաշտի Հրաչեանի, Լէոնիդ
Հուրուցի, Սուրէն Այվազեանի, Մկրտիչ Սար-
գսեանի ու մի շարք ուրիշների երկերը, որպէս-
զէ գործը զանազան, թէ ինչ են արել Հայ գրող-
ները այդ ուղղութեամբ:

Այժմ որոնք թուին աւելանում է ևս Սերո
Խանգաւանը իր «Մեծ Դաշտի Աստղը» վիպա-
կով: Պէտք է ասել, որ դա ի՞ր տեսակի մէջ ա-
ռաջինն է խորհրդայնայ գրականութեան մէջ: Ե-
թէ նախորդ գրողների երկերում արտացոլուել է
հեռաւոր արտաբանների կեանքը, կամ էլ ըս-
տալինեան սարիների խորհրդայնայ կեանքի սոսկ
այս կամ այն նեղ ոլորտը, «Մեծ Դաշտի Աստղը»
վիպակը ունի աւելի լայն ընդգրկում: Նոյնիսկ
Հրաչեանի «ՌԻՐՑԻ ՄԱՐԱՆԸ» ընդգրկման համե-
մատաբար սահմանափակ շրջանակ ունի: Բացի
այդ, եթէ մինչայժմեան նոյնօրինակ երկերում
երեւում էին Հիմնականում մատուցականներ,
հասարակական գործիչներ, սուսանդներ կամ
այլեւայլ մասնակի խումերի պատկանողներ, Սե-
րո Խանգաւանի վիպակում արտացոլում է զե-
րազանցապէս բուն ժողովրդական կեանքը, զի-
յական աշխատատեղութեան անհանդիստ միճա-
կը:

Վիպակը թէև կարելի է համարել Հիմնա-
կանում ավելի կեանքի պատմութիւն, բայց փաս-
տօրէն մի ընտանիքի միմեանց յաջորդող երեք
սերունդի ողբերգութեան արտացոլումն է, հայրե-
նիքին սիրով կոռչած և այն իր ջրտնկող մըլը-
սապէս դաւար պահող աշխատատեղ ժողովրդի
վտանգուած եակապազի խոսքումը: Ու թէև

վերակեր անխուսափելիորէն ունենում է բարեյար-
 ևնոյ աւարտ եւ հեղինակը մի տեղում եւս հաշ-
 կում է իր լուսատեսական աշխարհայեացքը, բայց
 եւ այնպէս, նկարագրուած գառն աւարիների պատ-
 ժութիւնը անմոտանալի է մտում: Հայրը աջոր-
 ւում է եւ անհետանում, իսկ նրա որդի մասցած
 գաւազները ճարակում են բազմակողմանի որդու-
 թեան բոլոր դասնութիւնները: Որդին մասնակ-
 ցում է գերմանա-խորհրդային պատերազմին,
 զերուում, ապա վերադառնում եւ իր հերթին աջ-
 սորում ու շատ ուշ միայն «վարկափրկում»
 որդաբաժնի ընտանիքի գիրկը վերազանաւում: Մի
 ամբողջ խումբայով աշխարհ է խլրուում Յան-
 զառնանի վիպակում՝ իր ամէնօրեայ հոգսերով,
 աշխատանքով, մարդկային փոխյարաբերութիւն-
 ներով, հասարակական մթնոլորտով:

Յանզառնանի վիպակը անպայման ուշագրաւ
 երեւութ է խորհրդահայ գրականութեան մէջ՝
 իր բովանդակութեամբ եւ նպատակաւորապե-
 թեամբ: Նա խորհրդահայ գրականութեան բնա-
 շըջման մի որդակի փուլ է հանդիսանում եւ ու-
 զենիչ: Բայց մեծամասնակ պէտք է անպայման
 ասել, որ Հայաստանում եւ Սփիւռքում արժա-
 նաւորակու մեծ մողովողականութիւն վայելող
 մեծանուն գրողը իր ասեւլ վիպակում ուղղա-
 կի լինին չի դրսևորել իր բոլոր պատկերայի
 կարողութիւնները: Երկի բոլոր հերոսները հոգե-
 րանքէն լիարժէք չեն ստացուել, նկատուած է
 կանխակալ որոշ սփեմայի առկայութիւն: Եր-
 րանն որոշ հերոսներ իրենց կամքով չեն գոր-
 ծում, իրենց յատուկ լծակով չեն խոսում, այլ
 համարեա «ՊՐԱՆԴԱ» եւ «ՍՈՎԵՏԱԿԱՆ ՀԱՅԱՍ-
 ՏԱՆ» թերթերի խմբագրականների սեռով, ինչ որ
 զեղարունտորէն չի կարող հաստատ լինել: Հե-
 ղինակը շատ բան լրիւ չի ասում եւ ստացուած է
 շարադրանքի անկայտ ու թերեւս ակամայ
 միապաղաղութիւն: Երեւի ինչոր կաշկանդու-
 ծութիւն խանգարում է արուեստագէտի սիրտը
 լայն բացել... Դա նշանակում է, որ ապառ իտե-
 ճը մեր հայրենիք Հայաստանում դեռ երաշխա-
 տրուած չէ:

Այսքո ելելով Սերո Յանզառնանի «Մեծ դաշ-
 տի աստղը» վիպակը, որպէս ուշագրաւ երեւութ,
 իր թերթի հոդմերով հանդերձ, — կարելի է վը-
 տաստօրէն յուսալ, որ խորհրդահայ գրականու-
 թիւնը աստիճանաբար մի կողմ կը նետի պար-
 ապիբ կաղապարները եւ կը բռնի ինկապէս ա-
 զատ խառնի ու սրբաւարի ուղիք:

ՄԱՀ

ԱՀԱՐՈՆ ՏԱՏՈՒՐԵԱՆԻ

Խոր ցուով կը հազարդե՛ք բազմաթիւ ընթեր-
 ցողներում. թէ Յունուար 8, 1865-ին, Օդոնի
 (Ֆրանսա) հիւանդանոցին մէջ, վեց շաբաթներու
 ծանր հիւանդութեմէ մը հտֆ, իր մահկանացում
 կնքած է Ահարոն Տատուրեան, վերջին բանա-
 տեղը արեւմտահայ քերթողներու այն լուսաւոր
 փառանքին, որում գոյգ գագաթները նպամ Սիւ-
 մանթօ եւ Գ. Վարուժան: Փառանքին մեծագոյն
 եւ ընտրելագոյն մաւր Յանատակուեցաւ ասիէ
 յիսում տարիներ առաջ, գոն երբայով քրքակեմ
 հայաշինչ եղեմագործութեամ, ստեղծագործա-
 կամ իր ամենէն քրիտասարգ եւ քեզում շքանմի:
 Յիսուն տարի հտֆ եւ համագոյնին յիսմա-
 թակի մը տօնակատարութեամ շեմին վայ իսկ,
 շիրտ պանդուխտ բանատեղը, Ահարոն, վեր-
 ապրողներին էր, Ապրիլեան արեւմտ գիշերուամ
 մէջէն ճաղագրածներին:

Մնած էր Օվանքը, 1882-ին եւ, աւարակի
 հտֆ գիւղին ճախկարքաւը, զրկուած է Գաւոր-
 գիւղի Մխիթարեան վարժարանը, ապա՝ Մուրա-
 Ռափայելեան: Կը վերագամաց Պոլիս, ապա
 1892-ին, յաւանկամ ազտը գիւմրէ ալ տարագիր
 կը դարձնէ, ու կ'երթայ Փրակայի համալսարա-
 նը:

Ֆրանսամ կ'ըլլայ Ահարոնին վերջին համգոր-
 ուանը, ուր տասնեակ տարիներով կը ճուրճի
 ուսուցակամ սարարէրին, պաշտօնակարելով
 Գալաքատը Տիկմանց վարժարանին մէջ, Մար-
 սելլ ա. Բէճի:

Իր կեանքը, վկայութեամբ բոլոր գիմէ ան-
 նողներում. աշխարհակամ վանկումի մը կեանքը
 եղած է, մեկուսացած, հեռու հայկական միջ-
 վայրի ժխարէն, ամփոփուած ինքն իր մէջ: Վեր-
 շին տարիներում, փոխադրուած էր, Մոմմորան-
 սիի համգստեամ տունը:

Իոյս ընծայած գործերն են. — «Մաղաղութ-
 ներ» 1838, «Գահեմակներ» 1850, «Մանուկ ան-
 տառ» 1848, «Երկնի կրկեր» 1857, «Բարբիտե-
 րուս կրակին դէմ» 1858:

«Բազմաթի յառաջիկայ քիւնրէն մեկով պի-
 տի անդրադառնամք իր մտին: Մինչ այդ, մեր
 ցաւակցութիւնները կը յայտնեմք բանաստեղծին
 եղբոր՝ Գրիգոր Տատուրեանին եւ անոր ընտանի-
 քին:

Հ Ա Ղ Ո Ր Գ Ա Գ Ր Ո Ւ Թ Ի Ի Ն

Շնորհիւ Տիկին Նինա Տօֆ. ձիտէնեամի բոլորածուեր լամբերում եւ ստեղծուած համագործակցական ոգիին, Համագայիմի շնորհք եւ Հ. Ծ. Ը.-ի խումբերը միասնաբար կազմած են երգի ու պարի համակայկական խումբ մը՝ Վերամանայ Երգի ու Պարի Անսամբլը անուանով: Խումբի աշխատանքներում իրենց տեսական մասնակցութիւնը կը բերեն պէշուրաբանայ ժանօք արուեստագետներ եւ արուեստատերեր:

Ներակազմ խումբը հրաւիրուած է մասնակցելու այս տարի Լիզպոմի եւ Պալպէտի ֆէսթիվալներում:

Հայ մամուլը տեղեակ պահելու մտադրութեամբ, Արտակազմ խումբին կեդրամական վարչութիւնը, որում ճախագահուելիք Տիկին Նինա ձիտէնեամն է. մամուլ առաջին մը կազմակերպած էր 29 Յունուար 1986-ին Տէր եւ Տիկին Տօֆ. Ե. ձիտէնեամներու Եարգելի Վիլլայիմ մէջ:

Հիւրասիրութեամբ ընթացքին խումբի մասին կ'ուշք ունեցամ Տիկին Ն. ձիտէնեամ եւ պարտներ Ե. Թարիկեամ եւ ՕՅ. Եարգիսեամ:

Կը հրատարակենք զեկոյց մը՝ Արտակազմ խումբի մասին:

Մտաւոր սարկներէ թ վեր Լիբանանի Միւլազային Դեմոկրատիկ Ժողովան վարչութիւնը, մեծհասութեամբ եւ բնականութեամբ, զեդարուեստական ամիս մը կը սարքէ Պալպէտի ամառնական մէջ: Ամենազգի արտագուշտը խումբեր կու գան հոն՝ հանդիսադրելու իրենց արուեստին բարձրութիւնն ու կատարողութեան ներուժիկները:

Հայահոծ զապիթ մը կ'ազդի լծեալ այս երկրին մէջ, որուն զազգայններն ըլլալու հըպարտութիւնն ունինք: Հայութիւնն ունի իր եւ կեդեցիները, զպրոցներն ու սկումբները, ուր կ'աճի ու կը զարգանան մեր Մեդրոպեան դիրն ու զբովանդակը եւ հայրենասանդ մշակոյթը:

Գողութը վերլին ասրիններուն նկատառելի նուաճումները արձանագրած ըլլալով նաեւ երգի ու պարի մարզերուն մէջ, մտածուեցաւ Պատրպէտի միջազային Դեմոկրատիկ աշխարհութեան վրայ աւելցնել հայկական նրանքը:

Մեր ժողովուրդն ու սնոր մշակոյթը սաար

եւ ազգեցիկ լըլանակներուն ծանօթացնելու եւ սնունդ յարգանքին ու համարումին արժանացնելու առաքելութեան լծուած անխոյժ Տիկ. Նինա Տօֆ. ձիտէնեան, նկատելու յանձնարարով թէ Պատրպէտի Միջազային Դեմոկրատիկ վարչութիւնը նըպատակադրած է 1986-ի ամբան աւելի լայն տարողութեամբ եւ պատրաստութեամբ ստեղծ իր զորունակութեան տանաձեւակը, խորհրդակցական հանդիպումներ կ'ունենայ Հ. Ծ. Ը.-ի Երգի-Պարի Համոյթին եւ Համագայինի Երգի-Պարի Պնար խումբի վարիչներուն հետ, ապահովելու համար սնունդ միասնեղ մասնակցութիւնը Պալպէտի զեդարուեստական ելոյթներուն: Տիկ. ձիտէնեան, համագործակցութեան եզրեր զաննիչ հաջ երկու խումբերու միջեւ, միջազային նշանակութեամբ պատասխանատու այս զօրքը վարելու համար կը հրահրէ զորեակից մարմին, որ կը կոչուի Կեդրոնական Վերջինի Լիբանանայ Երգի ու Պարի Անսամբլի:

Վարչութեան անդամներ են:—

Տիկ. Նինա Տօթթ. Ճիտէճեան՝ Նախագահուհի
 Փրոֆ. Եասաշ Քորիկեան՝ Ասեմազպիբ
 Պրն. Աւետիս Եանուկեան՝ Գանձապահ
 Տօթթ. Գեորգ Գէշիշեան՝ Խորհրդական
 Պրն. Սարգիս Գէրզէրեան՝ Խորհրդական
 Պրն. Յենիկ Սարգիսեան՝ Խորհրդական
 Պրն. Պօղոս Տուզեան՝ Խորհրդական
 Տօթթ. Վարդգէս Աբրահամեան՝ Խորհրդական
 Պրն. Սամուէլ Իլանճեան՝ Խորհրդական

Նորակազմ կեդրոնական վարչութիւնը եւ ա-
 նոր եռանդուն նախագահուհին, նպատակաշար-
 մար տեսակցութիւններով եւ անխնայ հետազը-
 դումներով, Լիբանանահայ Երզնի ու Պարթ 128
 հողիկոց խումբին կ'ազատուին Պատկէճի Մի-
 չազգային Ճիտիվայի տանտնտէրին նուիրուած
 Հանդիսութեանց յաջորդական երեք օրեր հա-
 կական յայտադիր ցուցադրելու իրաւունք:

Նկատի ունենալով ձեռնարկին համահայկա-
 կան թնօթի ու միջազգային արդուութիւնը,
 կեդրոնական վարչութիւնը զեղարուեստական զե-
 կավարտման համար կազմեց մասնաւոր Մարթին
 մը:—

Պարտնեբ, Պ. Ճեւլեան, Ս. Բառաշեան,
 Տօթթ. Է. Էլմանեան, Օ. Միւրմէլեան, Տօթթ.
 Վ. Աբրահամեան, Ս. Իլանճեան եւ Ս. Պէրզէր-
 եան:

Իսկ խումբին զեղարուեստական իրաւորմու-
 մը գտտահուցաւ:

Պրն. Սարգիս Բառաշեանին (Պարտուոյց եւ
 Բեմադրիչ)

Տօթթ. Խմանուէլ Էլմանեանին (Երկրախում-
 բի ղեկավար)

Պրն. Յենիկ Միւրմէլեանին (Նուապախումբի
 ղեկավար)

Խումբին ընդհանուր պատասխանատուներ նը-
 շանակուեցան Պրն. Սամուէլ Իլանճեան եւ Սար-
 գիս Պէրզէրեան, վարչական զործերուն համար՝
 Պրն. Պօղոս Տուզեան:

Գործի Հրահրուած զեղարուեստական պա-
 տասխանատուներ ցարդ ունեցան բազմաթիւ հան-
 ղիպուհներ, կազմած են յայտադիրը եւ սկսած

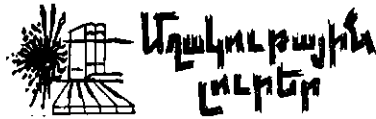
կանոնաւոր փորձերու, որոնք տեղի կ'ունենան
 Նշան Փայանճեան հեմարանի վարպետական ըը-
 բակին եւ Հ. Ծ. Ը. Ի Զարեհ Նուպար ակումբին
 մէջ:

Պատկէճի մէջ, Ծեփեմայի վարչութիւնը
 Նիւթական շառփիչի օգնութիւն խոստացած չըը-
 լալուն՝ մեր նախագահուհին խուսկան ու հա-
 մոզիչ ղիմումին ընդառնելով ազգազուտ Գա-
 յուտս Կիւլպենկեան Հիմնարկի Լիզդոնի կեդրո-
 նը 7750 տոլար տրամադրեց, ստանձնելով խում-
 բին զգեստաւորումը եւ բեմական սարքաւորու-
 մը:

Նոյն հիմնարկութեան պատասխանատու վա-
 րիճեբը՝ նախագահ Տօթթ. Հոզէ Տէ Ազիբեան
 Փերաիկա եւ տիկինը, Հայկական Բաճիկ Հեղճ.
 Վարիչ-Տնօրէն Տիգր Թոպեր Կիւլպենկեան եւ տի-
 կինը, որոնց ի պատիւ, անցեալ տարի, Գնար
 եւ Անդրանիկ խումբերը մասնաւոր յայտադիր մը
 հանդիսադրած էին անդուշտ Գալուտս Կիւլպենկե-
 ան օրակին մէջ, մանրամասնութիւններ շաղ-
 իչ ետք նոր ձեռնարկին նպատակին, քնայթիկ եւ
 պատրաստութեան մասին՝ Լիզդոն Հրահրեցիկ
 Լիբանանահայ Երզնի եւ Պարթ Անտակլը, որպէս-
 զի համահայկական այս խումբը Մայիսին մաս-
 նակցի Գալուտս Կիւլպենկեան տարեկան միջազ-
 գային Փետիվային եւ Երոպական հասարակու-
 թեան Ծանօթացիչ Հայկական պարթն ու երաժըշ-
 տութեան իւրայատուկ Նկարագիրն ու համաջը:

Արդ, յարդոյ մեր ազգայիններուն հազարե-
 լով ցարդ կատարուած աշխատանքին արդիւնք-
 ները, կ'ահնկաներ որ երբի ու պարթ մէջ առ-
 զանդ ցուցարեբող մեր արուեստագիտներն ու ար-
 ուեստագէտները մասնակցին խումբին, իսկ իւ-
 րազանիւր հայ մարդ ջանայ օգնել համար-
 կական այս զործին, որպէսզի մանաւանդ այս օ-
 բերուն, հայ Երզնի ու Պարթ՝ հայ հողին երկու
 կարեւոր արտայայտութիւնները՝ առաւել եւս
 տարածուին ու փառաւորուին:

ԿԵՆՏՐՈՆԱԿԱՆ ՎԱՐՉՈՒԹԻՒՆ
 ԼԻԲԱՆԱՆԱՀԱՅ ԵՐԳԻ ՈՒ ՊԱՐԹ ԱՆՍԱՊՊԷԻ
 Պէյրութ, 20 Յունուար 1965

ՀԱՅ ԺՈՂՈՎՈՒՐԴԻ ՊԵՏՄՈՒԹԻՒՆՆ ՈՒ ՄՇԱԿՈՅԹԸ ՊԵՏՐՈՒԹԻ ԱՄԵՐԻԿԱՆ ՀԱՄԱՍՍԱՐԱՆԻՆ ՄԵՋ

ՊԵՏՐՈՒԹՈՒՆ - Պէտրոսի Ամերիկեան Համալսարանի պատմութեան բաժանումը Հիմնած է նոր ամպիոն մը ուր պիտի դասուանուի Հայ ժողովուրդի Պատմութիւնն ու Մշակութիւնը:

Այս ծագին յայտարարութիւն մը կատարելով, Ամերիկեան Համալսարանի պատմութեան բաժանումըքի նախագահը՝ Վրոնթ. Նիքոլա Չիտտէ, լեզուած է թէ կարելի եղած է Հաստատել այս դասընթացը, շնորհիւ Ամերիկայի Հայկական Աստուածաբանական դպրեմանքի տեսուչ Գարեգին Սրբազան Եպիսկոպոս Սարգիսեանի ազնիւ գործակցութեան, որ կամաւոր կերպով յանձն առած է կատարել դաստիարակութիւնները:

Պատմութեան բաժանումըքը կը յուսայ թէ բաւարար դուժարեք կը հանդանակուին Հայկական եւ այլ շահագրգռուած Հիմնարկներէ եւ անհատներէ ապահովելու Համար այս դասընթացքին չ'արտեւուութիւնը:

ԿԱՊՐԻԷԼ ԱՐՈՒԹԻ ՄԱՍԻՆ

Փարիզի մէջ գտնուող Գաբրիէլ Սրուբի (Գաբրիէլ Յարութիւնեան) կողմէ Անտոն Չիտովի գործէն առնուած՝ Հայ ժողովուրդի անասունըքն առնուով քառանկարները:

Այս առթիւ, Վիեննայի Լիքեյտըի եւ Հայ Մանասի մէջ պատմաբան Ֆրանցուսին անդրադարձանով հայագի քառանկարի գործին՝ գովեստով արտայայտուած են:

Ժամ Փոք կոթիւ, Վիեննայի Լիքեյտըի մէջ գրած է. «Հիմնադիր երկնայք» ոչ կը հմայէ միտքը, կը հանդարտեցնէ սիրտը եւ կը բարձրացնէ հոգին:

Հայ տարօրինակ անասունըք մարդ է, իսկ է, մարդը՝ դիւանած Չիտովի ամենէն յատկանշական գրքերէն:

կան պատմութեան բնութեան: Անտարակայն, այլը, սակայն, առնուելու կիսով, հետեւաբար երկուքը միասին՝ իրենց յարաբերութիւններում մէջ:

Այլապէս եւ իրարմէ տարբեր եմ այդ յարաբերութիւնները եւ յայտ գեղեցիկ՝ իրենց արակով: Արտայայտութեան ճիշտութիւն մը կը գեղեցկացնէ գրածը: Հեղինակ, զգացում, յազում, իմացակամութեամբ ու ճաշկանով յայտնաբերուած են երկրօտութիւնները (տիպոլոգ):

Կարծիքի Արտք յազում է Չիտովի այդ տասներկու պատմութեան բնութեան ճաշկան մերկայացում մը:

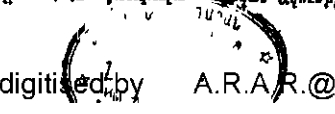
Ներկայացում գլխաւոր դերակատարն էր արտակարգորէն արտայայտիչ դերասան մը՝ ժամ Չիտովը եւ դերակատարուինն ալ՝ Տիտիլի Սեւրիկ:

Հիմնադիր, երկնայի քառանկար գործունէութեան իստագիտի ջանքով շահեցրած, ուրիշ քառանկար գրածը արտայայտելու համար այդ մանկամարդ դերակատարուինն շնորհն ու վայելչութիւնը:

Իսկ Հայ Մանասի Ֆրանցուսը գրած է. «Չիտովի փոքր ճիշտութիւնը, որոնց մէջ առաջ մեծանուն գրագետը պարսկական է դիրք, կատարութիւն, միանադատութիւն ու պատգամ, կարծիքի Արտք, մեծ սիրով ու գարգուրածով գեղեցիկ է մոյս մեծապիտանի մէջ, յայտնաբերելով՝ քիտանակ կը կազմեն մէկ մկար, կամ աւելի Պիշգ՝ երկու մկար: Արական Վարտիմանակ անասունըքն եւ իր թմկերուինն, երկուքն ալ անդրադարձի՝ ծիծաղի եւ արցունքի մէջը:

ՄԻՒՆԻՍԻՒՄԻ ՀԱՅ ՈՒՍԱՆՈՂԱՑ ՄԻՈՒԹԻՒՆԸ

Արեւմտեան Գերմանիոյ Միւնխի գաղափար մէջ Հինգ տարիէ ի վեր կազմուած է Հայ Ուսանողներու Միութիւն մը, որ կը բաղկանայ շուրջ 30 անդամներէ, զխաւարարաբ Միլիւն Արեւելի երկիրներէն ուսանող-ուսանողուհիներ: Միութիւնը կ'աշխատի զարկ տալ ազգային կեանքին եւ Հայերը ծանօթացնել Գերմանացիներուն: Հայ Ուսանողներու Միութիւնը հանրայն է Գերմանիոյ Ուսանողական Կեդրոնին կողմէ եւ միեւնոյն ատեն ժամ կը կազմէ Միջազգային Ուսանողական Ակումբին:

ՇՆՈՐՀԱԿԱԼՈՒԹԵԱՄԲ ՍՏԱՑԱԾ ԵՆՔ

Կտակն էր նահատակներում (Արշաւիր Շիրակեան)

Խարխալեմ ինքու. (Արմէն Դարեան)

Mahumodo (Յոզ. Փիլիկեան)

The Copy for Mahumodo, 1964 (Յոզ. Փիլիկեան)

900